

83

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВИТАК И ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА ПАНЧЕВА

Весна Лукић

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Весна Лукић

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВИТАК
И ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА
ПАНЧЕВА

Весна Лукић

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВИТАК
И ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА
ПАНЧЕВА

БЕОГРАД, 2011

**GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIĆ"
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS**

**SPECIAL ISSUES
№ 83**

Vesna Lukić

**POPULATION CHANGE
AND FUNCTIONAL STRUCTURE
OF PANČEVO**

**BELGRADE
2011**

**ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ**

**ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 83**

Весна Лукић

**ДЕМОГРАФСКИ РАЗВИТАК
И ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА
ПАНЧЕВА**

**БЕОГРАД
2011**

ИЗДАВАЧ / PUBLISHER

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ

11000 Београд, Буре Јакшића 9, РЕПУБЛИКА СРБИЈА

Geographical institute “Jovan Cvijić” SASA

11000 Belgrade, Đure Jakšića 9, REPUBLIC OF SERBIA

Telephone / fax: +381 11 26-37-597, E-mail: general@gi.sanu.ac.rs

ЗА ИЗДАВАЧА / ACTING PUBLISHER

Милан Радовановић / Milan Radovanović

Прихваћено на седници Научног већа Института 25.05.2010. /

Accepted on the meeting of the Scientific board of the Institute on May 25th, 2010

УРЕДНИК / EDITOR

Жељко Бјељак (Београд) / Željko Vjeljac (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ / REVIEWERS

Проф. др Милена Спасовски / Prof. dr Milena Spasovski

Проф. др Бранка Тошић / Prof dr Branka Tošić

Проф. др Милка Бубало-Живковић / Prof dr Milka Bubalo-Živković

ЛЕКТУРА / LANGUAGE EDITING

Дина Рашић / Dina Rašić

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ / ENGLISH TRANSLATION

Јелена Радовановић / Jelena Radovanović

КОРИЦЕ / COVER DESIGN

Љубомир Стојковић / Ljubomir Stojković

ШТАМПАЊЕ ОВЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИЛО ЈЕ

Министарство просвете и науке Републике Србије (Број пројекта 47006)/

PRINTING OF THIS PUBLICATION WAS SUPPORTED BY

Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia (Project No 47006)

ТИРАЖ / CIRCULATION

300

ШТАМПА / PRINTED BY

Службени гласник, Београд / Službeni glasnik, Belgrade

ВЕБ ПРЕЗЕНТАЦИЈА / WEB PRESENTATION

<http://www.gi.sanu.ac.rs>

САДРЖАЈ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	7
ГЕО-САОБРАЋАЈНИ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ПАНЧЕВА	11
РАЗВИТАК СТАНОВНИШТВА ПАНЧЕВА	17
Популациона динамика и промене у просторном размештају становништва	17
Природна и миграциона компонента демографског развитака	26
Промене у основним структурама становништва и домаћинстава	41
ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА ПАНЧЕВА	73
Привредни развој	73
Стање и процеси на тржишту рада	79
Развој дневног урбаног система Панчева	84
Савремени дневни урбани систем и дефинисање функционалног подручја Панчева	93
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	145
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ	151
SUMMARY	159
ПРИЛОЗИ	163

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Општина Панчево налази се на простору преплитања географских, демографских, економских, и културних утицаја Баната (Војводине), и Београда (Централне Србије) и чини један од елемената њихове просторне и функционалне повезаности. Отуда и значај проучавања овог простора и интерес аутора за истраживање процеса и проблема демографског и функционалног развоја Панчева. На развој Панчева утицала је спрега друштвено-историјских и географских услова. Достигнути степен развоја у међузависности је са демографским потенцијалима насеља, карактеристикама мреже насеља, бројем и диверзитетом функција, а нарочито структуром и развојем привреде. Поред повољног геосаобраћајног положаја сви ови фактори одражавају се на обим, правце и структуру токова дневних миграција Панчева, указујући на постојање узајамне везе између саобраћајних, демографских, друштвено-економских фактора и процеса дневних миграција.

Приликом проучавања демографског и функционалног развоја Панчева узета је у обзир специфичност која се огледа у ширем националном и регионалном значају панчевачке индустрије. Други битан фактор утицаја јесте непосредна близина Београда административног, привредног, културног и универзитетског центра Србије са којим постоје добре саобраћајне везе. Формирању демографских потенцијала општине Панчево поред природне компоненте допринели су и бројни миграциони процеси. Међу њима су планске колонизације, миграције село–град, одлазак на рад у иностранство и избегличке миграције. Насељавање Панчева одвијало се под утицајем политичких али и економских интереса државе у чијем се саставу Банат налазио, те се становништво досељавало и одсељавало како из економских, тако и из других разлога као што су промене државних граница и ратови. У периоду 1991–2002. године Панчево се налазило међу најпривлачнијим општинама Србије за досељавање.

Актуелно стање на тржишту рада у општини Панчево резултат је наслеђених проблема али и промена које се одвијају протеклих година у условима транзиције локалне и регионалне привреде. Структура запослености према величини предузећа и доминатна запосленост у великим предузећима отежава промене на локалном тржишту радне снаге, а процеси који се одвијају на локалном и на регионалном тржишту рада директно се одражавају на обим и токове дневних миграција активног становништва. Ради бољег увида у стање и кретања на панчевачком

тржишту рада анализиран је распоред националног дохотка и броја запослених по секторима делатности. Оцена стања и изведена је у складу са проучавањем тржишта рада Србије у организацији *Центра за високе економске студије* а на основу доступних података у вези са одговарајућим индикаторима (индикатори опште економске ситуације, индикатори услова на тржишту рада, и индикатори прогреса у транзицији и привредном реструктурирању).

Везе и односи између популационог и друштвено-економског развоја резултирали су датим степеном развијености дневних миграција на простору Панчева. У раду је наглашена потреба проучавања дневних миграција и миграција уопште на нивоу домаћинства као јединице анализе. Овај приступ посматра појединца као члана домаћинства/породице, а затим и као припадника одређене друштвене заједнице. Тако се може установити који фактори друштва, поред личних, делују на одлуку о избору одређеног типа миграције. Поред индивидуалних (демографска и социо-економска обележја, аспирације) и друштвено-економских (незапосленост, сиромаштво и др.) детерминанти миграција, међу битним факторима утицаја на миграциони процес, јесу и промене у животном циклусу. Фазе животног циклуса појединца, поред година старости, представљене су брачним статусом и родитељством те је посматрање различитих структура домаћинства мигранта веома значајно за откривање детерминанти миграција. Узроци путовања нису исти за све дневне мигранте и проучавање на нивоу домаћинства омогућава сагледавање неких фактора утицаја који нису првенствено економске природе. Зато при анализи и предвиђању понашања дневних миграната у миграционом процесу (мисли се на правце и дужину путовања) а за потребе одређених мера и политика, треба узети у обзир разлике међу популацијом дневних миграната и њихових домаћинстава.

Преовлађујући утицај на обим, правце и структуру токова дневних миграција становништва у нашој земљи имају спољашњи економски (неравномеран привредни развој, незапосленост) и просторни фактори (организација простора – густина мреже насеља и величина насеља, и саобраћајни услови). На примерима миграната дневног урбаног система Панчева испитани су и други фактори који утичу на одлуке везане за процес дневних миграција у Србији и просторну дистанцу путовања. На основу тога дошло се до закључака о разликама у учешћу мушкараца и жена у дневној миграцији, о карактеристикама породице дневног мигранта и утицају фазе животног циклуса на дневну миграцију. Имајући у виду могућности трансформације једног типа мобилности у други тип, да би се

добило потпунији увид у дневни миграциони процес на овом простору, истражене су и везе између различитих облика просторне покретљивости становништва, а у зависности од особености демографских и социо-економских структура миграната, мреже насеља, друштвено-економских услова и саобраћајних веза простора полазишта и одредишта.

Бројна истраживања показују да су просторна раздаљина (удаљеност) између места становања и места рада, време проведено у путу, врста превозног средства и трошкови путовања зависни од демографских и социо-економских карактеристика дневних миграната. Посебном обрадом података Пописа становништва из 2002. године урађено је унакрсно табелирање података о мигрантима дневног урбаног система Панчева према месту становања и месту рада, а у складу са одабраним показатељима, како би се дошло до сазнања које социо-економске и демографске карактеристике активног становништва утичу на разлике у просторној раздаљини и смеру дневних миграција.

Помоћу софтверског програма SAS коришћен је „t-тест” за испитивање статистичке значајности разлика у просторној раздаљини дневне миграције према полу. Увођењем категоријских варијабли за дужину пута и њиховом доделом сваком мигранту омогућено је тестирање једнакости расподеле фреквенција по класама дужине пута, по полу и брачном стању, где је примењен тест Chi квадрата, а затим је за поједине подскупове урађен „t-тест”. Циљ је био утврђивање статистички значајних варијабли везаних за популациону структуру а које су значајне за разлике у путањама дневних миграција. Нагласак је на демографским факторима за које је потврђено да утичу на процес дневне миграције, са намером да се укаже на који начин ови фактори делују на дневне мигранте на примеру дневног урбаног система Панчева.

ГЕО-САОБРАЋАЈНИ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ПАНЧЕВА

Изузетно повољан гео-саобраћајни положај Панчева условио је формирање и развој насеља на садашњем месту и утицао на ниво развијености. Територија општине Панчево граничи се са општинама Опово, Ковачица и Алибунар на северу и североистоку, и општином Ковин на истоку. Јужну и западну границу чини река Дунав са београдским општинама Палилула и Гроцка. Повољна локација Панчева детерминисана је како локалним, тако и регионалним факторима: микрорељефним приликама, положајем у односу на Београд и рангом Београда у функционалној структури урбаних центара Србије, као и положајем у односу на саобраћајнице – друмске, железничке и водене путне правце:

- Смештен у крајњем југозападном делу Баната простор који обухвата општина Панчево има специфичан регионални положај на контакту региона различитих природних потенцијала (Војводине и Централне Србије). Положај на контакту ова два геопростора, која се разликују по особеностима рељефа али и производној оријентацији, битан је фактор утицаја на развој како функција тако и дневних миграција које су резултат деловања функција насеља и показатељ зоне њиховог функционалног деловања. Још шездесетих година двадесетог века велики број сељака из Винче, Ритопека и Вишњице прелазео је Дунав чамцима и скелама, и у Панчево и друга јужнобанатска места довозио разно воће на пијаце. Банатски сељаци долазили су у крајеве јужно од Дунава ради продаје жита и живине (Илић, 1967).

- Друга повољност гео-саобраћајног положаја Панчева огледа се у непосредној близини београдске агломерације као средишта бројних и разноврсних функција, саобраћајног чворишта и привредног и културно-образовног центра у земљи. Панчево има функцију вратница Баната према Београду (Илић, 1971). Још у Краљевини Југославији Панчево је било у посебној административној јединици заједно са Земуном и Београдом. Повољан положај Панчева у односу на Београд ублажава периферност положаја Панчева у урбаној мрежи Војводине. Функционална снага Београда испољава се у концентрацији становништва и активности – промета и производње. Близина Београда и добре саобраћајне везе утицале су да се Панчево нађе у склопу београдског метрополитенског подручја, формираног на простору средњег Подунавља на правцу Нови Сад – Београд – Панчево – Смедерево. У београдско-панчевачком Подунављу

спајају се посавска, сремска, колубарска и банатска осовина развоја (Тошић, Матијевић, Лукић, 2004). Ранг Београда у функционалној структури урбаних центара Србије и територијална и функционална коресподентност Београда и Панчева резултира снажним дивергентним дневним миграцијама активног становништва и школске и студентске омладине из Панчева према Београду.

- Могућност одвијања различитих видова саобраћаја још једна је од повољности положаја Панчева. Саобраћајнице представљају дугорочно делујући фактор који усмерава правце кретања и развојне процесе у позитивном и негативном погледу (Крешић, 1981 према Томић, Ромелић, 2003). Повољан географски положај простора Општине омогућава одвијање друмског, железничког и воденог (данас претежно теретног) саобраћаја уз врло интензиван промет робе и путника. Заступљен је и међународни транзитни саобраћај путника и робе на путу за Румунију. Могућност коришћења сва три типа саобраћаја, осим за становништво, веома је значајна и за привреду Панчева.

У односу на остале видове саобраћаја друмски саобраћај има доминантну улогу на простору општине Панчево. Друмске саобраћајнице везане су за београдски саобраћајни чвор као највећу раскрсницу путева међународног значаја у окружењу. Густина саобраћајне мреже у односу на Војводину релативно је ниска. Путна мрежа у Панчеву ређа је него у осталом делу Баната (површина општине Панчево чини 7,7% површине Баната, док дужина путева кроз Општину износи 6,3% свих путева у Банату). Укупна дужина путева на простору Општине 2003. године износила је 147 km (магистрални 58 km, регионални 16 km и локални путеви у дужини од 73 km). Од тога су 143 km са савременим коловозом. Од значајнијих друмских саобраћајница, преко територије Општине пролази пут од међународног значаја Е-70 (Београд–Панчево–Вршац–Темешвар) и магистрални пут М-24 (Кикинда–Зрењанин–Панчево–Ковин–Смедерево–Пожаревац). То су напрометније друмске саобраћајнице у Банату. Саобраћајницом Е-70 у току дана саобраћа 12.564 возила, односно 523 возила на сат, док магистралним путем М-24 саобраћа 5.979 возила на дан, односно 249 возила на сат, са најфреквентнијим делом на релацији Панчево–Ковин (РЗС, 2003а). Употреба аутомобила на простору Општине је у порасту. Број регистрованих путничких возила у општини Панчево 2002. године износио је 25.707 (чак 45% возила Јужнобанатског округа) или 5 становника на један аутомобил (РЗС, 2003а). Године 1964. општина Панчево такође је имала највише моторних возила (764 путничка аутомобила) у Јужном Банату (Илић, 1967).

Железнички саобраћај на простору општине Панчево све више губи на значају осим када је реч о транзитном саобраћају. Преко територије општине Панчево пролазе железничке пруге које имају међународни карактер: Београд–Панчево–Вршац–Моравица (граница према Румунији) – Темишвар, и Београд–Панчево–Зрењанин–Кикинда–Жомбоља (гранични прелаз са Румунијом) –Темишвар. У панчевачкој општини железницом су повезана само три насеља (Панчево, Банатско Ново Село и Качарево). Већина пруга изграђена је до Другог светског рата и технички је доста застарела те не омогућава развијање већих брзина и не одговара савременим стандардима носивости. Још шездесетих година прошлог века готово све јужнобанатске пруге биле су лошег квалитета, пошто им је приликом градње била намењена локална функција. Број путника корисника железничког саобраћаја на простору Општине смањивао се још у то време због све јаче улоге аутобуског саобраћаја. Мале брзине железничког саобраћаја узрокују већи утрошак времена на путовање. Панчевцима који раде у Београду, а путују возом као превозним средством, потребно је око 40 додатних минута за одлажење и долажење до станице, јер су оне обично на периферији насеља. За аутобус је то додатних 30 минута, имајући у виду удаљеност станице од центра насеља (Илић, 1967). Као још један од недостатака железничког саобраћаја треба навести и мали број полазака, мањи број и већу удаљеност станица од центра насеља у односу на аутобуске и чињеницу да је железнички саобраћај нередован и одликују га честа кашњења, те је овај вид саобраћаја самим тим и непоуздан. Зато се највећи део путничког промета на простору Општине обавља друмским саобраћајем.

Са Београдом Панчево је повезано аутобуском линијом још од 1946 године. Већ 1966. године било је преко сто полазака из Панчева за Београд само панчевачког аутобуског предузећа, тако да је саобраћај на овој релацији имао карактер градског саобраћаја (Универзитет у Новом Саду, ПМФ-Институт за географију, 1996). Ред вожње и број полазака аутобуса релативно су усклађени са активностима путника. Аутобуси на релацији Београд Панчево саобраћају радним даном у интервалима од по 30 минута. У време одлазака и долазака радника са посла (4.30–8.00 h и 12.30–16.00 h) аутобуси саобраћају на сваких 15 минута. Чешће саобраћање аутобуса било би пожељно и нешто након 16.00 часова због све дужег радног времена запослених. Аутобуским саобраћајем са центром Општине најслабије су повезана насеља Глогоњ и Иваново са девет односно тринаест аутобуских полазака дневно, док већина других насеља Општине има више од двадесет аутобуских полазака у току дана. Од 1992. године бољем повезивању Панчева са широм околином и Београдом допринео је Беовоз као вид

приградског железничког превоза. Беовоз саобраћа на релацијама Панчево Војловица – Земун – Нова Пазова – Стара Пазова и Панчево Војловица – Ресник – Рипањ– Младеновац. Просечан интервал возова је 45–90 минута, а у периоду најгушћег саобраћаја (у време долазака и одлазака са посла) интервали су на 30 минута. Постоје индиције о укључењу Беовоза у систем јавног градског превоза и у том случају би маркице за превоз ГСП „Београд“ важиле и за Беовоз. Међутим имајући у виду велики просечан интервал између саобраћања возова претпоставка је да би се и поред ове олакшице већина путника и даље превозила аутобуским саобраћајем иако је он скупљи.

Положај општине Панчево у приобаљу Дунава и близина других речних токова погодују одвијању воденог саобраћаја и чине предност географског положаја Панчева у односу на друге градове Баната. Водени путни правци у Панчеву обухватају реке Дунав и Тамиш, при чему је Тамиш плован само једним малим делом. Током 19. века Панчево је било важно извозно пристаниште. Паробродски саобраћај за Београд и Земун отворен је 1850. године (Илић, 1967). Данас се у Панчеву претежно одвија бродско теретни речни саобраћај. Лука „Дунав–Панчево” обавља послове претовара и складиштења свих врста робе у унутрашњем и међународном промету, као и превоз у друмском саобраћају. Положај Панчева у средњем Подунављу, на европском Дунавском коридору бр. VII у наредном периоду може добити на већем значају. Према регионалном просторном плану административног подручја града Београда планирано је редефинисање улоге Луке „Панчево” у односу на Луку „Београд” и њихово повезивање у систем мултимодалног чвора уз специјализацију понуде услуга и функција (Урбанистички Завод Београда, 2002)

Саобраћајна мрежа је различито развијена у насељима Општине и нека насеља су боље, а нека лошије саобраћајно повезана са општинским центром и околином. Удаљеност насеља Општине од градског центра износи: Панчево – Банатско Ново Село 17 km, Панчево – Долово 21 km, Панчево – Старчево 9 km, Панчево – Омољица 16 km, Панчево – Банатски Брестовац 22 km, Панчево – Качарево 9 km, Панчево – Јабука 11 km, Панчево – Глогоњ 19 km и Панчево – Иваново 21 km. Од свих насеља општине Панчево најлошије саобраћајно повезано са околином је Иваново, које је од општинског центра удаљено 21 km, има изолован положај и са околином је повезано само путем према Омољци. Развој и унапређивање саобраћајне мреже значајни су не само ради повезивања делова Општине који нису довољно добро саобраћајно повезани, већ и ради одржавања дневних миграција радне снаге као мере демографске ревитализације

сеоских насеља. Постојање саобраћајне везе између два насеља услов је за одвијање дневних миграција. Положај појединачних насеља у односу на саобраћајнице и развијеност саобраћајне мреже (могућности које саобраћајни положај насеља пружа за коришћење одређене врсте превозног средства) значајни су фактори обима и праваца дневних миграција на простору општине Панчево. Развијеност саобраћајне инфраструктуре олакшава или отежава одвијање дневних миграција становништва делујући на различито време потребно за свакодневно путовање.

Поред саобраћајно-географског положаја, на развој општине Панчево утицао је и политичко-економски положај овог простора, који се мењао (погоршавао или унапређивао) у зависности од промене влада и померања државних граница. Општина Панчево налази се на простору преплитања географских, демографских, економских и културних утицаја Баната (Војводине) и Београда (Централне Србије), и чини један од елемената њихове просторне и функционалне повезаности. Аустроугарска граница која је све до 1918. године ишла долином Саве и Дунава спречавала је сваку гравитацију области северно од Београда.

На карти из доба Аустроугарске види се да највећи део данашњих саобраћајних линија јужно и северно од Саве и Дунава тада није постојао, као што није било ни моста преко Дунава код Панчева (Савић, 1962). У то време Панчево је било у гравитационој сфери Будимпеште и Темишвара. Улазак Баната у састав Краљевине Србије а затим Краљевине Срба Хрвата и Словенаца и промена државних граница, утицали су да до пуног изражаја дође повољност гео-саобраћајног положаја Панчева у близини Београда. Од тада Панчево улази у гравитациону сферу Београда, а што је нарочито изражено након 1935. године када је успостављена железничка и друмска веза са Београдом изградњом панчевачког моста преко Дунава.

Карта 1. Географски и саобраћајни положај Панчева
 Map 1. Geographic and traffic position of Pančevo

РАЗВИТАК СТАНОВНИШТВА ПАНЧЕВА

Повољни услови за живот, првенствено за бављење пољопривредом, ловом и риболовом, условили су насељеност подручја општине Панчево још у праисторијско доба, о чему говоре налазишта у насељу Старчево. Први и најстарији назив за Панчево био је Panuka (9. век). У студији Мухамеда Идризија „Познавање Балканског полуострва” из 1153. године, Панчево се помиње први пут у писаном извору као велика трговачка варош под именом Bansir, где се указује на његов привредни значај. У повељи капетана Таловца из 1430. године помиње се као Pančal. У записима путописца Евлије Челебије из 1690. године за Панчево се користи назив Panzova, са описом касабе, тврђаве са цамијом и јавним грађевинама. Панчево се налазило под турском влашћу у саставу Темишварског санџака, у периоду од 1552. до 1716. године, и било је трговачки и војни центар. У то време имало је обележје насеља са утврђењем оријенталног карактера. Након уласка у састав Аустроугарске монархије Панчево је било трговачко средиште, међу највећим од укупно тринаест дистриката у Банату, који је 1717. г. имао 36 насеља и 776 домова са око 6.000 становника. Под садашњим именом, Панчево се помиње почетком 18. века као тврђава са 70 кућа, када досељени Срби оснивају Горњу, а Немци Доњу Варош. Године 1764. у граду је живело 564 домаћинства (Српско Панчево – 432, Немачко Панчево – 132) и око 3.400 становника. У „Мађарском лексикону” Јована Корабинског, Панчево је 1786. године описано као јако трговачко место са скоро 1000 кућа. Спајањем Горње и Доње Вароши 1794. године добија карактер града (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996; www.pancevo.org).

Популациона динамика и промене у просторном размештају становништва

Општина Панчево обухвата површину од 757 km² и према попису становништва из 2002. године у њој је живело 127.162 становника или 6,2% од укупног броја становника Војводине. По броју становника, Панчево је међу пет популационо највећих општина Војводине и петнаест општина Србије. У периоду демографског развоја после Првог светског рата општина Панчево је имала веће стопе пораста у односу на популацију Војводине, са тенденцијом повећавања удела становништва у укупној војвођанској популацији. Удео становништва Панчева у укупном војвођанском становништву током двадесетог века повећан је са 4,2% на 6,3%. После Другог светског рата општина Панчево бележи релативно

стабилан пораст популације, са интензивним популационим порастом у периоду 1953–1961. година, захваљујући убрзаном економском развоју за време израженог процеса индустријализације. Просечна годишња стопа раста становништва Општине кретала се од максималних 20,5 промила у периоду 1953–1961. године до минималних 1,2 промила у периоду 1981–1991. године. Панчево спада у ред густо насељених општина са густином насељености од 168 становника/km² (Војводина 95 становника/km², Централна Србија 85 становника/km²). Већу густину насељености у Војводини имају само општине Нови Сад, Стара Пазова, Сремски Карловци и Темерин. У састав општине Панчево улази десет насеља, од чега су три градска. До 1964. године, када је насеље Војловица престало да буде самостално насеље и административно је припојено центру, општину Панчево је чинило једанаест насеља. Концентрација становништва у општинском центру је висока јер 60,6% становништва Општине живи у граду.

Популациона динамика

Општина Панчево једна је од малобројних општина Војводине која је у међупописном периоду 1991-2002. година имала повећање броја становника. Повећању броја становника Општине у највећој мери доприноси пораст броја становника града Панчева који је после Зрењанина други град по величини у Банату. Према методологији пописа становништва из 2002. године, поред општинског центра, повећање броја становника имала су само насеља Долово и Старчево.

Различити природни и друштвено-економски услови развоја насеља одразили су се на територијални размештај демографских потенцијала на простору Општине. Историјски континуитет постојања насеља говори да још од 1869. године Банатско Ново Село, Глогоњ и Долово имају прилично стабилне популације. Приградска насеља Качарево, Старчево и Јабука, издвојена у посебну групу у студији Центра за демографска истраживања о демографском развоју Панчева из 1970. године, имала су пораст броја становника за сто и више процената од 1869. до 2002. године (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Популациони развој насеља општине Панчево, од педесетих година двадесетог века, омогућава класификацију насеља у неколико група према популационој динамици. У периоду 1948–2002. година, Банатски Брестовац, Глогоњ и Иваново бележе смањење броја становника. У Иванову се број становника смањило за 30% а у Банатском Брестовцу и Глогоњу за 10%. Умерен популациони раст од 20% до 35% имају Банатско Ново Село, Долово и Омољица, док се

интензиван популациони пораст одвијао у Јабуци и Качареву (повећање популације за 50%) а нарочито Старчеву и Панчеву (повећање популације за више од сто одсто). У оквиру ове групе треба истаћи Качарево као специфично, с обзиром да је пораст броја становника остварило до 1981. године а највише у периоду 1953–1961. година, од када се број становника константно смањује. Године 2002. у првој групи насеља, којој припада само насеље Иваново, живело је 1% становништва Општине, у другој групи 5%, трећој 16%, четвртој 11% и петој 67% од укупног становништва општине Панчево.

Табела 1. Укупан број становника у периоду 1948–2002. година
Table 1. Total population in the period 1948–2002

Територија	Година пописа								
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	1991*	2002	2002*
Општина	70.943	76.283	93.744	110.780	123.791	125.261	122.534	131.938	127.162
Градска	39.440	44.323	59.325	76.221	86.622	88.475	87.106	94.864	92.326
Остала	31.503	31.960	34.419	34.559	37.169	36.786	35.428	37.074	34.836
Б. Брестовац	4068	4289	4322	3809	3865	3715	3661	3618	3517
Б. Ново Село	6129	6378	7225	7872	7963	7987	7564	8150	7345
Глогоњ	3678	3175	3230	3257	3605	3475	3285	3281	3178
Долово	5983	6273	6766	6582	6836	6790	6700	7138	6835
Иваново	2169	2196	2066	1893	1947	1439	1203	1475	1131
Јабука	4392	4623	5245	5453	6453	6598	6441	6614	6312
Качарево	5044	5899	7792	8088	8309	8103	7857	8009	7624
Омољица	5084	5026	5565	5693	6500	6782	6574	6798	6518
Панчево	30.516	34.748	46.679	61.588	71.009	72.793	71.801	78.938	77.087
Старчево	3880	3676	4854	6545	7304	7579	7448	7917	7615

*(према методу пописа 2002. године) Извор: РЗС, 2004б.

Анализирајући функцијске карактеристике насеља запажа се да највећи популациони пораст у последњих педесет година имају приградска насеља, изразито неаграрна по типу, са до 10% пољопривредног становништва. Следе Омољица, Долово и Банатско Ново Село умереног популационог раста са повољним гео–саобраћајним положајем (ближе општинском центру и на саобраћајницама регионалног, а Банатско Ново Село и међународног значаја). У сва три насеља у ширем залеђу општинског центра и слабијих саобраћајних веза број становника се смањује, уз концентрацију становништва у Панчеву и Старчеву. Промене у просторном размештају становништва по насељима показују да је деведесетих година прошлог века, после Качарева, Банатско Ново Село било насеље са највише становника у општини Панчево, изузимајући

општински центар. Године 2002. Качарево и Старчево су готово исте популационе величине, а затим следи Банатско Ново Село као треће насеље по популационој величини и највеће сеоско насеље у општини. У фази најинтензивнијег демографског развоја налази се Старчево, с обзиром да је и према старој и према новој методологији пописа становништва имало највише становника 2002. године од свог постанка (РЗС, 2004б).

Урбанизација

Панчево спада у групу високо урбанизованих општина, са уделом од 72 % градског у укупном становништву, док је просек за Војводину 57%, односно 56% на нивоу целе земље. На изражен процес примарне урбанизације на подручју општине Панчево упућује концентрација становништва у општинском средишту (у граду Панчеву 1948. године живело је 43%, а 2002. године 60% панчевачког становништва). Као резултат миграција село–град, подстакнутих процесом интензивне индустријализације у периоду након Другог светског рата, учешће градског у укупном становништву Панчева повећано је са 58,1% 1953. године на 71,9% 2002. године (за Војводину као целину са 29,5% на 57% у истом периоду). Процес урбанизације у Војводини, који је резултирао просторним преразмештајем становништва, одвијао се равномерније у односу на Централну Србију. Као главне носиоце процеса урбанизације у Србији аутори публикације „Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991. године” истичу насеља која су још приликом пописа становништва из 1948. године имала више од 5.000 становника, тј. оне првобитне центре који су константно јачали своје градске функције и привлачну моћ за досељавање (SZS, CDI-IDN, 1995). У овој групи традиционалних градских насеља, која су прва почела да примају таласе јаког досељавања становништва, током и по завршетку Другог светског рата, налази се и Панчево. У Панчеву живи 6,5% градског становништва Војводине, и ово становништво заједно са градским становништвом Зрењанина, Суботице и Новог Сада чини готово 40% градског становништва Војводине. Пораст градског становништва Панчева одвијао се динамичније од пораста укупног становништва Општине. Поларитет између демографског развоја сеоских и градских насеља и концентрација становништва у градским насељима изражени су од шездесетих година прошлог века. Индекси раста градског становништва у односу на укупно становништво општине Панчево били су највећи у периодима 1953–1961. и 1961–1971. година, у складу са друштвено–економским процесима везаним за изградњу највећих индустријских постројења на том простору. Током двадесетог века градско становништво Панчева повећало се скоро четири

пута, док се укупно становништво у истом периоду удвостручило, те процес просторно-демографске поларизације постаје све израженији. Сеоска насеља су дала највећи допринос порасту броја становника Општине седамдесетих година прошлог века када су са 20% учествовала у порасту броја општинског становништва. У деценији 1991–2002. година градска популација Панчева повећала се за 6%, док се сеоска популација смањила за 2%. Носиоци демографског развоја Општине су Панчево и Старчево са преко 65% од укупног становништва Општине.

Табела 2. Промене броја становника Општине и града Панчева
Table 2. Population change in the Municipality and Pančevo Town

Година	Општина		Град	
	Број становника	Индекс промене	Број становника	Индекс промене
1921	60.582		22.542	
1931	63.158	104,3	25.746	114,2
1948	70.943	112,3	30.516	138,2
1953	76.283	107,5	34.748	113,9
1961	93.744	122,9	46.679	134,3
1971	110.780	118,2	61.588	131,9
1981	123.791	111,7	71.009	115,3
1991	125.261	101,2	72.793	102,5
2002	131.938	105,3	78.938	108,4

*Подаци за град Панчево укључују и насеље Војловицу
Извор података: CDI-IDN, 1970; РЗС, 20046.

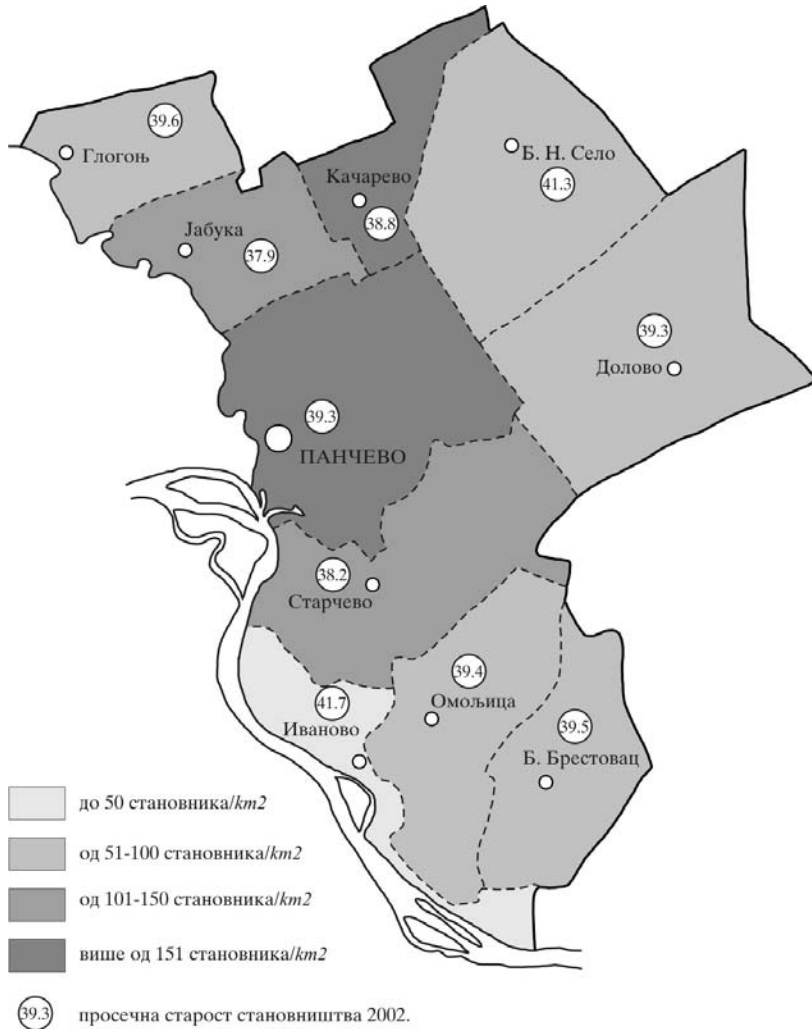
Поред примарне урбанизације, на подручју Општине заступљена је и секундарна урбанизација, која се испољава трансформацијом неградских насеља у градска. Секундарна урбанизација, као квалитативно виши ниво урбанизације, огледа се у просторном ширењу града, односно спајању насеља Војловице са градским центром и губљењу њеног статуса самосталног насеља од 1964. године. Према Јовану Илићу почетак урбанистичког срастања Војловице и Панчева започео је тридесетих година двадесетог века подизањем стакларе између ова два насеља, након које је интензивирана и изградња кућа на овом простору. Подизањем насеља Топола и Стрелиште, као и грађењем азотаре и рафинерије, Панчево и Војловица су постали јединствена просторна целина (Илић, 1967).

Један од демографских аспеката урбанизације – као показатеља концентрације и поларизације становништва, поред промена у просторном размештају становништва Општине, јесу и промене у густини насељености. На промене у просторној организацији насељености деловао је и локални и регионални развој. Са просечном густином насељености од

146 становника/km² Панчево се седамдесетих година прошлог века налазило међу једанаест општина Војводине са 101 до 150 становника/km² у којима је било концентрисано 30% војвођанског становништва (Стојановић, 2003). Актуелна просторно-демографска дистрибуција становништва, 2002. године, показала је да Панчево (168 становника/km²) припада категорији густо насељених општина (са густином насељености од 151 до 200 становника/km²). У односу на суседне општине, али и просек Војводине, Панчево има знатно већу густину насељености, нарочито имајући у виду релативно ниску густину насељености у региону Баната која је 2002. године износила 70 становника/km². Размештај становништва у Банату је доста неуједначен, па се средња удаљеност између два становника у метрима, као показатељ концентрације и дисперзије становништва, креће од 192,2 за Сечањ до 83,2 за Панчево (Кицошев и сарадници., 2005). Просечна густина насељености на простору Општине повећана је у периоду 1948–2002. година са 94 на 168 становника/km². У граду густина насељености достиже 489 становника/km² док је у Иванову свега 18 становника/km². Поларизационо дејство града утицало је на стално смањење броја сеоског становништва и промене његових структура. Текући демографски процеси који се одвијају у насељима општине Панчево, а нарочито биолошка депопулација и интензивно старење становништва, упућују на очекивања о даљем смањењу просечне густине насељености у сеоским насељима, као индикатора демографских промена, уз наставак концентрације становништва у градском средишту и околним приградским насељима.

Развитак насељености у Војводини одвијао се под друкчијим условима, како географским, тако и политичко-историјским, економским и културним. Отуда типолошка структура и просторна организација насељености суштински разликују Војводину од свих осталих области Србије (Радовановић, 1996). Географски услови, који су отежавали насељавање, као и различити политичко-историјски догађаји одразили су се на развој мреже насеља у Банату, и релативно мали број и неравномеран размештај банатских градова. Мрежу насеља Општине чини десет насеља, у којима је 2002. године живело је 127.162 становника. Просечна популациона величина насеља 1948. године износила је 6.449 становника, односно 12.716 становника 2002. године. С обзиром да је Војловица била самостално насеље до 1964. године, те да је општина Панчево имала 1948. године једанаест насеља, са садашњим бројем насеља просечна величина насеља Општине у то време износила би 7.094 становника. У периоду 1948–2002. година просечна популациона величина насеља повећала се за преко 5.000 становника. Од тога се просечна величина

сеоских насеља повећала за 500 становника, а градских чак за 4500. Томе је највише допринео пораст броја становника града Панчева и Старчева. Године 2002. просечна величина градских насеља Општине, без општинског центра, износила је 7.620 становника, а сеоских насеља 4.977 становника. Треба истаћи и да су, у односу на просек за Војводину, сеоска насеља Панчева просечно двоструко већа.

Карта 2. Густина насељености и просечна старост становништва општине Панчево 2002. године

Map 2. Population density and the average age of population in the municipality of Pančevo

Мрежа насеља

У структури насеља Панчева према величини преовладавају насеља средње величине (од 2.000 до 9.999 становника). Само једно насеље је мало (до 2.000 становника) у складу са мањим уделом ове величинске категорије насеља у структури насеља Војводине у односу на Централну Србију. У периоду 1948–2002. година смањен је број насеља са 2.000–5.000 становника у корист повећања броја насеља са по 5.000–10.000. Овој групи насеља припада чак 60% насеља општине. Најмање сеоско насеље Иваново, које бележи и највеће смањење броја становника у последњих шездесет година, прешло је из величинске категорије насеља 2.000–5.000 становника, којој је припадало 1971. године, у категорију насеља до 2.000 становника. Град Панчево у исто време прелази у категорију насеља са више од 50.000 становника, чинећи 2002. године једно од пет градских насеља Војводине која припадају категорији насеља ове популационе величине. Промене просечне величине насеља општине Панчево, према типу, одвијале су се не само под утицајем популационих кретања већ и под утицајем промене статуса насеља у оквиру Општине, а у складу са применом различитих критеријума за класификацију градских и сеоских насеља приликом спровођења сукцесивних пописа становништва. Према попису становништва из 1948. године, на основу административног принципа, Панчево је добило статус градског насеља, чинећи једно од девет градских насеља у Војводини, односно 34 градска насеља у Србији. Ова насеља задржала су градски статус по свим пописима становништва до 2002. године и често се у стручној литератури означавају као „традиционални градови Србије” (Stevanović, 2004). Од 1971. године статус градског насеља добијају Качарево и Јабука. Качарево према свим наредним пописима становништва задржава овај статус, док је Јабука статус градског насеља имала само према попису 1971. године.

Табела 3. Класификација насеља општине Панчево према популационој величини
Table 3. Settlements types of the municipality of Pančevo according to population size

Популациона величина насеља (број становника)	Број насеља према години пописа						
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002
до 1.999	-	-	-	1	1	1	1
2.000–4.999	5	5	4	2	2	2	2
5.000–9.999	4	4	5	6	6	6	6
10.000–49.999	1	1	1	-	-	-	-
> 50.000	-	-	-	1	1	1	1

Извор података: CDI-IDN, 1970; РЗС, 20046.

Издајање Јабуре као градског насеља, према том попису, резултат је примене демографско-статистичког критеријума за издајање градских насеља. Према овом критеријуму Јабурка је са више од 5.000 становника и 70% непољопривредног становништва испуњавала услове за добијање статуса градског насеља (Маџура, 1954). Већ 1981. године, применом административно-правног критеријума у попису становништва, за дефинисање градских насеља, Јабурка је изгубила статус градског насеља. Недостатке демографско-статистичког критеријума за издајање градских насеља, на примеру приградских насеља већих градова, истиче Милан Вреск наводећи како у тим насељима процентуални удео непољопривредног становништва не може у потпуности указати на функционални значај насеља, јер већи део становништва учествује у дневним миграцијама ка другом (најчешће већем) суседном месту (Вреск, 1990). Управо на примеру Јабуре то се и потврђује јер су преко 60% активног становништва овог насеља 1971. године чинили дневни мигранти. У групи градских насеља према пописима 1961. и 1971. године налазила се и Војловица, која је припајањем општинском центру 1964. године изгубила статус самосталног насеља и физиономски се постепено интегрисала са самим градом утичући на промене у просторној организацији мреже насеља. Према последњем извршеном попису становништва једно од три градска насеља општине Панчево, заједно са Качаревом и Панчевом чини Старчево које је статус градског насеља добило 1981. године.

Утицај градова на приградска насеља огледа се како у демографским, тако и у функцијским и физиономским променама. Ове промене најприметније су у приградским насељима. Анализом пораста броја становника и удела непољопривредног становништва Слободан Ђурчић издаја десет приградских насеља у Банату. Највећи број приградских насеља у којима доминира непољопривредно становништво уједно карактерише и пораст броја становника, претежно као резултат позитивног миграционог салда. Велики удео непољопривредног становништва је највећим делом последица бројности дневних миграната, јер се економска и морфолошка трансформација приградских насеља одвија знатно спорије од демографске. Шездесетих година прошлог века обележје приградског насеља Панчева имала је само Војловица. Према резултатима пописа 1971. године то су насеља Старчево, Јабурка, Глогоњ и Омољица. Године 1981. из ове групе иступају насеља Глогоњ и Омољица, а 1991. године у Панчеву су издвојена као приградска насеља Јабурка, Качарево и Старчево. На простору Општине налазе се и два формална насеља: Скробара и Стари Тамиш. Нуклеус насеља Скробара је стара фабрика скроба изграђена уз пут Ковачица–Панчево, око 4 km југозападно од Качарева. Насеље Стари

Тамиш је велико мајурско насеље на пола пута између Панчева и Долова, настало после Другог светског рата на једном од имања ПК Тамиш из Панчева. Већи део насеља налази се источно од раскрснице према Долову, а мањи према Ковину. Ово насеље знатно доприноси порасту броја становника Долова у последњем међупописном периоду (Ћурчић, 1993, 2004).

Природна и миграциона компонента демографског развитака

Досељавања су у 17. и 18. веку била главни узрок пораста броја становника на простору наше земље северно од Саве и Дунава. Захваљујући бројним миграционим таласима, од 1720. до 1787. године становништво Баната се увећало осамнаест пута (СЗС 1953, према Радовановић, 1996). Због тешког прилагођавања многих насељеника нездравим мочварним теренима, смртност је била велика, те је природни прираштај у порасту становништва и развоју насељености имао споредну улогу. У Војводини удео природне компоненте у развоју насељености и порасту становништва у већој мери долази до изражаја тек у 19. веку, али и тада са вредностима које су биле знатно испод природног прираштаја у Кнежевини Србији. Према мађарским изворима, у првој деценији 20. века природни прираштај становништва Војводине износио је 11 промила (у Банату 8,8 ‰) (Радовановић, 1996).

Табела 4. Компоненте популационих промена
Table 4. Components of population change

	Просечне годишње стопе (у промилима)			
	1961–1970	1971–1980	1981–1990	1991–2002
Војводина				
Укупан пораст	5,1	4,1	-1,0	2,8
Природни прираштај	5,1	3,5	0,6	-3,8
Миграциони салдо	0,0	0,6	-1,6	6,6
Општина Панчево				
Укупан пораст	16,7	11,1	1,2	3,4
Природни прираштај	7,5	7,5	3,9	-2,2
Миграциони салдо	9,2	3,6	-2,7	5,6

Извор података: Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996, CDI-IDN, 2004; Кицошев и сарадници, 2005 .

Значај појединих компоненти популационе динамике за демографски развитака на простору Општине мењао се током времена. Ако се посматра појединачан допринос компоненти популационог раста порасту броја становника општине Панчево уочава се преовлађујући утицај миграција у периоду 1961–1970. година, затим јачи утицај компоненте природног

прираштаја, потом деловање само природног прираштаја, и у последњој међупописној декади деловање само миграција на пораст броја становника. Стопа пораста броја становника у периоду 1961–1971. година била је међу највећим у Војводини. Интензивно досељавање становништва имало је преовлађујући утицај на пораст броја становника општине Панчево у то време. У декади 1981–1991. година негативан миграциони салдо, уз ниске вредности природног прираштаја допринео је релативном стагнирању броја становника.

Табела 5. Компоненте популационих промена 1991–2002. година
Table 5. Components of population change in the period 1991–2002

Територија	Пораст/пад становништва		Природни прираштај		Миграциони салдо	
	Број	Стопа (%)	Број	Стопа (%)	Број	Стопа (%)
Б. Брестовац	-144	-3,6	-187	-4,7	43	1,1
Б. Ново Село	-219	-2,7	-431	-5,3	212	2,6
Глогоњ	-107	-3,0	-153	-4,3	46	1,3
Долово	135	1,8	-244	-3,3	379	5,1
Иваново	-72	-5,6	-148	-11,5	76	5,9
Јабука	-129	-1,8	-18	-0,3	-111	-1,6
Качарево (г)	-233	-2,7	-170	-2,0	-63	-0,7
Омољица	-56	-0,8	-113	-1,6	57	0,8
Панчево (г)	5286	6,5	-1538	-1,9	6824	8,3
Старчево (г)	167	2,0	-49	-0,6	216	2,6
Оштина Панчево	4628	3,4	-3050	-2,2	7678	5,6
Војводина	61.797	2,8	-82.607	-3,8	144.404	6,6

*(према методу пописа 2002. године) Извор података: РЗС, 2004б; РЗС, 2005.

С обзиром на постојећи ниво обнављања становништва, за пораст броја становника у последњем међупописном периоду у потпуности су заслужне миграције. Од укупног демографског пораста на простору Општине у последњих четрдесет година, природни прираштај становништва чинио је 54,7%, а осталих 45,3% механички прилив становништва (Кицошев и сарадници, 2005).

У последњем посматраном периоду, као резултат деловања негативних вредности компоненте природног обнављања, становништво Општине се умањило за 3.050 становника, док се механичким путем број становника увећао за 7.678 становника. Представљени тренд указује на смањење улоге природног прираштаја као фактора развоја становништва и снажно деловање миграција на дисбаланс у демографском развоју и концентрацију

становништва у појединим насељима Општине. Наставак ових тенденција одразиће се на многе сегменте развоја општине Панчево. Анализа промена учешћа појединих насеља у променама укупног броја становника општине Панчево показује да је у периоду 1953–1961. година после градског центра највећи допринос порасту броја становника Општине дало насеље Качарево, а у периоду 1971–1981. година насеље Јабука (захваљујући највећој стопи наталитета на нивоу Општине у овом периоду) (CDI-IDN, 2004). У последњем међупописном периоду порасту броја становника Општине поред градског центра највише су допринела насеља Старчево и Долово примивши нове становнике (РЗС, 2005).

Природно кретање становништва

Подручје општине Панчево, као и целокупну територију Војводине, одликује дуготрајан пад природног прираштаја, услед пада стопе наталитета и пораста стопе морталитета, све до негативних вредности. Садашњи ниво обнављања становништва резултат је како промена у природном прираштају, тако и непосредних и посредних ефеката бројних миграционих процеса који су се одвијали на овом простору. У првој половини двадесетог века приметно је стално опадање стопа наталитета и морталитета, осим забележеног пораста наталитета у компензационом периоду после Другог светског рата.

Табела 6. Природно кретање становништва
Table 6. Natural increase of population

	Просечне годишње стопе (у промилима)			
	1961–1970	1971–1980	1981–1990	1991–2002
Војводина				
Наталитет	14,8	14,1	12,7	10,5
Морталитет	9,7	10,6	12,1	14,2
Природни прираштај	5,1	3,5	0,6	-3,8
Банат				
Наталитет	14,4	13,7	12,5	10,2
Морталитет	9,8	11,0	12,7	15,0
Природни прираштај	4,6	2,7	-0,2	-4,8
Општина Панчево				
Наталитет	16,3	16,4	13,6	10,1
Морталитет	8,9	8,9	9,7	12,4
Природни прираштај	7,5	7,5	3,9	-2,2

Извор података: Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996, CDI-IDN, 2004; Кицошев и сарадници, 2005; РЗС, 2005.

До 1954. године, просечне годишње стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја забележене на подручју Јужног Баната, могу се сматрати приближно истим и за становништво Панчева. Оне су се кретале од 35,7‰ за наталитет, 28‰ за морталитет и 7,7‰ за природни прираштај у периоду 1901–1910. година, до 24‰ за наталитет, 14,6‰ за морталитет и 9,4‰ за природни прираштај у периоду 1947–1954. година (CDI-IDN, 1970).

У првим годинама после Другог светског рата у Општини је, у вези са компензационим периодом, дошло до пораста наталитета, као и броја склопљених бракова. Пораст наталитета нарочито је био изражен у Качареву. У односу на остала насеља Старчево, Качарево, Јабука и град Панчево имали су шездесетих година прошлог века веће стопе наталитета и мање стопе морталитета. Просечна годишња стопа природног прираштаја износила је 13,2‰, у периоду 1948–1953. година, односно 12,1‰ у периоду 1953–1961. година (Илић, 1967). Шездесетих и седамдесетих година прошлог века на територији општине Панчево наталитет је био већи у односу на шири простор Војводине, да би касније ове разлике почеле да се смањују бржим опадањем стопа наталитета у Панчеву. Наталитет у Панчеву у то време био је под утицајем структуре и репродуктивних норми становништва досељеног за време колонизације (из крајева у којима је репродукција била традиционално висока) као и досељавања фертилног и радно способног становништва у текућем процесу урбанизације. Подмлађивање становништва досељеницима утицало је на вредности стопа наталитета које су шездесетих година биле највеће у Јабуци и Качареву. Ефекти досељавања присутни су били у овим насељима и осамдесетих година двадесетог века у виду најнижих вредности опште стопе смртности на нивоу Општине, услед споријег одвијања процеса старења становништва. У последњих четрдесет година наталитет на простору општине Панчево смањено се са 16,3 на 10,1 промила, односно за 6,2‰, док се општа стопа морталитета повећала са 8,9 промила на 12,4 промила. На смањење вредности стопе природног прираштаја на простору Општине значајније је деловала стопа наталитета чије су промене у посматраном периоду биле интензивније. Ипак и као такав природни прираштај становништва општине Панчево у другој половини 20. века константно има веће вредности од просека Војводине и Баната захваљујући како вишим стопама наталитета, тако и нижим стопама морталитета на простору Општине. У декади 1991–2001. на разлике у природном прираштају становништва панчевачке општине у односу на војвођански и банатски просек (мање негативне вредности стопе природног прираштаја) првенствено делује мањи морталитет на простору Општине.

Табела 7. Просечне годишње стопе наталитета и морталитета
у општини Панчево 1991–2002. година
Table 7. The mean annual rate of natality and mortality in the period 1991–2002

Територија	Живорођени		Умрли	
	број	‰	број	‰
Банатски Брестовац	394	10,0	581	14,7
Банатско Ново Село	841	10,3	1272	15,5
Глогоњ	319	9,0	472	13,3
Долово	862	11,6	1.105	14,8
Иваново	117	9,1	264	20,6
Јабука	718	10,2	736	10,5
Качарево (г)	842	9,9	1.012	11,9
Омољица	696	9,7	809	11,2
Панчево (г)	8.256	10,1	9.794	12,0
Старчево (г)	889	10,7	938	11,3
Општина Панчево	13.933	10,1	16.982	12,4

Извор података: РЗС, 2005.

Ако се посматрају компоненте природног кретања на нивоу насеља природни прираштај у граду Панчеву, у периоду 1961–1971. година, био је у рангу вредности за Општину, док у декади 1991–2002. година, на нешто мању негативну вредност стопе природног прираштаја у граду у односу на Општину пресудно утиче нижа стопа морталитета градског становништва. Специфично је насеље Иваново у коме је биолошка депопулација започела још седамдесетих година прошлог века, тј. од декаде 1971–1981. година, од када је природни прираштај у овом насељу негативан. У периоду 1991–2002. година, просечна годишња стопа наталитета, посматрано по насељима, креће се између 9 и 10 промила. Највећа је у Долову и износи 11,6‰. Шездесетих година прошлог века најмање вредности стопе наталитета у Општини износиле су 13,4 промила за Долово, односно 13 ‰ за Банатско Ново Село. Најмање вредности стопе наталитета у то време биле су веће од актуелне вредности стопе наталитета на нивоу Општине 2002. године. Насупрот томе, стопа морталитета на нивоу Општине у последњем међупописном периоду има вредности које је шездесетих година имало насеље са највећом стопом морталитета у општини Иваново. Просечна годишња стопа морталитета у периоду 1991–2001. година кретала се између 10 и 15 ‰, осим у Иванову где је вредност ове стопе била највећа и износила 20,6‰. Као резултат изузетно високе стопе морталитета ово насеље, ван значајнијих саобраћајних праваца, бележи највеће смањење броја становника у последњем међупописном периоду. Генерално, до пораста смртности на подручју Општине дошло је услед

одмаклог процеса старења становништва у великом броју насеља. Као резултат нешто повољније старосне структуре становништва градска и приградска насеља имају мало мању стопу морталитета.

Миграције становништва

Формирању демографских потенцијала општине Панчево допринели су бројни и разноврсни миграциони процеси. Међу њима се издвајају планске колонизације, миграције село–град, миграције на рад у иностранство и избегличке миграције. Насељавање Панчева одвијало се под утицајем политичких али и економских интереса државе у чијем се саставу Банат налазио, те се становништво досељавало и одсељавало како из економских, тако и из других разлога – промене државних граница, ратови. У последњем међупописном периоду Панчево се налази међу десет најпривлачнијих општина Србије за досељавање.

Током 18. и у првој половини 19. века миграционе процесе на данашњем простору општине Панчево обележиле су колонизације становништва извршене у више наврата. Највише су се досељавали Немци и Мађари, док су друге етничке групе досељаване у знатно мањем броју. „У Банат је колонизовано између 40.000 и 60.000 Немаца” (Радовановић, 1996). Као последица колонизација дошло је до промена у популационој динамици али и у структурама становништва (Немци су 1921. године чинили већинско становништво у насељима Омољица, Банатски Брестовац, Јабука и Качарево). Промене у етничкој структури становништва овог подручја, до тада насељеног већински српским становништвом, приметне су и данас. У току тзв. Мерсијеве колонизације, у периоду 1717–1740. година, немачки колонисти на простору данашње општине Панчево формирали су Доњу Варош (немачко насеље) поред постојећег српског насеља Горње Вароши. Крајем 18. и почетком 19. века, у другој великој колонизацији Немаца на ове просторе (тзв. терезијанска колонизација) настало је насеље Качарево. Качарево – тадашњи Францфелд, основано је насељавањем 120 немачких породица. У исто време Немци су досељени у већем броју и у Глогоњ и Јабуку. Планско досељавање Румуна из Ердеља у Панчево и Банатско Ново Село одвијало се у периоду 1765–1768. год. Део Румуна досељен је и нешто касније, у периоду 1783–1784. година, у Јабуку, Глогоњ, Старчево, Омољицу и Панчево. Мађари су насељавани интензивније од 1867. године у Војловицу и Иваново, а 1869. г. мањи број Бугара досељен је у Иваново. Словаци су досељавани почетком 19. века у мањим групама у Иваново и касније Војловицу (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996).

Најмасовније планско досељавање становништва на подручје општине Панчево после Другог светског рата, било је у периоду 1946–1947. год. Заједно са Новим Садом, Новом Пазовом, Апатином, Белом Црквом и Инђијом панчевачка општина била је међу пет општина Војводине у које је највише колонизирано становништво из свих крајева земље након Другог светског рата. На простор Општине колонизирано је укупно 2.635 домаћинстава са 15.518 чланова. Највише колониста било је из Македоније – 7.093, затим из Централне Србије – 6.273, Босне и Херцеговине – 1.004 и Хрватске – 582 (Војвођански архив, фонд 184, Нови Сад према Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Највећи број колониста досељен је у Качарево (648 домаћинстава), затим у Јабуку (563), Банатски Брестовац (446), Омољицу (445), Глогоњ (275), Старчево (159), и Панчево (70). Насеља Јабука, Качарево и Глогоњ насељени су претежно Македонцима, док су у Банатски Брестовац, Старчево и Омољицу колонисти претежно дошли из Централне Србије (CDI–IDN, 1970). Под утицајем миграција после Другог светског рата неколико насеља Општине добило је делимично или потпуно ново становништво. Године 1948. колонисти су чинили 21,9% становништва Општине. У Јабуци је исте године од укупног становништва чак 78,3% било колониста, у Банатском Брестовцу 64,3%, Омољци 49,4%, Глогоњу 50,2% и Старчеву 20,5% (Ђурђевић, 1986). Колонизација се на демографски развој насеља Панчева одразила не само директно путем бројности становништва, већ и индиректно делујући на компоненте природног кретања становништва, старосно–полну, етничку структуру становништва и структуру домаћинстава према броју чланова. Колонистичка домаћинства имала су у просеку 5,9 чланова. Истиче се да су колонисти примали новине брже од староседелача, те да су брже прихватили градски начин живота и одлазили са села у периоду урбанизације (CDI–IDN, 1970).

Стихијско досељавање становништва на простор општине Панчево одвијало се како у периоду између два светска рата тако и у периоду после колонизације 1946–1947. године. У великом броју првобитно су се досељавали рођаци и пријатељи колониста, који су уз њихову помоћ куповали имања и запошљавали се, али и непољопривредно становништво за чијим радом је после Другог светског рата постојала потреба у граду Панчеву. Одређени број колониста се и одселио из Панчева након стицања права на продају земље (15 година након добијања имања). Највише ових породица одсељено је из Качарева, а многи од њих одселили су се у Панчево или Београд (CDI–IDN, 1970). На њихову земљу, која се могла јефтино купити, дошли су мигранти углавном из Централне Србије. У Долово су од 1946. до 1971. године дошла 2.377 досељеника. Највише миграната дошло

је са подручја Пирота, Лесковца и Врања (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Интензитет спонтаног досељавања становништва на простор општине Панчево био је највећи у периоду 1958–1961. година тј. у време убрзаног привредног развоја града. Мигранти су се претежно досељавали у град и насеља са добрим саобраћајним везама према градовима, док су остала насеља примила мали број становника. У насеља ближе Панчеву становништво се одсељавало како би имало мање трошкове школовања деце и било ближе непољопривредним запослењима. У периоду 1948–1953. година, Панчево и његова приградска насеља имали су позитиван миграциони салдо, док су сеоска насеља имала мањи пораст броја становника од природног прираштаја. У овом периоду у Панчево се доселило око 15.500 становника, а иселило око 8.000 (Илић, 1967).

Шездесете и седамдесете године двадесетог века у општини Панчево, као и у целој Србији, обележиле су економски мотивисане миграције, правца село–град и из пољопривредних ка привредно развијенијим подручјима. Панчевачка општина, као једна од четрнаест општина Војводине са мање од 40% пољопривредног становништва шездесетих година, била је изразито привлачна за досељавање. После општине Нови Сад општина Панчево била је други по величини имиграциони центар Војводине у периоду 1961–1971. година, са стопом годишњег миграционог салда од 9,2 промила. У пресељавању је учествовало претежно младо становништво (54% од укупног броја миграната имало је од 15 до 34 године), које је у највећој мери долазило из пољопривредног сектора (ЦДИ–ИДН, 1979). У периоду 1971–1981. година, досељавање на простор Општине и даље је било интензивно. Панчево је било међу девет општина Војводине у које је досељено 63% од укупног броја спољних досељеника. Привлачност ових општина за досељавања резултат је њиховог привредног централитета, а досељавања су тим већа уколико су потпомогнута близином спољних административних центара, као што је то у случају Панчева (Ђурђевић, 1986). Поред насељавања на простор Општине, седамдесетих година прошлог века становништво Панчева се исељавало према подручјима Централне Србије, пре свега Београду, а у овом периоду започиње и масовнији одлазак становништва на рад у иностранство.

Након искључиво економски мотивисаних миграција од шездесетих година 20. века, у последњој деценији забележен је прилив принудних миграната на простор Општине. Као последица грађанског рата на просторима бивше Југославије у Панчево је у последњем међупописном периоду досељено 8.294 лица. Досељавање избеглица допринело је порасту броја становника

Општине у последњој међупописној декади и поред негативног природног прираштаја и исељавања око 600 становника у периоду 1991–2002. година. Удео избеглица у укупном становништву Општине 2002. године износио је 6,5%. Највише избеглица досељено је из Хрватске (5.623 или 68%), а затим из Босне и Херцеговине (2.302 или 28%) (Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, 2004). Према попису становништва из 2002. године једна четвртина становништва (15.658 лица) досељеног на простор општине Панчево доселила се у периоду 1991–2002. година, тј. након рата на простору бивше Југославије. Ови досељеници су највише допринели актуелном демографском развоју Банатског Новог Села, Иванова, Панчева и Старчева, где чине више од 10% од укупног становништва (РЗС, 2004б).

У међународне миграционе токове становништво Општине је мало укључено. Од 1900. до 1931. године изражена је била емиграција становништва Панчева у Америку, нарочито из Банатског Новог Села, Јабуге и Глогоња (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Највише Панчеваца на привременом раду у иностранству било је осамдесетих година прошлог века (4.407 или 3,6% од укупног становништва Општине). То се види и из негативне стопе миграционог салда у овом периоду. Промене у имиграционој политици у земљама имиграције, после економске кризе седамдесетих година, условиле су касније значајно смањивање броја грађана на раду у иностранству. Од 2.750 или 2,3% од укупног становништва Општине које је било на привременом раду у иностранству 1991. године, највећи број налазио се у Немачкој (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Број Панчеваца у иностранству 2002. године износио је 4.776 лица, што указује да је велики број становника Панчева напустио земљу у време економске и политичке кризе деведесетих. Специфично је насеље Иваново где се чак 30,4% становништва налази на раду у иностранству (РЗС, 2004в).

Аутохтоно и мигрантско становништво – Панчево спада у групу изразито миграционих општина Војводине. Атрактивност Панчева за досељенике резултат је његовог привредног развоја, али и повољног гео-саобраћајног положаја у односу на Београд. Са преко 58% досељеног становништва 1961. године, Панчево је било једина банатска општина, поред Сечња, која је у то време имала више од половине досељеног становништва. Највећи број досељеног становништва Општина је имала 1971. године тј. у периоду интензивног индустријског развоја. Удео аутохтоног становништва Општине на рачун досељеног повећава се од седамдесетих година, достигавши 2002. године однос 50,1% на према

49,9% у корист миграната. У периоду 1961–2002. година удео аутохтоног становништва највише је повећан у приградским насељима Јабуци, Качареву и Старчеву. Према попису становништва из 1961. године, од укупног становништва у Јабуци досељено је било 65,5%, у Качареву 73,8% и Старчеву 54,8%. У поређењу са Војводином као већом просторном целином, где у последњих педесет година удео досељеног становништва не прелази половину, у општини Панчево удео досељеника у укупном становништву константно прелази 50%.

Табела 8. Аутохтоно и мигрантско становништво
Table 8. Migrant and non-migrant population

Територија	Година пописа	Укупно становништво	Аутохтоно	%	Мигрантско	%
Војводина	1961.	1.854.965	1.007.149	54,3	847.816	45,7
	1971.	1.952.533	1.041.911	53,4	910.622	46,6
	1991.	2.013.889	1.098.960	54,6	914.929	45,4
	2002.	2.031.992	1.078.799	53,1	953.193	46,9
Општина Панчево	1961.	99.853	41.806	41,9	58.047	58,1
	1971.	110.780	44.852	40,5	65.928	59,5
	1991.	125.261	60.010	47,9	65.251	52,1
	2002.	127.162	63.441	49,9	63.721	50,1

Извор података: СЗС, 1966; СЗС, 1973а; РЗС, 1992б; РЗС, 2004в.

Када се посматра популација града Панчева 1948. године 40,3% становништва било је рођено у Панчеву. На основу удела аутохтоног у укупном становништву видно је да се досељавање у Панчево појачало након 1948. године (Илић, 1967). Град Панчево је 1961. године имао само 34,4% аутохтоног становништва, док је 2002. године у граду Панчеву било 46,9% аутохтоног становништва. Савремене тенденције повећавања удела аутохтоног становништва у укупном, запажају се како у граду тако и осталим насељима. И поред тога, град Панчево, али и остала насеља Општине, имају већи удео мигрантског становништва у укупном, у односу на одговарајући тип насеља у Војводини као целини. Из односа аутохтоног и мигрантског становништва евидентно је смањење обима миграционих кретања у односу на период интензивне индустријализације шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Без миграционих токова избеглица са простора бивших југословенских република, овај однос био би вероватно у корист аутохтоног становништва. Највише аутохтоног становништва на нивоу Општине имају насеља Долово и Иваново која нису била обухваћена колонизацијом у периоду 1946–1947. година, а најмање приградско насеље Старчево и градски центар.

Табела 9. Аутохтоно и мигрантско становништво 2002. године
 Table 9. Migrant and non-migrant population in 2002

Територија	Укупно становништво	Аутохтоно	%	Мигрантско	%
Банатски Брестовац	3517	2017	57,4	1500	42,6
Банатско Ново Село	7345	4029	54,9	3316	45,1
Глогоњ	3178	1660	52,2	1518	47,8
Долово	6835	4082	59,7	2753	40,3
Иваново	1131	710	62,8	421	37,2
Јабука	6312	3649	57,8	2663	42,2
Качарево	7624	4293	56,3	3331	43,7
Омољица	6518	3436	52,7	3082	47,3
Панчево	77.087	36.172	46,9	40.915	53,1
Старчево	7615	3393	44,6	4222	55,4
Општина Панчево	127.162	63.441	49,9	63.721	50,1

Извор података: РЗС, 2004в.

Подаци од пре тридесет година показују да су и у то време највећи удео аутохтоног становништва у укупном имала иста два насеља као и 2002. године, а са уделом аутохтоног становништва мањим од 40%, поред Старчева и Панчева, истицала су се колониистичка насеља Глогоњ, Јабука и Качарево.

Порекло досељеног становништва (правци миграционих струја) – Од укупног становништва Панчева 2002. године 7% је било досељено из Хрватске, 6% из Босне и Херцеговине и 3% из Македоније (РЗС, 2006в). Пореклом из Хрватске 1961. године било је 7,5% становништва Панчева, док је 4,9% било пореклом из Босне и Херцеговине. Чак 6.598 становника или 7,1% становништва Општине било је пореклом из Македоније, од чега је око 4.500 живело у Качареву и Јабуци, као последица колонизације извршене у периоду 1946–1947. година (СЗС, 1966). У Панчеву су мање изражена локална и досељавања из других општина Војводине која су специфична за Банат као целину. Међутим, промене типа миграција према месту порекла досељеника показују да се пресељавање становништва у оквиру саме Општине интензивира, док се број досељеника из других општина Војводине, који су седамдесетих година чинили 60% од укупног броја досељених, знатно смањило. У граду Панчеву нпр. шездесетих година 19. века од алохтоног становништва, из осталих места панчевачке општине потицало је 7,9% становништва (највише из Долова, Старчева и Омољице), из суседних општина 23,1% становништва, и из остатка Војводине 27,4% (Илић, 1967). Досељавање становништва са подручја бивших југословенских

република, заједно са колонизацијом становништва после Другог светског рата, као резултат је имало то да је више од половине досељеног становништва Јабуре, Качарева и Банатског Новог Села 2002. године било пореклом из бивших југословенских република.

Табела 10. Порекло досељеног становништва
Table 10. Origin of immigrants

	1971.				2002.			
	Војводина		Панчево		Војводина		Панчево	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Укупно досељено	910.622	100	65.928	100	953.193	100	63.721	100
Досељено из:								
другог места								
исте општине	163.019	17,9	8.937	13,6	177.935	18,7	9.186	14,4
друге општине								
Војводине	463.921	50,9	39.610	60,1	258.297	27,1	13.411	21,0
друге републике/ покрајине	263.412	28,9	16.458	25,0	139.085	14,6	20.517	32,2
бивших република								
СФРЈ					364.217	38,2	19.545	30,7
иностранства					9.069	1,0	734	1,2

Извор података: СЗС, 1971; РЗС, 2004в; Кицошев и сарадници, 2005.

Табела 11. Порекло досељеног становништва Панчева (%) 2002. године
Table 11. Origin of immigrants in the municipality of Pančevo (%) 2002

Територија	Досељено из:				
	исте општине	друге општине Војводине	друге републике/ покрајине	бивших република СФРЈ	иностранства
Б. Брестовац	17,1	7,2	61,6	12,4	1,0
Б. Ново Село	8,0	12,1	10,4	67,4	2,0
Глогоњ	11,9	8,0	28,7	49,9	1,1
Долово	11,3	20,0	52,9	13,1	2,2
Иваново	52,7	18,5	17,8	8,1	2,4
Јабурка	14,6	7,0	17,6	59,9	0,8
Качарево	8,1	8,1	24,2	57,9	1,1
Омољница	22,4	6,4	45,2	24,2	1,3
Панчево	12,7	27,3	31,7	26,6	1,1
Старчево	33,5	7,5	38,6	19,1	0,9
Градска	14,2	24,3	31,8	28,1	1,0
Остала	15,2	10,7	33,4	38,8	1,5
Општина Панчево	14,4	21,0	32,2	30,7	1,2

Извор података: РЗС, 2004в.

Када се изузме досељавање са простора бивших југословенских република у Војводини и Банату преовладавају регионалне миграције, а у Панчеву међурегионалне (досељавање са простора Централне Србије) што говори о ширем функционалном утицају Панчева. Диференцијација насеља Општине према пореклу досељеног становништва показује као специфично приградско насеље Старчево које је велики апсорпциони центар локалних миграната.

Разматране су миграционе везе између Београда и Панчева, те и неких других насеља. Према попису становништва из 1991. године у Београду је у то време било 89.452 досељеника из Војводине, од чега 10.591 или 12% из Панчева. Досељеника у Војводину из Београда било је 33.532, од чега у Панчево 5.220 или 15%, и то највише са Палилуле, Савског Венца и из Земуна. Следи да је привлачност Београда била двоструко већа по обиму за становништво Панчева него обрнуто, што указује на комплементарност токова дневних и дефинитивних миграција. После београдских општина, по броју досељеника у Панчево, следе општине Трговиште и Пирот, са више од 1000 миграната, а затим Врање, Лесковац и Нови Пазар. Од војвођанских општина које су дале велики број миграната Панчеву истичу се суседне општине Алибунар, Опово, Ковачица и Ковин, и општина Зрењанин. Из суседних банатских општина, на простор општине Панчево било је досељено 13,8% миграната 1991. године, из Централне Србије 30,3%, из БиХ 9,3%, из Македоније 8,2%, из Хрватске 5,8% и из остатка Војводине 25,7%. Миграциона кретања из Панчева већином су била усмерена ка великим урбаним центрима Београду и Новом Саду. Из Панчева се становништво у највећем броју одселило у београдске општине Нови Београд, Палилулу и Вождовац, следе локална пресељавања, пресељавања у општину Ковин, а затим у Нови Сад. У Ковин се из Панчева доселило 1.200 а из Ковина у Панчево око 3.500 становника. Подаци о становништву које се доселило до 1991. године, према општини полазишта, показују да је у град Панчево највише досељено становништво из Војводине 39,5% а затим из Централне Србије 30,3% (РЗС, 1992в).

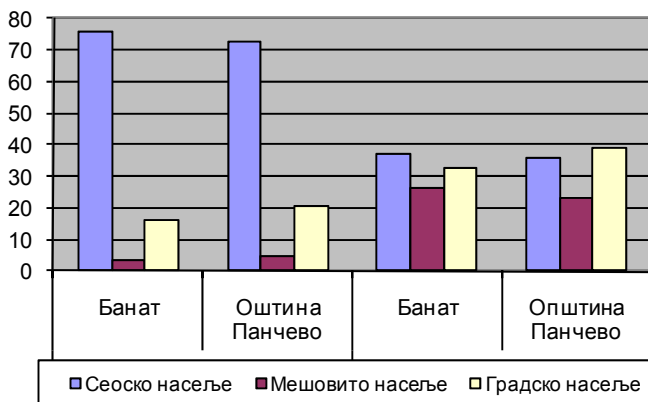
Правци и време досељавања миграната на простор општине Панчево показују да је од становништва пристиглог са простора бивших југословенских република највећи број досељен у периоду 1991–1995. година, а затим 1946–1960. година тј. у периоду који обухвата колонизацију. Из Централне Србије мигранти су досељени највише у периоду 1961–1970. година. Регионалне миграције најобимније су биле до седамдесетих година прошлог века, док су се локалне миграције претежно уједначено одвијале у свим временским периодима (РЗС, 2006в).

Старосно-полна структура досељеног становништва – Подаци пописа становништва из 2002. године о старосно-полној структури становништва у време пресељења показују да је више од половине становништва било старости од 15 до 34 године. С обзиром да је мигрантско становништво било просечно млађе од аутохтоног, деловало је на успоравање процеса старења, нарочито од базе старосне пирамиде становништва Панчева. Деца до 15 година чинила су 26% у структури досељеника 2002. године. Највећи број деце до 15 година старости досељен је из општина Централне Србије. Ова пресељавања вероватно су везана за школовање и близину Београда, при чему одлуку о пресељењу доносе родитељи. Деца до 15 година старости такође чине знатан удео и у структури повратника из иностранства (40%). Њихов повратак везан је за школовање или повратак родитеља у земљу. Свега 10% досељеника у време пресељења било је старије од 40 година. У структури досељеника из Хрватске и Босне и Херцеговине приметно је надпросечно учешће досељеника старијих од 40 година, што је и очекивано с обзиром да се ради претежно о избеглицама доспелим на подручје Општине у последњој деценији, а имајући у виду да је за избегличке миграције, за разлику од тзв. економских миграција, карактеристично кретање целих породица.

Од укупног броја досељених већи број чине жене. У структури досељеног становништва 27.669 или 43,4% су мушкарци а 36.052 или 56,6% су жене. Жене доминирају у полној структури миграната који су се преселили локално или у оквиру Војводине, што се може довести у везу са женидбено-уладбеним миграцијама. Код досељених са подручја Централне Србије разлике између досељавања мушкараца и жена су најмање, мада и даље 45% на према 55% у корист жена (РЗС, 2006в).

Структура досељеника према типу насеља полазишта показује да је према подацима пописа становништва из 1961. године на простор општине Панчево мање досељено становништва из сеоских насеља у односу на припадајући регион. У општини Панчево 1961. године било је 72,8% досељеника из сеоских насеља, 4,6% из мешовитих и 20,7% из градских. У град Панчево досељено је 61,2% становништва из сеоских, 6,5% из мешовитих и 30,2% из градских насеља. У односу на градове у окружењу, у Панчеву је у то време било мање досељеника из сеоских насеља. Веће досељавање становништва из градских насеља сматра се резултатом привлачног дејства повољне локације Панчева у односу на Београд (CDI-IDN, 1970). Године 1991. досељеника на простор Општине из сеоских насеља је било двоструко мање – 36%, 23% из мешовитих и 39% из градских насеља. У граду је 1991. године било 27% досељених из сеоских

насеља, 24% из мешовитих и 47% из градских насеља. У поређењу са Банатом, као широм регионалном целином, општина Панчево и даље више привлачи градско становништво (РЗС, 1992в).

Графикон 1. Структура миграната према типу насеља полазишта (%)

Fig 1. Migrants according to settlement types of origin (%)

Извор података: CDI-IDN, 1970; РЗС, 1992в.

Када је реч о типу насеља дестинације миграната у последњој пописној декади, мигранте су више примила сеоска насеља Војводине, док је овај однос за Панчево у корист градских насеља. Удео миграната досељених у овом периоду у укупном броју миграната у градским насељима Општине у односу на сеоска износио је 25,6% према 21,2%, док је овај однос на нивоу Војводине 29,7%, према 37,3%, 2002. године. Ово је још једна потврда снажне привлачне апсорпционе моћи града Панчева за мигранте. Према подацима пописа становништва из 2002. године, две трећине досељеника из бивших југословенских република живи у градским насељима општине Панчево, док на нивоу Војводине ови досељеници подједнако насељавају како градска тако и сеоска насеља. Досељеници из друге општине Војводине (регионални мигранти) такође су концентрисани у градским насељима Општине, што говори о привлачности града за становништво целе Војводине. Структуру досељеног становништва у граду Панчеву прилично равномерно чине регионални мигранти, досељени из друге републике/покрајине и становници бивших југословенских република. Најмањи удео имају локални мигранти. Мигранти досељени из бивших република СФРЈ-е чинили су у сеоским насељима Панчева 40% од укупно пописане мигрантске популације 2002. године (РЗС, 2006в).

Промене у основним структурама становништва и домаћинства

У даљем делу рада урађена је квантитативна и квалитативна анализа људских ресурса на простору општине Панчево с обзиром да су обим и структура становништва веома битни фактори утицаја на опште развојне токове, те имајући у виду чињеницу да свака промена ових фактора резултира променама у бројним другим сферама живота и рада. Поред биолошке структуре спроведена је и анализа промена економске, образовне и етничке структуре становништва општине Панчево, те указано на савремене трендове.

Промене биолошких структура становништва Панчева

Старосно-полна структура становништва Панчева одраз је развоја становништва у дужем временском периоду али и показатељ демографских потенцијала на простору Општине. Поред тога што делују на репродукцију биолошке структуре становништва, основа су за формирање функционалних контингената становништва са бројним импликацијама за даљи демографски, друштвено-економски и социјални развој на простору Општине. Састав становништва према старости и полу од значаја је за демографска истраживања, јер условљава кретање компоненти популационе динамике и интензитет одвијања бројних демографских процеса.

Промене старосне структуре становништва – Старосна структура становништва општине Панчево после Другог светског рата у највећој мери је била под утицајем старосне структуре бројног досељеног становништва. С обзиром да су у старосној структури досељеника преовладала млађа средовечна лица у попису становништва извршеном 1961. године, непосредно након обимнијег досељавања у Панчево, били су карактеристични релативно велики удели становништва у старосним групама 20–39 година. Удео млађег средовечног у укупном становништву имао је највећи пораст у периоду од 1953. до 1961. године, тј. у периоду када су досељавања на подручје Панчева била највећа. Високи удели становништва у овој старосној групи представљали су значајан чинилац у погледу економског развоја града али и у погледу репродукције становништва (CDI–IDN, 1970). Сагледавање дугорочних промена у старосној структури становништва Општине указује на смањење удела младог и млађег средовечног становништва у укупном становништву, уз паралелно повећање удела старијег средовечног и старог становништва за

по десет процената. Учешће младих, до 19 година старости, смањује се услед пада наталитета, док се повећава удео старог становништва уласком у ову групу бројних досељених генерација старих до 39 година 1961. године. Висок удео старијег средовечног становништва у актуелној старосној структури становништва Панчева упућује на интензиван процес старења, премда је старосна структура становништва Општине нешто повољнија у односу на Војводину као целину, са мањим учешћем старог становништва и нешто мањом просечном старошћу становништва. С обзиром да вредност индекса старења, као показатеља односа младог и старог становништва, указује да је број младих и старих готово изједначен на простору Војводине, треба очекивати да ће се у том правцу одвијати и промене у структури становништва Панчева. Последице процеса старења становништва одразиће се негативно на структуру становништва, а што ће утицати на даљи демографски и свеукупни развој на простору Општине. Ако се упореди становништво општине Панчево у односу на становништво суседних банатских општина, просечно нешто млађе је само становништво Ковина, док све остале општине имају неповољнији однос младог и старог становништва па вредност индекса старења за општину Алибунар износи чак 1,14 (РЗС, 2003б).

Табела 12. Велике старосне групе становништва
Table 12. Population by large age groups

Година пописа	0–19	20–39	40–59	60+	Индекс старења	Просечна старост
Општина Панчево						
1961	34,9	36,1	19,2	9,5	0,27	30,1
2002	22,3	27,5	29,8	19,5	0,87	39,3
Војводина						
1961	33,3	33,2	21,7	11,8	0,36	32,2
2002	22,6	26,9	28,6	21,4	0,95	39,8

Извор података: CDI-IDN, 1970; РЗС, 2003б.

Основне одлике промена старосне структуре становништва Панчева у последњих четрдесет година су смањење бројности контингента младог становништва и повећање контингента становништва старијег од шездесет година за готово три пута. Када је реч о апсолутном броју лица, промене удела старосних група становништва Панчева и Војводине, кроз базни индекс 1961–2002. година, показују да је контингент становништва старог од 20–39 година у Панчеву релативно константан, са индексом пораста од 103,3 док се на нивоу Војводине смањује апсолутни број лица у овој старосној групи. Контингент старијег средовечног становништва на простору Општине је двоструко повећан од 1961. године, а на нивоу

Војводине у истом периоду овај контингент бележи индекс пораста у вредности од 145. Тренд смањивања броја младих и повећања броја старих у укупном становништву имаће значајне економске последице услед све мањег учешћа младих на тржишту радне снаге.

Табела 13. Индекс старења и удео великих старосних група у укупном становништву 2002.
Table 13. The aging index and large age group's share in total population in 2002

Територија	Младо (0–19)		Средовечно (20–59)		Старо (60+)		Индекс старења
	број	%	број	%	број	%	
Банатски Брестовац	835	23,7	1881	53,5	745	21,2	0,89
Банатско Н. Село	1616	22,0	3836	52,2	1838	25,0	1,14
Глогоњ	716	22,5	1788	56,3	646	20,3	0,90
Долово	1627	23,8	3607	52,8	1459	21,3	0,90
Иваново	249	22,0	613	54,2	267	23,6	1,07
Јабука	1478	23,4	3826	60,6	988	15,7	0,67
Качарево	1754	23,0	4410	57,8	1434	18,8	0,82
Омољица	1463	22,4	3675	56,4	1293	19,8	0,88
Панчево	16.836	21,8	44.921	58,3	14.703	19,1	0,87
Старчево	1841	24,2	4293	56,4	1440	18,9	0,78
Градска	20.431	22,1	53.624	58,1	17.577	19,0	0,86
Остала	7984	22,9	19.226	55,2	7236	20,8	0,91
Општина Панчево	28.415	22,3	72.850	57,3	24.813	19,5	0,87
Банат	616.202	22,5	339.591	55,1	135.114	21,9	0,97
Војводина	459.991	22,6	1.127.742	55,5	435.697	21,4	0,95

Извор података: РЗС, 2003б.

На простору Општине евидентан је диференцијалан демографски развој општинског центра, приградских насеља и осталих насеља општине. Сеоска насеља из шире сфере утицаја Панчева имају неповољнију старосно-полну структуру становништва, док приградска насеља, услед снажног подстицајног деловања града у периоду индустријализације, одликује нешто повољнија старосно-полна структура становништва. Старосно-полна структура становништва насеља Јабука, Качарево и Старчево 2002. године одликовала се повољнијим односом младог и старог становништва у поређењу са другим насељима Општине, па чак и општинским центром. Према класификацији војвођанских насеља у односу на средњу старост становништва 2002. године (Ђурчић, 2005) насеља Панчева припадају петој, шестој и седмој групи. У петој групи насеља, са просечном старошћу становништва од 42–43,9 година налазе се Банатско Ново Село и Иваново. У седмој групи насеља, са најмлађом популацијом на нивоу Општине и просечном старошћу становништва од 38–39,9 година

налазе се приградска насеља Јабука, Качарево и Старчево. Популације ових насеља биле су 1971. године млађе од 30 година, што је карактерисало свега деветнаест насеља Војводине у то време. За највећи број ових насеља карактеристично је било то што су примили велики број колониста. Остала насеља Општине, укључујући и општински центар налазе се у шестој групи насеља, са просечном старосћу становништва од 40–41,9 година. Емиграција младог досељеног становништва Глогоња, која је уследила шездесетих и седамдесетих година, условила је каснију депопулацију овог насеља (Турчић, 2005).

Демографски најмлађе у Општини је становништво приградских насеља чији су процес старења успориле обимне миграције, нарочито у послератном периоду, праћене израженом селективношћу миграната по старости. Актуелни демографски развој приградских насеља Панчева под утицајем је наслеђене старосно-полне структуре из 1961. године коју је одликовало велико учешће младог и досељеног млађег средовечног становништва. Код осталих насеља општине Панчево старосна структура становништва више је била под утицајем природног кретања. Удео млађег средовечног становништва у насељима која нису приградска 1961. године био је нижи него у граду услед пресељавања ове категорије становништва у град и приградска насеља (Илић, 1967). Насељски размештај старог становништва показује да после приградских насеља најмањи удео становништва старијег од шездесет година у укупном има општински центар. У насељима Банатско Ново Село и Иваново удео старих премашује удео младих у укупном становништву.

На формирање и промене старосно-полне структуре становништва појединачних насеља Општине, поред природне и миграционе компоненте популационе динамике деловала је и структура становништва према националности. Диференцијацијама у старосно-полној структури становништва на нивоу насеља допринеле су карактеристике природног кретања по националности. Примера ради Иваново са 40% мађарског и 28% становништва бугарске националности има најстарије становништво у Општини према свим показатељима демографске старости. Просечна старост Бугара 2002. године у Панчеву износила је преко 45 година, а Мађара 43,2 године (РЗС, 2003в). Популација Иванова услед израженог процеса старења становништва има и највећи удео жена у становништву, у поређењу са осталим насељима Општине. На другом месту у Општини према показатељима демографског старења налази се Банатско Ново Село, у коме трећину чини становништво румунске националности. Мађари и Румуни су још седамдесетих година били етничке групе у Војводини са

најнижим природним прираштајем (Петровић, 1979). Банатско Ново Село се још 1948. године налазило међу педесет насеља Војводине са највећом просечном старосћу становништва. Исте године три четвртине насеља у Банату са просечном старосћу популација од 34–35,9 година била су настањена Румунима или Мађарима, као што је то случај и са Банатским Новим Селом (Ћурчић, 2005). У приградским насељима Јабуци и Качареву на формирање старосно-полне структуре становништва, поред високог учешћа лица у репродуктивном периоду у структури колониста, битно је деловала и структура досељеног становништва по националности. Македонце, досељене у великом броју у ова насеља после Другог светског рата, одликовале су високе стопе природног прираштаја шездесетих и седамдесетих година прошлог века у Србији. У структури становништва Општине према петогодишњим групама старости 1961. године, као резултат деловања високог наталитета и досељавања на старосну структуру, најбројније су биле дечја група од 5–9 година старости и група становништва од 25–29 година старости (СЗС, 1965а). Већ 1971. године облик старосне пирамиде становништва Панчева се мења. База пирамиде се благо сужава и максималну ширину достиже код старосне групе 15–19 година. Неусаглашеност старосних група у пописима становништва отежава анализу поређења становништва по петогодишњим групама старости за становништво старије од 65 година. У попису из 1961. године последња старосна група је становништво старо 65 година и више, а у попису 1971. године становништво старо 75 година и више. Године 2002. основа пирамиде је врло сужена услед деловања ниског и опадајућег наталитета на старосну структуру. Старосна структура становништва Панчева из 2002. године има елементе регресивног типа са уделом деце мањим од удела одраслих. Од најмлађе старосне групе многобројније су све петогодишње старосне групе до старости 70–74 године. Своју максималну ширину пирамида достиже код лица рођених у тзв. *бејби бум* периоду након Другог светског рата односно старосне групе 45–49 година. Од старосне групе 65–69 година лева страна пирамиде има мању ширину због краћег очекиваног животног века мушког становништва (РЗС, 2003б).

Промене старосно-полних функционалних контингената – Промене у обиму и саставу функционалних контингената становништва одражавају се на развој Општине како у демографском, тако и у привредном погледу. Од величине и структуре контингента радно способног становништва и његовог насељског размештаја, као и размештаја у односу на привредне објекте директно зависе токови дневног кретања радне снаге.

Предшколски контингент (0–6 година) – Контингент предшколског становништва, у највећој мери зависан од наталитета, посредно утиче на већу или мању радну активност жена. Предшколски контингент Општине 1961. године чинило је 11.740 деце односно 12,5% од укупног становништва. Од тога је у граду било 5.532 деце или 11,9% градског становништва. Приградска насеља имала су највећи удео деце предшколског узраста – 14,9% (CDI–IDN, 1970). Број предшколске деце на простору Општине смањен је у периоду 1961–2002. година за преко 3.600 деце, а њихов удео у укупном становништву смањен је за половину. У Општини је 2002. године живело 8.087 деце предшколског узраста, што је износило 6,4% становништва и мање је од просека за ниво Војводине. У граду је било 4.779 предшколске деце, или 6,2% од укупног становништва, док приградска насеља и даље имају већи удео овог контингента у укупном становништву, те са 6,9% предшколске деце ова насеља задржавају особеност простора са већим уделом деце у укупној популацији која их је одликовала и шездесетих година прошлог века. С обзиром на показатеље природног кретања становништва у наредном периоду може се очекивати даље смањење предшколског контингента.

Табела 14. Функционални контингенти 2002. године
Table 14. Functional groups of population in 2002.

Територија	Предшколски контингент (0–7)		Женско фертилно становништво (15–49)		Старачки контингент (75+година)	
	Број	%	Број	%	Број	%
Б. Брестовац	219	6,2	863	24,5	200	5,7
Б. Ново Село	433	5,9	1652	22,5	463	6,3
Глогоњ	198	6,2	762	24,0	174	5,5
Долово	491	7,2	1572	23,0	370	5,4
Иваново	56	5,0	249	17,7	78	6,9
Јабука	422	6,7	1614	25,6	247	3,9
Качарево	513	6,7	1926	25,3	301	3,9
Омољица	416	6,4	1598	24,5	305	4,7
Панчево	4779	6,2	20.240	26,3	3020	3,9
Старчево	560	7,4	1858	24,4	274	3,6
Градска	5852	6,3	24.024	26,0	3595	3,9
Остала	2235	6,4	8310	23,9	1837	5,3
Општина Панчево	8087	6,4	32.334	25,4	5432	4,3
Војводина	134.600	6,6	496.596	24,4	99.778	4,9

Извор података: РЗС, 2003б.

Контингент женског фертилног становништва (15–49 година) – Женско фертилно становништво, нарочито оно у оптималном репродуктивном добу, изузетно је значајно за ниво наталитета. На простору општине Панчево овај контингент континуирано чини око једне четвртине од укупног становништва, док је према последњем попису становништва из 2002. године на нивоу Војводине контингент женског фертилног становништва смањен испод ове вредности. Према уделу који фертилни контингент чини у укупном становништву, општина Панчево налази се на четвртом месту у Војводини, после Новог Сада, Темерина и Старе Пазове. Удео фертилног у укупном женском становништву Панчева, у последњих четрдесет година се благо смањује и поред забележеног повећања бројности овог становништва. Разлози су првенствено у израженом процесу старења становништва, који је услед разлика у смртности становништва према полу резултирао великим бројем жена преко 75 година старости на простору Општине. Од шездесетих година прошлог века жене у фертилном периоду константно имају нешто већи удео у женском становништву у граду у односу на општински просек. Број женског фертилног становништва у оптималном репродуктивном добу релативно је стабилан на нивоу Општине. Године 1961. године у овој старосној групи било је 13.040, а 2002. године 13.180 жена. Међутим, услед процеса старења становништва удео ове групе у укупном женском фертилном становништву смањен је са 53% на 20% у периоду 1961–2002. година. На основу неповољне старосне структуре фертилног контингента, као једног од фактора који утичу на обим рађања, може се очекивати даље смањивање наталитета на простору Општине и последично фертилног контингента, али и предшколског контингента. Најповољнија старосна структура женског фертилног контингента је у Банатском Новом Селу.

Контингент старог становништва (60 и више година) – Као потврда интензивног одвијања процеса демографског старења становништва Панчева, и Војводине у целини јесте континуирано повећање контингента старог становништва. Удео становништва старијег од 60 година у укупном становништву Општине повећан је са 9,5% 1961. год. на 19,5% 2002. године, док је број лица старијих од 75 година у периоду 1971–2002. година удвостручен. Најинтензивније промене у кретању броја становника старијих од 75 година биле су у насељима Иваново и Банатски Брестовац где је удео ове старосне групе у укупном становништву повећан за 5% односно 3,7%. Због релативно повољније наслеђене старосне структуре становништва Панчево је 2002. године имало нешто мањи удео старог становништва у укупном у односу на просек Војводине, као што је то био случај и ранијих пописних година.

Контингент радно способног становништва (мушко: 15–64 и женско: 15–59 година) – Обим и структура контингента радно способног становништва одражава се на активност становништва у привреди. Овај контингент становништва чини демографски оквир из кога се формира активно становништво. Панчево се налази међу десет општина Србије са највећим уделом радно способног становништва у укупном. На простору регионалне целине Баната удео радног контингента стагнира у последњој деценији, са вредношћу 64,5% у укупном становништву 1991. и 2002. године. Суседне банатске општине у односу на Панчево (66,9%) имају мањи удео радно способног становништва у укупном, који се креће од 63,4% за Ковин до 60,5% за Алибунар (РЗС, 2003б). Анализа промена величине радног контингента на простору Општине показује да, за разлику од нивоа Војводине где је у претходне две деценије регистровано смањење удела радног контингента у укупном становништву, удео радног контингента у укупном становништву Панчева након смањења у периоду 1981–1991. година поново се повећао у последњем међупописном периоду. Томе је у највећој мери допринео механички прилив становништва на простор Општине.

Табела 15. Радни контингент становништва према полу 2002. године
Table 15. Working age population by sex in 2002.

Територија	Радни контингент			Удео радног контингента у укупном становништву			Стопа искоришћености радног контингента		
	Укупно	М (15–64)	Ж (15–59)	Укупно	М	Ж	Укупно	М	Ж
Б. Брестовац	2246	1211	1035	63,9	69,8	58,1	71,6	81,3	60,2
Б. Н. Село	4528	2422	2106	61,6	67,4	56,2	74,0	85,3	61,1
Глогоњ	2129	1168	961	67,0	72,5	61,3	67,1	80,1	51,4
Долово	4214	2248	1966	61,7	66,3	57,1	72,3	87,6	54,7
Иваново	726	394	332	65,4	71,6	57,1	66,7	84,5	45,5
Јабука	4442	2408	2034	70,4	74,6	65,9	67,7	75,3	58,8
Качарево	5122	2682	2440	67,2	71,6	62,9	65,9	76,1	54,7
Омољица	4330	2326	2004	66,4	71,4	61,5	70,2	80,4	58,4
Панчево	52.220	26.349	25.871	67,7	71,6	64,2	69,5	74,6	64,4
Старчево	5079	2737	2342	66,7	71,0	62,3	68,6	77,3	58,5
Градска	62.421	31.768	30.653	67,6	71,5	64,0	69,2	75,0	63,2
Остала	22.615	12.177	10.438	64,9	70,1	59,7	70,6	81,9	57,4
Општина	85.036	43.945	41.091	66,9	71,1	62,8	69,5	76,9	61,7
Војводина	1.320.694	689.589	631.105	65,0	70,0	60,3	69,1	76,9	60,6

Напомена: За 1971. и 1991. г. становништво у земљи, а за 2002. становништво у земљи и лица на раду у иностранству до једне године („нови” концепт).

Извор података: РЗС, 2003б.

Индекс функционалне зависности (вредност 0,73) показује да је економска оптерећеност становништва у радном добу издржавањем контингента младог и старог становништва за општину Панчево међу најмањим у Србији. У односу на 1961. годину удео становништва у радном периоду живота у укупном, на нивоу Општине, повећан је за 3% (са 63,8% на 66,9%), а у приградским насељима чак за 8%. Временом се мењала и структура радног контингента према полу. Удео радно способних жена у укупном женском становништву на нивоу Општине незнатно је смањен, док је удео мушкараца старих 15–64 године у укупном мушком становништву повећан за 5% у периоду 1961–2002. година (СЗС, 1965а; РЗС, 2003б). Искоришћеност радног контингента Општине износи 70%, и највећа вредност стопе искоришћености радног контингента становништва од 75% је у Банатском Новом Селу.

Промене полне структуре становништва – На подручју општине Панчево изражена је тенденција опадања стопе маскулинитета становништва од 1948. године. Смањивање стопе маскулинитета на нивоу Општине у сагласности је са променама у полној структури војвођанског становништва. Повећање бројности женске популације Панчева, приметно у структури становништва према полу, у великој мери је резултат разлика у просечном животном веку мушкараца и жена. И поред тога, запажа се континуираност већих вредности стопе маскулинитета становништва Панчева у односу на војвођански просек. Томе су допринеле миграције мушког становништва у потрази за запослењем у панчевачкој привреди, а нарочито након Другог светског рата. Стопа маскулинитета 2002. године износила је 944,6 ‰ за становништво Општине, односно 941 ‰ за становништво Војводине.

Највеће разлике у полној структури становништва Панчева, у поређењу са полном структуром Војводине забележене су 1961. године, након обимнијих досељавања на простор Општине, када је однос стопа маскулинитета војвођанског становништва и становништва Панчева износио 949 ‰ на према 983 ‰. У старосној групи од 25–29 година старости овај однос био је 967 према 1082 ‰. „Код колониистичког становништва у банатским насељима маскулинитет је био виши од просека за Војводину. Такође, у раздобљу 1953–1960. година позитиван миграциони салдо у Војводини посебно је био изражен код мушког становништва. Економски мотиви пресељавања су били доминантни и они су, по правилу, у првој фази више покретали мушко него женско становништво” (Њурчић, 2005).

Табела 16. Распон стопа маскулинитета током периода 1971–2002. год.
Table 16. Masculinity in the period 1971–2002

Територија	1971					
	Укупно	Мушко		Женско		Стопа Маскулинитета
		Број	%	Број	%	
Б. Брестовац	3809	1879	49,3	1930	50,7	973,6
Б. Н. Село	7872	3797	48,2	4075	51,8	931,8
Глогоњ	3257	1636	50,2	1621	49,8	1009,3
Долово	6582	3252	49,4	3330	50,6	976,6
Иваново	1893	971	51,3	922	48,7	1053,1
Јабука	5453	2859	52,4	2594	47,6	1102,2
Качарево	8088	4103	50,7	3985	49,3	1029,6
Омољица	5693	2849	50,0	2844	50,0	1001,8
Панчево	61.588	30.020	48,7	31.568	51,3	947,7
Старчево	6545	3296	50,4	3249	49,6	1014,5
Градска	76.221	37.419	49,1	38.802	50,9	963,1
Остала	34.559	17.243	49,8	17.316	50,2	992,4
Општина	110.780	54.662	49,3	56.118	50,7	974,1
Војводина	1.952.533	951.152	48,7	1.001.381	51,3	949,8
	2002					
Б. Брестовац	3517	1735	49,3	1782	50,7	973,6
Б. Н. Село	7345	3595	48,9	3750	51,1	958,7
Глогоњ	3178	1611	50,7	1567	49,3	1028,1
Долово	6835	3389	49,6	3446	50,4	983,5
Иваново	1131	550	48,6	581	51,4	946,6
Јабука	6312	3227	51,1	3085	48,9	1046,0
Качарево	7624	3744	49,1	3880	50,9	964,9
Омољица	6518	3258	50,0	3260	50,0	999,4
Панчево	77.087	36.804	47,7	40.283	52,3	913,6
Старчево	7615	3856	50,6	3759	49,4	1025,8
Градска	92.326	44.404	48,1	47.922	51,9	993,9
Остала	34.836	17.365	49,8	17.471	50,2	973,6
Општина	127.162	61.769	48,6	65.393	51,4	944,6
Војводина	2.031.992	984.942	48,5	1.047.050	51,5	940,7

Извор података: СЗС, 1973б; РЗС, 2003б.

Један од фактора који утиче на разлике у полној структури на простору општине Панчево у односу на просек за Војводину као и између појединачних насеља Општине, јесу диференцијалне старосне структуре становништва ових простора. У насељима која према показатељима демографске старости имају старије становништво, више је изражен процес

феминизације становништва, као резултат краћег очекиваног трајања живота мушког становништва. Становништво Општине, будући да је нешто млађе од просека за Војводину према показатељима демографске старости, има и мањи удео жена у укупној популацији у односу на војвођански просек.

Стопа маскулинитета становништва Панчева, иако виша у односу на просек за Војводину нижа је у односу на вредности за Банат и суседне банатске општине. Вредности стопе маскулинитета за становништво ових општина кретале су се 2002. године од 954,4 % за Алибунар до 985,9 % за Ковачицу. Структура становништва општине Ковачица према полу одражава се на токове дневних миграција активног становништва према Панчеву, који по структури привреде привлачи мушку радну снагу. Категоризација насеља Војводине по стопама маскулинитета (Ћурчић, 2005) показује да је 1961. године половина насеља Панчева била у најбројнијој петој групи насеља Војводине, са стопама маскулинитета у распону од 950 до 999 промила. Чак 45,8% насеља Баната припадало је овој групи. Банатско Ново Село са стопом маскулинитета испод 950‰ припадало је шестој групи насеља, а Иваново, Качарево и Омољница трећој групи. У другој групи насеља са стопом маскулинитета преко 1100 % налазила се Јабука, као колониистичко насеље у близини великог града са експанзивном привредом. То је био изузетак јер су у то време насеља Војводине са високим стопама овог показатеља већином била мала села. Године 2002. град Панчево, са стопом маскулинитета од 914 % налазио се у шестој групи насеља Војводине категорисаних према вредностима овог показатеља. У петој групи налазило се шест насеља Панчева, и у трећој групи три насеља (Глогоњ, Јабука и Старчево) са стопом маскулинитета већом од 1000 промила (Ћурчић, 2005).

Вредност стопе маскулинитета на нивоу Општине, као и у највећем броју насеља смањује се као последица старења становништва. У последњих четрдесет година повећање удела мушког становништва у укупном имају само насеља Глогоњ и Старчево. Када је реч о полној структури становништва у граду удео мушког становништва се такође постепено смањује. Панчево се 1961. године налазило међу десет градова Војводине са највећим вредностима стопе маскулинитета. Стопа маскулинитета износила је 971‰. На формирање биолошке структуре становништва града Панчева поред природне компоненте значајније су деловали миграциони процеси. Као последица досељавања у општински центар вишкови мушког становништва били су најизраженији у ово време код старосних група 15–19 и 25–29 година (СЗС, 1965а).

Промене социоекономских структура становништва

Компоненте демографског развоја и интензитет и правци привредног развоја фактори су утицаја на актуелну територијалну дистрибуцију радне снаге на простору општине Панчево. Привредни развој снажно делује на трансформацију економске структуре становништва Панчева, која је опет значајан фактор производње и одраз привредне структуре и достигнутог степена економске развијености простора општине Панчево. Неусклађеност потреба привреде за радном снагом са постојећим контингентима радног становништва (у квантитативном и квалитативном погледу) најчешћи је узрок појаве дневних миграција активног становништва на одређеном простору. Анализа промена економске структуре становништва зато омогућава сагледавање промене услова за одвијање дневних миграција активног становништва Панчева. Квалитативне карактеристике активног становништва разматране су у одељку о структури становништва према образовању.

Промене структуре становништва према економској активности – Миграције су одувек биле битан фактор повећања броја активног становништва на простору општине Панчево. Још 1869. године мађарске власти доселиле су око 500 Бугара у Иваново ради обраде ритске земље и градње заштитног насипа поред Дунава (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996).

Табела 17. Становништво према економској активности
Table 17. Population according to the sector of activity

Територија	Активно	Лица		Активно	Лица са	
		са личним приходима	Издржавано		личним приходима	Издржавано
1971						
Општина	45.486	7.304	57.990	41,1	6,6	52,3
Град	25.934	5.437	30.217	42,1	8,8	49,1
Остала насеља	19.543	1.867	27.773	39,7	3,8	56,5
2002						
Општина	59.140	23.883	43.850	46,5	18,8	34,5
Град	36.312	16.082	24.532	47,1	20,9	31,8
Остала насеља	22.828	7.801	19.318	45,6	15,6	38,6

Извор података: CDI-IDN, 1970; СЗС, 1974а; РЗС, 2003г.

На привлачност Панчева за досељавање радне снаге касније је утицао убрзани развој панчевачке индустрије 60-их и 70-их година прошлог века. Услед досељавања радника град Панчево је 1971. године имао већи удео активног становништва у укупном него Општина као целина.

На простору Општине приметна је тенденција повећања броја и удела активног становништва и становништва са личним приходима у укупном становништву, уз истовремено смањивање апсолутног и релативног значаја издржаваног становништва. Повећању економске активности становништва општине Панчево у периоду 1971–2002. година првенствено доприноси већа економска активност становништва града Панчева и приградских насеља Јабуке, Старчева и Качарева. Реч је о све већој економској активности жена у овим насељима, с обзиром да је економска активност мушкараца на нивоу Општине смањена. Смањивање удела издржаваног становништва последица је старења становништва на простору Општине.

Табела 18. Становништво према економској активности 2002. године
Table 18. Population according to the sector of activity in 2002

Територија	Укупно	Активно	%	Лица са личним приходима	%	Издржавана лица	%
Б. Брестовац	3517	1608	45,7	577	16,4	1314	37,4
Б. Ново Село	7345	3352	45,6	1055	14,4	2894	39,4
Глогоњ	3178	1429	45,0	498	15,7	1248	39,3
Долово	6835	3045	44,6	870	12,7	2914	42,6
Иваново	1131	484	42,8	213	18,8	434	38,4
Јабука	6312	3008	47,7	951	15,1	2336	37,0
Качарево	7624	3376	44,3	1388	18,2	2846	37,3
Омољица	6518	3040	46,6	1001	15,4	2470	37,9
Панчево	77.087	36.312	47,1	16.082	20,9	24.532	31,8
Старчево	7615	3486	45,8	1248	16,4	2862	37,6
Општина	127.162	59.140	46,5	23.883	18,8	43.850	34,5
Војводина	2.031.992	912.800	44,9	408.999	20,1	706.843	34,8

Извор података: РЗС, 2003г.

Године 2002. у структури становништва Општине према економској активности највећи део чинило је активно становништво (46,5%), једну трећину издржавана лица и нешто мање од 20% су била лица са личним приходима. Стопа активности становништва Панчева, као однос између укупног и активног становништва, већа је у односу на војвођански просек с

обзиром на нешто повољнију старосну структуру становништва Општине. Од суседних банатских општина већу стопу активности има само становништво Опова, чему доприноси аграрна функционална оријентација ове општине и изражена активност становништва у пољопривреди. Највеће стопе активности су у граду Панчеву, где живи више од половине активног становништва Општине, и приградском насељу Јабуци. Долово је насеље карактеристично по највећем уделу издржаваних лица (чак 42,6%) и најмањем уделу лица са личним приходима у укупном становништву. Оваква економска структура становништва резултат је великог удела младих у укупној популацији.

Табела 19. Општа стопа активности становништва према полу 2002. године
Table 19. Activity rate of population by sex in 2002

Територија	Мушкарци	Жене	Коефицијент економске зависности укупног становништва
Б. Брестовац	56,8	35,0	117,6
Б. Ново Село	57,4	34,3	117,8
Глогоњ	58,0	31,5	122,2
Долово	58,1	31,2	124,3
Иваново	60,5	26,0	133,7
Јабука	56,2	38,7	109,3
Качарево	54,5	34,4	125,4
Омољица	57,4	35,9	114,2
Панчево	53,4	41,3	111,8
Старчево	54,9	36,4	117,9
Градска	53,6	40,4	113,4
Остала	57,4	34,3	117,6
Општина Панчево	54,7	38,8	114,5
Војводина	53,8	36,5	122,2

Извор података: РЗС, 2003г.

Аналогно јачању сектора услуга у Општини и повећању броја запослених у терцијарним и квартарним делатностима, популација жена на простору општине Панчево економски је активнија за око 15 процентних поена у односу на шездесете године прошлог века. У активном становништву општине Панчево и њених суседних општина жене су чиниле око 30% 1961. године. Ангажовање женске радне снаге у сеоским насељима Панчева било је мање у односу на град. У граду су жене учествовале у укупном активном становништву са 32,4%, а у осталим насељима са 27,3% 1961. године (СЗС, 1965б).

Удео жена у укупном активном становништву општине Панчево 2002. године износио је 43% на нивоу Општине, односно 46% за град Панчево. Пораст активности женског радно способног становништва у складу је са емпиријски утврђеним законитостима о кретању запослености у постиндустријском друштву (Аџић, 2006). Тренд повећане економске активности жена одражава се и на друге демографске и социо–економске процесе. Повећање опште стопе активности становништва Општине у периоду 1971–2002. година, условило је смањивање вредности коефицијента економске зависности у истом периоду. Вредности овог коефицијента, као показатеља односа између активног и неактивног дела становништва 1971. године кретале су се од 195 за Панчево до 114 за Банатско Ново Село (општински просек 144). Године 2002. вредности коефицијента економске зависности становништва кретале су се од 134 у Иванову до 109 у Јабуци (општински просек 115, односно на 100 активних долази 115 економски неактивних лица – углавном лица са личним приходима).

Промене структуре економски активног становништва према обележју „обавља занимање” – Удео запосленог у укупном активном становништву један је од критеријума за мерење друштвено-економске развијености али такође и показатељ у којој су мери искоришћени радни потенцијали становништва Општине, односно какве су могућности општине Панчево да апсорбује радни контингент становништва и укључи га у процес рада. Око 60% активног становништва Панчева 1961. године било је запослено – у радном односу. У околним општинама удео запослених у укупном броју активних био је врло низак, а удео запослених у пољопривреди у односу на укупан број запослених висок (Ђошић, 1970). Године 1981. чак 92,5% активних лица на простору Општине обављало је неко занимање, док се у 2002. години тај удео смањило на 73,2%. Смањен број запослених и поред повећања броја и удела лица са личним приходом, који значе ослобађање радних места, указује на проблеме запошљавања у панчевачкој привреди изазване њеном трансформацијом тј. преласком на рационалније пословање којом приликом су се јавили и знатни вишкови радне снаге (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Највећи степен запослености 2002. године остварен је у Долову и граду Панчеву, а најмањи у Глогоњу. Треба напоменути да се број активних лица која обављају занимање смањило у последњој деценији на нивоу Општине за 4.424 лица. Ово смањење забележено је у су свим насељима осим Долова.

Удео активних жена које обављају занимање у укупном активном становништву општине Панчево повећан је у периоду 1991–2002. година са 38,8% на 41%. На 100 економски активних мушкараца који обављају занимање долази 69 жена. Најмањи удео жена у активном становништву које обавља занимање имају насеља Глогоњ и Долово, а највећи град Панчево и Јабука. Стопа запослености (број запослених на 1000 становника), као показатељ степена економске развијености општине износи 340 на нивоу Општине, односно за мушкарце 413, а за жене 271.

Табела 20. Активно становништво које обавља занимање (%) 2002.
Table 20. Employed population in 2002 (%)

Територија	Активна лица која обављају занимање	Мушкарци	%	Жене	%	Удео активних лица која обављају занимање у укупном активном становништву
Б. Брестовац	1120	738	65,9	382	34,1	69,7
Б. Н. Село	2409	1539	63,9	870	36,1	71,9
Глогоњ	928	663	71,4	265	28,6	64,9
Долово	2396	1625	67,8	771	32,2	78,7
Иваново	339	240	70,8	99	29,2	70,0
Јабука	1985	1265	63,7	720	36,3	66,0
Качарево	2286	1484	64,9	802	35,1	67,7
Омољица	2144	1395	65,1	749	34,9	70,5
Панчево	27.296	15.047	55,1	12.249	44,9	75,2
Старчево	2388	1551	64,9	837	35,1	68,5
Општина	43.291	25.547	59,0	17.744	41,0	73,2

Извор података: РЗС, 2003г.

Промене структуре активног становништва према делатности – Структура активног становништва према делатности упућује на карактеристике привреде општине Панчево и степен њеног привредног развоја. Највећи број општина у Војводини 1961. године имао је руралне карактеристике уз низак степен развијености структуре делатности: У то време само су четири општине биле мешовитог типа са уравнотеженим односом секундарних и терцијарно-квартарних делатности (Суботица, Нови Сад, Зрењанин и Панчево) и то са јаким утицајем града на карактер општине. Као последица деловања градова као центара развоја дошло је до значајних измена у укупној структури делатности поменутих општина (Вељковић, Јовановић, Тошић, 1995). Године 1961. у примарним делатностима општине Панчево било је запослено 40,9% становништва, у секундарним 33,6% и у терцијарним 25,5%. У суседним општинама, осим

у Београду, преко 70% запослених радило је у примарним делатностима, док су услужне делатности биле доста слабо развијене. У Београду је у примарним делатностима у то време радило 17% активног становништва (СЗС, 19656). Рангирање водећих делатности по броју запослених у пет најзначајнијих градова Баната показало је да су у Панчеву водеће делатности 1961. године биле индустрија, трговина и угоститељство. У то време Панчево и Зрењанин били су индустријско-трговински центри насупрот Вршцу и Белој Цркви као аграрно-индустријским насељима (Илић, 1967). У граду Панчеву је 1961. године 34,3% активног становништва било запослено у индустрији, као најзначајнијој делатности у граду. Развијена индустрија утицала је да је Панчево имало диверзификовану структуру делатности још 1971. године. Свега 8% становништва се активно бавило пољопривредом, у приградским насељима између 20 и 40%, а у осталим између 50% и 80% становништва (СЗС, 19746).

Табела 21. Активно становништво према делатности 1971. године
Table 21. Economically active population according to the sector of activity in 1971

Територија	Укупно				Удео у активном становништву			
	П	С	Т	Q	П	С	Т	Q
Б. Брестовац	1167	148	1315	61	73,9	9,4	9,7	3,9
Б. Ново Село	2555	277	2832	93	76,4	8,3	10,7	2,8
Глогоњ	677	217	894	58	61,3	19,7	9,4	5,3
Долово	2313	111	2424	97	84,2	4,0	6,1	3,5
Иваново	434	33	467	30	75,5	5,7	12,2	5,2
Јабука	735	780	1515	98	38,1	40,5	13,1	5,1
Качарево	584	1259	1843	144	22,6	48,7	18,4	5,6
Омољица	1117	513	1630	94	55,7	25,6	9,9	4,7
Панчево	2174	10.967	13.141	4047	8,7	44,1	25,9	16,3
Старчево	943	836	1779	89	40,4	35,8	15,8	3,8
Општина	12.699	15.141	8585	4811	29,5	36,0	19,9	11,2
Градска	3701	13.062	7281	4280	12,4	43,9	24,5	14,4
Остала	8998	2445	1304	531	67,8	18,4	9,8	4,0
Војводина	369.714	173.421	149.257	76.174	46,9	22,0	19,0	9,7

Разлику до 100% чине лица непознате делатности и ван делатности

Извор података: СЗС, 19746.

Поред изражене просторне покретљивости становништва која се одвијала на простору Општине 60-их и 70-их година прошлог века дошло је и до друштвене покретљивости активног становништва између различитих делатности. Становништво је највише прелазило из пољопривреде у

секундарни сектор делатности. Учешће примарног сектора у структури становништва према делатности смањено је за једну трећину у периоду 1971–2002. година. Највећи пораст у истом периоду остварило је учешће запослених у терцијарним делатностима, које се по значају приближавају индустрији као водећој привредној делатности Општине. Привредни развој Општине одразио се на промене у структури становништва према делатности и на нивоу појединачних насеља. Уопште, дошло је до повећања учешћа неаграрних сектора и битног смањења значаја примарног сектора. Најснажније промене у структури становништва према делатности остварене су у насељу Глогоњ, које је иако са мањим потенцијалом за трансфер активног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности од других сеоских насеља (мање од 75% становништва запосленог у примарним делатностима 1971. године), имало најинтензивнији процес деаграризације становништва. У Глогоњу је учешће активног становништва запосленог у примарним делатностима смањено за чак 46% у периоду 1971–2002. година. На рачун смањења броја радника примарног сектора повећао се удео запослених у секундарним делатностима. Карактер насеља са највећим уделом запослених у примарном сектору делатности задржало је Долово.

Табела 22. Активно становништво према делатности 2002. године
Table 22. Economically active population according to the sector of activity in 2002

Територија	Укупно			Удео у активном становништву				
	П	С	Т	Q	П	С	Т	Q
Б. Брестовац	362	330	260	121	32,3	29,5	23,2	10,8
Б. Н. Село	946	711	481	233	39,3	29,5	20,0	9,7
Глогоњ	141	484	187	94	15,2	52,2	20,2	10,1
Долово	1103	598	394	241	46,0	25,0	16,4	10,1
Иваново	111	131	58	29	32,7	38,6	17,1	8,6
Јабука	192	1000	485	269	9,7	50,4	24,4	13,6
Качарево	212	993	600	392	9,3	43,4	26,2	17,1
Омољица	462	901	457	243	21,5	42,0	21,3	11,3
Панчево	1065	10.710	9831	5084	3,9	39,2	36,0	18,6
Старчево	250	1207	597	286	10,0	50,5	25,0	12,0
Општина	4844	17.065	13.350	6992	11,2	39,4	30,8	16,2
Градска	1527	12.910	11.028	5762	4,8	40,4	34,5	18,0
Остала	3317	4155	2322	1230	29,3	36,7	20,5	10,9
Војводина	159.723	228.766	190.041	104.764	22,8	32,6	27,1	14,9

Разлику до 100% чини непознато и остале делатности
Извор података: РЗС, 2004г.

Удео активног становништва примарног сектора често се посматра као индикатор степена развијености неког подручја. Типологија насеља Панчева према учешћу активног становништва у примарном сектору делатности изведена је на основу метода Александра Вељковића (Вељковић и сарадници, 1995). На основу ове методе, а према подацима из 1971. године, издвојени су следећи типови насеља у општини Панчево:

- град Панчево као изразито неаграрно насеље са до 10% активног становништва запосленог у примарним делатностима,
- Качарево као неаграрно насеље са 10%–25% активног становништва запосленог у примарним делатностима,
- Јабука и Старчево као мешовита насеља са 25%–50% активног становништва запосленог у примарним делатностима,
- Омољица, Банатски Брестовац и Глогоњ као аграрна насеља подтип 1 са учешћем пољопривредног становништва у активном између 50% и 75% и
- Банатско Ново Село, Долово и Иваново као аграрна насеља подтип 2 са учешћем пољопривредног становништва у активном између 75% и 90%.

Као резултат снажних миграција правца село–град, подстакнутих процесом урбанизације од шездесетих година прошлог века, дошло је до функционалне трансформације насеља Општине. Динамичне промене у структури становништва према делатности на простору Општине условиле су прелазак аграрних насеља у друге типове насеља у периоду 1971–2002. година. Процес деаграризације био је нарочито буран у приградским насељима. Године 2002. Јабука и Качарево заједно са градом Панчевом, са до 10% активног становништва запосленог у примарним делатностима изразито су неаграрна насеља, док се Старчево са 10% запосленог становништва у примарним делатностима налази се на граници између изразито неаграрног и неаграрног насеља. Старчево је приградско насеље у коме се процес деаграризације најспорије одвијао, те је знатно смањење активног становништва примарног сектора забележено и у последњем међупописном периоду. У другим приградским насељима удео запослених у примарним делатностима у последњем десетогодишћу релативно стагнира, након остварених промена у претходним периодима. Неаграрна насеља су Глогоњ и Омољица, а Банатски Брестовац, Банатско Ново Село, Долово и Иваново су мешовита насеља. Приградска насеља Општине потврђују сазнања да се у приградским насељима Баната пољопривредом бави мање од петине становништва, те да ова насеља имају знатан удео индустријских радника у структури становништва према делатности. Мањи удео неаграрног становништва у укупном активном становништву

указује на снагу градских функција околних градова (Турчић, 2004). Функционалне промене у приградским насељима пратиле су и интензивне популационе промене. Насеља у приградској зони са најмањим уделом запослених у примарним делатностима у укупном активном становништву бележе уједно и највећи пораст броја становника у периоду 1948/2002. година. Сагласно напред разматраним променама у економској структури становништва могу се очекивати и одговарајуће промене у обиму и структури дневних миграционих токова активног становништва. Даље формирање токова дневних миграција на простору општине Панчево биће под утицајем промена у секторској структури запослених и повећања економске активности жена.

Промене обима и удела пољопривредног становништва у укупном – Учешће пољопривредног у укупном становништву општине Панчево смањено је са 38,3% 1961. године на свега 5% 2002. године. Мање од половине пољопривредног у укупном становништву у то време имала су насеља Јабука, Качарево и Панчево, док је удео пољопривредног становништва у граду Панчеву са Војловицом износио 11,2%.

Табела 23. Пољопривредно становништво 1971. године
Table 23. Economically active population in agriculture in 1971

Територија	Становништво		
	Укупно	Пољопривредно	Удео пољ.становништва у укупном
Банатски Брестовац	3809	2574	67,6
Банатско Ново Село	7872	5158	65,5
Глогоњ	3257	1799	55,2
Долово	6582	5393	81,9
Иваново	1893	1258	66,5
Јабука	5453	1619	29,7
Качарево	8088	1552	19,2
Омољица	5693	2770	48,7
Панчево	61.588	4325	7,0
Старчево	6545	2287	34,9
Општина Панчево	110.780	28.735	25,9

Извор података: СЗС, 1973в.

Јован Илић истиче да је на смањење броја и удела пољопривредног становништва Панчева имало утицаја запошљавање знатног броја Панчеваца у Београду и у то време. Вршац и Бела Црква имали су 1961. године преко једне петине пољопривредног становништва. У овим

градовима је и пре Другог светског рата било више пољопривредног становништва него у Панчеву. На то је утицала знатно слабије развијена индустрија и друге непољопривредне делатности, у односу на Панчево и Зрењанин, као и њихов лошији саобраћајно-географски положај у односу на функционално активне центре (Илић, 1967). У односу на шире регионалне и макрорегионалне целине у Панчеву се становништво знатно мање активно бави пољопривредом. Активно пољопривредно становништво чинило је 13,7% од укупног активног становништва у Војводини 2002. године, односно свега 6% у Панчеву. Највећи удео пољопривредног становништва у укупном имају насеља Долово и Банатско Ново Село, док у градским насељима пољопривредно становништво чини свега 2% од укупног становништва. Паралелно са смањивањем броја и удела пољопривредног становништва у укупном, повећавала се његова активност до вредности од 56% (РЗС, 2004д).

Табела 24. Укупно пољопривредно и активно пољопривредно становништво 2002. год.
Table 24. Total agriculture population and economically active population in agriculture in 2002

Територија	Становништво						
	Укупно	Активно	Пољопривредно		Активно пољопривредно		
			Број	(%) у укупном	број	(%) у активном	(%) у пољопр.
Б. Брестовац	3517	1608	470	13,4	288	17,9	61,3
Б. Н. Село	7345	3352	1474	20,1	892	26,6	60,5
Глогоњ	3178	1429	225	7,1	128	9,0	56,9
Долово	6835	3045	1696	24,8	960	31,5	56,6
Иваново	1131	484	126	11,1	87	18,0	69,0
Јабука	6312	3008	190	3,0	136	4,5	71,6
Качарево	7624	3376	266	3,5	122	3,6	45,9
Омољица	6518	3040	562	8,6	327	10,8	58,2
Панчево	77.087	36.312	948	1,2	432	1,2	45,6
Старчево	7615	3486	367	4,8	149	4,3	40,6
Градска	92.326	43.174	1581	1,7	703	1,6	44,5
Остала	34.836	15.966	4743	13,6	2818	17,7	59,4
Општина	127.162	59.140	6324	5,0	3521	6,0	55,7
Војводина	2.031.992	912.800	215.147	10,6	125.506	13,7	58,3

Извор података: РЗС, 2004д.

Смањење броја и удела пољопривредног становништва резултат је општег економског развоја Општине. Услед потреба индустрије за радном снагом градски центар апсорбовао је радну снагу из других насеља. Процес деаграризације био је условљен ниским нивоом развијености

пољопривреде, али и великим економским и социјалним разликама које су постојале између града и села. Смањење бројности пољопривредног становништва веће од сеоског резултат је укључености активног становништва у дневне миграционе токове. Поред трансфера становништва у друге делатности и миграција правца село–град, на смањење броја пољопривредног становништва деловала је и природна компонента. „Пољопривредно становништво у Војводини је деценијама имало природни прираштај нижи него у осталим деловима Србије” (Петровић, 1979).

Промене структуре становништва према образовању – Структура становништва Панчева према писмености и нивоу квалификованости значајна је како сама по себи, као илустрација образовних потенцијала Општине и степена њене развијености, тако и због свог утицаја на промене других структура становништва и природне и механичке компоненте популационе динамике. У теоретским разматрањима миграција утемељено је мишљење о корелацији између степена просторне покретљивост становништва и достигнутог нивоа образовања. Паралелно са друштвено-економским развојем Панчева и развојем градских функција одвијале су се и позитивне промене у структури становништва у смислу унапређења образованости становништва, како у погледу писмености тако и погледу школске спреме. У општини Панчево 1961. године сваки десети становник био је неписмен, у Панчеву сваки двадесети, односно сваки пети становник у насељима Банатски Брестовац, Глогоњ и Јабука (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Углавном је неписмено било старије становништво, премда је било и млађих. Код свих старосних група проценат женског неписменог становништва био је знатно већи од мушког. Промене које су уследиле у структури становништва према образовању указују на смањивање удела неписмених са 11,3% 1961. године на 2,6% 2002. године, када је реч о становништву Општине старијем од десет година. У последњем међупописном периоду удео неписмених становника готово је преполовљен са 4,8% на 2,6%. Неписменост је и даље знатно израженија код женске популације (4,4%), док је код мушкараца готово ишчезла (1,1%). Највећи проценат неписмених становника имају насеља која по типу нису градска (5,2% од укупног становништва старијег од десет година). Удео неписмених у женској популацији ових насеља достиже чак 8,2%, чему доприноси велики број неписмених жена преко 65 година старости, као резултат неједнаког обухвата деце оба пола школовањем код ових генерација (СЗС, 1974в; РЗС, 2003д). На нивоу Општине неписменост је такође најизраженија код старијег становништва, чије се школовање одвијало у другачијим друштвено економским условима, те се проценат

неписмених знатно повећава код лица старих од педесет година навише. Ниво образовања становништва посредно утиче на привредну активност те представља квалитативну особеност радне снаге. Становништво Панчева према свим пописима од шездесетих година двадесетог века има повољнију образовну структуру становништва у односу на војвођански просек.

Ако се посматра удео становништва са одређеном школском спремом у односу на укупно становништво, општина Панчево са 10.851 или 8,5% налази се међу пет општина Војводине са највећим уделом лица са високим и вишим образовањем (одмах након Новог Сада, Сремских Карловаца, Зрењанина и Вршца), а на трећем месту у Војводини по уделу лица са високим образовањем (5.856 или 4,6%) у укупном становништву. Овакав однос првенствено је резултат повољне образовне структуре становништва града Панчева. Већи удео лица са завршеном основном школом и завршеном школом за квалификоване раднике доприносио је да се становништво општине Панчево још 1961. године одликовало развијенијом образовном структуром у односу на суседне општине, иако је релативно низак проценат омладине у то време настављао образовање после завршене основне школе. У то време од укупног становништва старог 15–19 година њих 37,5% у Панчеву, а 25,9% у осталим насељима општине Панчево настављало је школовање (CDI–IDN, 1970).

У структури становништва према школској спреми, становништво са завршеном школом вишом од основне шездесетих година прошлог века чинило је 24,8% од укупног, док је 2002. године 85% од укупног становништва старијег од 15 година имало најмање завршену основну школу. Овај однос је за Војводину био 13,7% за 1961. годину на према 75,1% 2002. године (СЗС, 1965в; РЗС, 2003д). Становништво са завршеном средњом школом преовладава. у структури становништва Општине према школској спреми. Важно је напоменути податке о становништву са вишим и високим образовањем с обзиром да развој науке и технике и средстава за производњу условљава пораст потреба за квалификованијом радном снагом. У Панчеву је 2002. године живела половина становништва Јужно-банатског округа са вишим и високим образовањем. Десет одсто становништва Панчева старијег од петнаест година имало је у то време завршену вишу или високу школу. Удео становништва са овим нивоом квалификација у Банату је 8,6% а на нивоу Војводине 8%. У функцији привреде Панчева је и више од половине средњошколаца са завршеном средњом стручном школом. Насеља која нису градска по типу имају знатно неповољнији ниво квалификованости становништва у односу на градска насеља.

Табела 25. Становништво општине Панчево према школској спреми¹ (%)
 Table 25. Population in the municipality of Pančevo according to education levels

	Укупно	Без школске спреме	Незавршена основна школа	ОШ	СШ	Виша	Висока
1971							
Укупно	94.820	17,6	41,2	15,3	22,3	1,4	1,9
М	46.495	11,7	37,9	14,3	31,2	1,7	2,7
Ж	48.325	23,2	44,3	16,2	13,7	1,1	1,1
2002							
Укупно	107.580	6,2	10,1	23,6	48,8	4,6	5,4
М	51.683	3,5	7,3	21,3	56,0	4,5	6,1
Ж	55.897	8,7	12,8	25,8	42,2	4,8	4,9

Извор података: CDI-IDN, 1970; РЗС, 2003д.

Као пример диспропорције у образовној структури становништва Панчева према типу насеља јесте дистрибуција становништва са завршеном вишом и високом школом, којих има три пута више у градским насељима. Концентрација високошколских кадрова у општинском центру резултат је потреба града Панчева као индустријског и административног центра Јужног Баната и развијености градских функција. Разликама у стручној спреми становништва градских и осталих насеља доприносе и разлике су старосној структури становништва. У поређењу са становништвом других сеоских насеља на нивоу Јужно-банатског округа и Војводине насеља панчевачке општине која нису градска по типу имају слабије кадровске потенцијале.

Промене образовне структуре економски активног становништва – Достигнути ниво квалификованости становништва делује на економску активност, као и на избор одговарајућег занимања. Диспропорције у бројности образованог становништва и нивоа његове квалификованости са потребама локалне привреде представљају резултат неусклађености програма средњег и високог образовања са потребама тржишта рада. Оваква проучавања на примеру општине Панчево с тога могу да послуже за одређивање и усклађивање смерница развоја привреде и образовног система на простору општине Панчево и шире. Разлике у степену стручне спреме између становништва градских и становништва осталих насеља Панчева нешто су мање изражене када је реч о активном него о укупном становништву, што је потврда утицаја старосне структуре на

¹ За 1971. годину становништво старије од 10 година, а за 2002. годину становништво старије од 15 година.

диференцијације структуре становништва према образовању. Најнеповољнију структуру активног становништва које обавља занимање, према школским квалификацијама, која се огледа у односу радника без квалификација и са незавршеном основном школом према осталом делу радне снаге, имају насеља Банатско Ново Село, Долово и Иваново. За ова насеља је иначе карактеристично да се одликују већим уделом пољопривредног становништва и становништва запосленог у примарним делатностима, а у поређењу са осталим насељима Општине. У граду Панчеву чак 18% активног становништва има ниво квалификованости виши од средње стручне спреме, односно 21,5% када је реч о активном становништву које обавља занимање, тј. оквиру из кога се формирају дневне миграције радника.

Табела 26. Укупно и активно становништво Панчева према школској спреми 2002. године
(% од становништва старијег од 15 година)
Table 26. Total population and economically active population of Pančevo
according to education levels in 2002

Школска спрема	Општина		Градска насеља		Остала насеља	
	Укупно	Активно	Укупно	Активно	Укупно	Активно
Без школске спреме и 1–3 разреда ОШ	6,2	0,8	4,4	0,6	11,0	1,3
Непотпуна ОШ	10,1	3,7	7,8	1,6	16,5	9,4
Завршена ОШ	23,6	18,2	21,8	15,0	28,5	26,7
Средње образовање	48,8	63,8	52,3	66,3	39,5	56,9
Више и високо образовање	10,1	13,6	12,4	16,5	3,9	5,7

Извор података: РЗС, 2003д; РЗС, 2006б.

Поређење података о укупном активном становништву и активном становништву које обавља занимање према школској спреми, а на нивоу насеља указује да се у Панчеву лакше запошљава становништво са вишим и високим образовањем, с обзиром да је удео лица са овим квалификацијама у групи активног становништва које обавља занимање већи од његовог удела у укупном активном становништву (РЗС, 2006б).

Промене у етничком саставу становништва – Карактеристике области најсложеније националне композиције становништва, које је задобила већ у 18. веку, Војводина је у европским размерама очувала и до данас (Радовановић, 1996). На стварање мултиетничке структуре становништва Панчева утицали су бројни историјски фактори. Актуелна етничка структура становништва резултат је у највећој мери бројних миграционих процеса различитог карактера који су се одиграли на овом простору и шире. Поред миграција и природног прираштаја становништва, на измене

етничке структуре Панчева утицала је у мањој мери и промена националног опредељења. У односу на хетерогену етничку структуру Војводине бимодалног типа, у којој преовлађују две националности – Срби (65%) и Мађари (14,3%), етничка структура становништва Панчева има одлике ниже хетерогености са учешћем Срба од 76,4% и ниским уделом партиципације осталих етничких група. На подручју општине Панчево живи преко 30.000 припадника различитих националних мањина. Општа карактеристика етничке структуре становништва Панчева је стално повећање броја и удела српског становништва уз смањивање удела осталих етничких група у укупном становништву. Специфичан пример чини промена удела Немаца у етничкој структури. Године 1910. у Панчеву било 36,7% Немаца (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Велики број Немаца, колонизиран на ово подручје у 18. веку условио је формирање Горње Вароши насељене Србима и Доње Вароши насељене претежно Немцима. Након исељавања Немаца, после Другог светског рата, нестала је и подела Панчева на ова два дела. Подела је била синоним постојања два Панчева у националном погледу (Илић, 1967). Данас Немци чине мање од 1% од укупног становништва Општине. Најбројнију етничку групу после Срба чине Македонци (5.276, или 4,1%), што је последица колонизације извршене након Другог светског рата. Према попису становништва из 1961. године у структури становништва Општине Срби су били заступљени са 64,4%, Македонци са 8,9%, Мађари са 8,2% и Румуни са 7,7% (СЗС, 1967).

Македонци су колонизацијом постали бројан народ у панчевачкој општини. Њихов број се повећавао све до 1981. године, захваљујући како природном прираштају тако и досељавањима. Депопулацији Македонаца допринело је смањење досељавања услед слабљења рођачких веза, уз смањени природни прираштај и ефекте које је произвело осамостаљење Македоније као државе (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Роми су једина етничка група чији се апсолутан број и учешће у укупном становништву Општине константно повећава. Поред разлика у репродуктивном понашању између Рома и других етничких заједница са ниским наталитетом и са већим уделом старих лица у укупном становништву, повећању учешћа ромске националности у структури становништва Панчева доприноси и субјективан фактор. Од 70-их година прошлог века долази до „буђења” националне свести и све чешћег националног изјашњавања Рома као таквих, док су се раније углавном изјашњавали као већински народ на подручју на коме живе. Тако велики демографски динамизам и потенцијал ова популација дугује, поред високог природног прираштаја, и позитивној етничкој алтернацији (Радушки, 2005).

Табела 27. Становништво општине Панчево према националној припадности
 Table 27. Population of the municipality of Pančevo according to national structure

Национална припадност	1971		1991		2002	
	Број	%	Број	%	Број	%
Срби	74.321	67,1	86.333	68,9	97.137	76,4
Црногорци	1307	1,2	1729	1,4	1003	0,8
Југословени	2767	2,5	10.101	8,1	2992	2,4
Албанци	186	0,2	85	0,1	48	0,0
Бугари	1129	1,0	727	0,6	563	0,4
Мађари	7288	6,6	5043	4,0	4037	3,2
Македонци	8888	8,0	8488	6,8	5276	4,1
Муслимани	591	0,5	757	0,6	543	0,4
Немци	692	0,6	309	0,2	227	0,2
Роми	294	0,3	1001	0,8	1392	1,1
Румуни	6672	6,0	5052	4,0	4065	3,2
Руси	176	0,2	90	0,1	69	0,1
Словаци	2141	1,9	1744	1,4	1578	1,2
Словенци	345	0,3	183	0,1	140	0,1
Хрвати	2743	2,5	1692	1,4	1168	0,9
Чеси	78	0,1	66	0,1	57	0,0
Остали	227	0,2	261	0,2	595	0,5
Неизјашњени	44	0,0	276	0,2	2935	2,3
Регионална припадност	450	0,4	190	0,2	398	0,3
Непознато	441	0,4	1134	0,9	2939	2,3

Извор података: СЗС, 1974г; РЗС, 1993; РЗС, 2003в.

Према специфичним одликама етничке структуре могу се издвојити насеља Иваново, Банатско Ново Село, Јабука и Качарево. Ова насеља је 2002. године одликовало веће учешће одређених етничких група у структури укупног становништва у односу на просек за Општину. Етнички је најкомплекснија структура становништва Иванова, која је тримодална. Уједно, ово је насеље на подручју Општине са најмањим уделом Срба у етничкој структури становништва. Од укупног становништва Иванова 20% чине Срби, 27% Бугари и 40% Мађари. Још 1900. године Мађари и Бугари, досељавани стихијски и плански, чинили су већину у овом насељу (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). У Банатском Новом Селу живи преко 2.000 Румуна, што чини 27,7% од укупног становништва овог насеља. Најбројнија етничка група у насељима Јабука и Качарево после Срба су Македонци који чине 19% од укупног становништва. Све до пописа 1991. године Македонци су били већинско

становништво у Јабуци (РЗС, 2003в). Етничка структура становништва одражава се на демографски развој појединачних насеља и општине Панчево у целини, делујући на компоненте популационе динамике и на структуру становништва према различитим обележјима. Према социо-професионалној структури активног становништва према етничким групама, 1971. године, Румуни и Бугари су били изразито пољопривредно становништво, док су Македонци имали висок проценат лица са радничким занимањима. Петровић истиче и условно-последичну повезаност социо-професионалне структуре са степеном територијалне покретљивости становништва изражавајући територијалну покретљивост процентом лица која су пресељавана преко граница општине у којој живе (Петровић, 1979). Године 2002. Румуни су чинили 13% становништва Долова и 28% становништва Банатског Новог Села, док су Бугари највише живели у Иванову. Ово су насеља Панчева са највећим уделом запослених у примарним делатностима 2002. године, што можемо довести у везу и са претходним сазнањима о социо–професионалној структури становништва према етничким групама.

***Промене броја и основних обележја домаћинства
(величине домаћинства према броју чланова, породичног састава
и економских обележја домаћинства)***

На савремене процесе везане за промене броја и карактеристика домаћинства највише утиче пад наталитета и последично изражен процес старења становништва. У последњем међуписном периоду Панчево је поред Опова једна од две банатске општине која бележи пораст броја домаћинства. У складу са општим трендом повећања броја домаћинства на нивоу Војводине, број домаћинства у општини Панчево повећао се за 25.214 или више од два пута у периоду 1948–2002. година, бележећи константан пораст. У истом периоду број становника Општине расте нешто споријим темпом у односу на број домаћинства, који је у највећој мери резултат промена у структури домаћинства према броју чланова односно смањивања просечне величине домаћинства. Пораст броја домаћинства забележен је с тога и у насељима Банатски Брестовац и Глогоњ у којима се смањило број становника. Константан пораст броја домаћинства најизраженији је у градским насељима као једна од последица процеса урбанизације. Смањење броја домаћинства у периоду 1948–2002. година има само популационо најмање и саобраћајно релативно изоловано насеље Иваново, које од средине 20. века бележи смањење броја становника, углавном као резултат биолошке депопулације (РЗС, 2004ђ).

Просечна величина домаћинства на нивоу Општине износила је 2002. године 2,9 чланова, што одговара вредностима за Војводину. Још од првог пописа становништва после Другог светског рата општина Панчево, са знатно већим уделима градског и непољопривредног становништва, има у просеку мања домаћинства него околне претежно пољопривредне општине (CDI-IDN, 1970). Године 2002. само суседна општина Ковачица имала је у просеку мањи број чланова домаћинства у односу на Панчево (2,7 чланова). На нивоу Општине величина просечног домаћинства смањена је у периоду 1948–2002. година за 0,7 чланова. Процес смањивања просечне величине домаћинства изражен је у свим насељима Панчева и најмањи просечан број чланова имају домаћинства у насељима Иваново и Панчево. Домаћинства у општини Панчево 1948. године имала су у просеку око 4 члана. Више од пет чланова домаћинства у то време имала су насеља Глогоњ, Јабука и Качарево у која је досељен велики број колониста после Другог светског рата. Смањење просечног броја чланова домаћинства у периоду 1948–2002. година је и најизраженије у овим насељима. За последњих шездесет година просечна величина домаћинства у поменутих насељима смањила се у просеку за чак два члана (РЗС, 2004ђ). Сматра се да су домаћинства колониста у просеку имала по пет чланова. Колонисте су одликовала већа домаћинства са тенденцијом каснијег дељења. Деоба домаћинства колониста повратника омогућавала је становништву да задржи и стари и нови посед (Ђурђевић, 1986). Јован Илић наводи податак о досељавању радника-самаца у Качарево и Јабуку шездесетих година прошлог века, што је утицало на повећање броја домаћинства са мањим бројем чланова у то време (Илић, 1967). У општини Панчево је 2002. године забележен највећи удео домаћинства са два члана (24,3%), потом са четири члана (23,3%), и три члана (20,3%). Промене у структури домаћинства према броју чланова током времена одвијале су се паралелно са напред разматраним променама у броју домаћинства и просечној величини домаћинства. У оквиру саме Општине знатно је измењена структура домаћинства према броју чланова у зависности од насеља. Повећава се број малих домаћинства (до четири члана), на рачун смањења броја и удела домаћинства са више чланова у укупном броју домаћинства. Учешће домаћинства која имају до четири члана у укупном броју домаћинства Општине повећано је са 55,8%, колико је износило 1961. године, на 64,3% 2002. године, док је у исто време учешће великих домаћинства са седам и више чланова смањено са 4,5% на 1,5%. Група домаћинства са четири до шест чланова такође је смањила учешће у укупном броју домаћинства са 39,6% 1961. године на 34,2% 2002. године (СЗС, 1965г; РЗС, 2004ђ). Значајне промене наступиле су и у броју самачких домаћинства током времена. Број домаћинства са једним чланом на

нивоу Општине повећан је скоро двоструко од седамдесетих година прошлог века, са 4.611 1971. године на 8.548, 2002. године (СЗС, 1974д). Број самачких домаћинстава највише је повећан у сеоским насељима Иванову и Банатском Брестовцу која су захваћена снажним процесима депопулације и старења становништва. Домаћинстава са једним чланом чинила су чак 22% од укупног броју домаћинстава 2002. године у Иванову. Све већи број домаћинстава са једним чланом у сеоским насељима, која су у највећем броју старачка домаћинства значајна су препрека даљем демографском и целокупном развоју Панчева.

У складу са запаженим трендом смањивања броја вишепородичних домаћинстава и свођења домаћинства на нуклеарну породицу, највећи број домаћинстава у општини Панчево су једнопородична домаћинства (86,6%). У структури домаћинстава према типу породице преовладавају породице са децом, док породице без деце чине готово трећину у укупном броју породица сеоских насеља, услед интензивног процеса старења становништва. Карактеристично је насеље Јабука у коме је број породица већи од броја домаћинстава, као последица постојања вишепородичних домаћинстава. „Процес претапања домаћинстава у породицу у ужем смислу није условљен само демографским факторима већ је у великој мери и последица економског и социолошког осамостаљивања породице” (Брезник, 1957 према Vobić, 1999). Промене структуре домаћинстава према изворима прихода су у узрочно-последичној вези са величином и породичним саставом домаћинства, али и са обимом дневних миграција економски активног становништва. Структура домаћинстава према изворима прихода у зависности је од економске структуре становништва и карактера привреде Општине. Двојни извори прихода за домаћинство карактеристични су били за шездесете године двадесетог века. Од тада се промене у структури домаћинстава према изворима прихода одвијају у правцу смањивања учешћа домаћинстава која имају изворе прихода из пољопривреде. Сеоско домаћинство претрпело је круцијалне промене у три главна сегмента: 1) величини; 2) сродничком саставу и 3) положају и улогама чланова. Диференцијација пољопривредних, мешовитих и непољопривредних сеоских домаћинстава с тога тече у правцу конвергенције ка градској породици базирајући опстанак на појединачном раду чланова, који стичу приходе изван села (Vobić, 1999).

Када је реч о економској структури домаћинстава према изворима прихода, 1961. године 26,5% домаћинстава у општини Панчево, имало је изворе прихода из пољопривреде, 16,7% је било мешовитих, а 56,7% непољопривредних домаћинстава. Насеља Банатско Ново Село и Долово у

то време имала су преко 1000 домаћинстава којима је бављење пољопривредом било основни извор прихода за породицу (СЗС, 1965г). Чланове домаћинстава са мешовитим приходима у највећем броју чинили су дневни мигранти са пољопривредним газдинством, уз додатни извор прихода у ванпољопривредним делатностима, представљајући уобичајену спону између села и града у то време. Већ 1971. године на нивоу Општине дошло је до знатног повећања удела домаћинстава са изворима прихода из непољопривредних делатности, док се удео домаћинстава са мешовитим изворима прихода двоструко смањило (СЗС, 1974ђ). „Мала пољопривредна газдинства најпре су се претварала у мешовита домаћинства, а потом временом у непољопривредна. Њихово потпуно одвајање од пољопривреде је готово извесно уколико се ради о двопородичном домаћинству у коме се само старија генерација бави радом на земљи” (Петровић, 1979). У Панчеву је према попису становништва из 1991. године било чак 89,7% непољопривредних домаћинстава, 5,2% пољопривредних и свега 3,3% домаћинстава са мешовитим изворима прихода (СЗС, 1995).

Табела 28. Промене структуре домаћинстава
према поседовању пољопривредног газдинства (% од укупног броја домаћинстава)
Table 28. Changes in the structure of households focusing on families with agriculture land

Територија	1971		2002	
	Пољопривредна домаћинства	Непољопр. домаћинства	Пољопривредна домаћинства	Непољопр. домаћинства
Б. Брестовац	85,9	14,1	48,6	51,4
Б. Н. Село	78,7	21,3	51,1	48,9
Глогоњ	66,6	33,4	45,6	54,4
Долово	82,0	18,0	55,5	44,5
Иваново	77,0	23,0	38,1	61,9
Јабука	59,3	40,7	41,9	58,1
Качарево	61,9	38,1	26,5	73,5
Омољица	77,4	22,6	45,4	54,6
Панчево	22,3	77,7	8,0	92,0
Старчево	82,3	17,7	27,1	72,9
Општина	43,0	57,0	20,0	80,0
Војводина	51,8	48,2	28,4	71,6

Извор података: СЗС, 1974ђ; РЗС, 2004е.

Пописни подаци из 2002. године пружају информацију како о економској структури домаћинстава према изворима прихода, тако и о домаћинствима са пољопривредним газдинствима. Од укупно 8.659 панчевачких домаћинстава са пољопривредним газдинством 2002. године 986 или 11,4%

било је са изворима прихода из пољопривреде, 6.775 или 78,2% са приходима из непољопривреде и свега 409 или 4,7% са приходима од рада пољопривредника и непољопривредника. Од суседних банатских општина, највише домаћинстава са мешовитим изворима прихода има релативно функцијски неразвијена општина Опово (12,3%) (РЗС, 2004ф). Подаци о поседовању пољопривредног газдинства упућују да је у општини Панчево настављен процес повећавања броја непољопривредних домаћинстава. Тако је 2002. године удео домаћинстава без пољопривредног газдинства у укупном броју домаћинстава износио 80%, што је за готово 10% више у односу на просек Војводине и у складу је са значајем Панчева као јаког индустријског центра у земљи.

Преко 50% домаћинстава са пољопривредним газдинством 2002. године имала су само насеља Банатско Ново Село и Долово, у којима је пољопривреда и шездесетих година прошлог века била значајан извор прихода домаћинстава. Посебан проблем је велики број пољопривредних домаћинстава са једним чланом (1.066 или 12,3%) на нивоу Општине, што указује на актуелне проблеме недостатка радне снаге на пољопривредним газдинствима. Највеће промене у економској структури домаћинстава у претходном периоду одвијале су се у Старчеву. Савремене тенденције упућују да је ово градско насеље у непосредној близини Панчева, и поред традиције у развоју пољопривреде, функционално све више оријентисано ка граду Панчеву попрамајући карактер приградског насеља. У структури домаћинстава према поседовању пољопривредног газдинства, у периоду 1971–2002. година, удео непољопривредних домаћинстава у укупном броју домаћинстава у Старчеву повећан је са 17,7% на чак 72,9%. Смањењу броја домаћинстава са пољопривредним газдинством у Панчеву допринело је и уситњавање пољопривредних посела домаћинстава. У структури домаћинстава према величини посела у последњих четрдесет година дошло је до изразитог смањења учешћа већих посела, тако да највећи број домаћинстава располаже релативно малим поседима који најчешће служе само за задовољавање сопствених потреба за пољопривредним производима, а не као основни или допунски извор прихода домаћинства. Већина домаћинстава поседује мало газдинство величине 1–3 ха.

ФУНКЦИОНАЛНА СТРУКТУРА ПАНЧЕВА

Привредни развој

Физичко-географски и друштвено-економски услови у којима се развијало Панчево утицали су на формирање и развој његових функција. Град Панчево је кроз историју био значајан занатски и трговачки центар и саобраћајно средиште. Настао је и развијао се првобитно као тврђава, односно са основном војном функцијом, да би се временом развиле и друге функције града и повећала њихова разноврсност. Данас је Панчево поред Зрењанина један од два највећа града Баната и значајан индустријски центар Србије. У извозу Баната 2002. године предњачи сектор индустрије (преко 95% извоза су индустријски производи), чему у највећој мери доприноси панчевачка индустрија (www.rpkpancevo.com). На простору Општине развијене су све привредне гране и то: пољопривреда, индустрија, грађевинарство, саобраћај, туризам и угоститељство, трговина, стамбено-комунална делатност, финансијске и друге услуге. Иако је водећа област привређивања у Панчеву индустрија све је приметнији тренд пораста значаја сектора услуга.

Пољопривреда – Велики удео пољопривредних површина (84,6%) у укупној површини општине Панчево чини основу пољопривредне производње, која запошљава 1.700 радника Панчева. Допринос пољопривреде националном доходу Панчева износи 13,2% а запослености 5,9%. Значај пољопривреде у укупном запошљавању на локалном нивоу није велики, али је ипак изнад националног просека. Удео запослених у пољопривреди није се битније мењао у периоду 1991–2002. година (5,2% 1991. године), делимично и услед смањења броја радних места у индустрији (смањење удела запослених у индустрији са 49,1% на 47,5%). Упркос повољним природним условима, рад у пољопривреди обесхрабрује мала зарада, застарелост механизације, као и неповољна старосна структура сеоског становништва уз недостатак стручности. Структура поседа по величини показује да се пољопривредна производња одвија махом на парцелама мале величине (до 10 хектара) те да је оријентисана већином на производњу за сопствене потребе. Структуру пољопривредних површина на простору Општине чине: обрадиве површине 93,6%, пашњаци 3,4%, рибњаци, трстици и баре 2,9%. Анализа коришћења земљишта по врстама усева 2002. године показала је да је на (57.996 ha) или 90,8% ораница и башта 2002. године било засејано највише жито (пшеница и кукуруз) и индустријско биље (шећерна репа, сунцокрет) (РЗС, 2003а). Од

стоке највише се узгајају живина и свиње, уз приметан тренд смањивања сточног фонда на простору Општине. Гајењем жита и других усева и засада баве се: пољопривредно предузеће „Дунав” у Иванову, пољопривредно предузеће „Јабuka” у Јабуци, пољопривредно предузеће „Качарево” у Качареву, НИССО аграр из Банатског Брестовца предузеће „Будућност” ДПП – Банатско Ново Село, Институт „Тамиш” – Панчево, ПД „Панжив” у Омољици, предузеће „Војводина” ДПП из Старчева и др.

Индустрија – Индустрија у Панчеву има дугу традицију. Први индустријски погон на простору Општине, пивара, подигнут је 1722. године. Од укупно шездесет регистрованих индустријских предузећа у Банату 1910. године, чак четрнаест се налазило у Панчеву (Томић, Ромелић, 2003). До Другог светског рата изграђено је више индустријских објеката на простору Општине: пивара, фабрика стакла, фабрика авиона, фабрика сијалица „Тесла”, фабрика скроба у Јабуци и друге. После Другог светског рата развија се дрвна и графичка индустрија уз бржи развој металне и металопраерађивачке, прехранбене (оснивање ПИК „Тамиш” 1963. године) и индустрије коже и обуће. У периоду 1960–1970. година изграђена су највећа предузећа на простору Општине. То су постројења азотаре, изграђена 1962. године захваљујући повољним природним условима и локалном тржишту за вештачка ђубрива, и рафинерије (изграђена 1970. године).

Панчево карактерише мала диверзификованост привредних капацитета. Највећи значај према броју запослених и уделу у формирању дохотка Општине има нафтно-хемијска индустрија, са акцентом на преради нафте и производњи вештачких ђубрива. У Панчеву је један од три највећа комплекса хемијске индустрије у нашој земљи, поред Шапца и Обреновца. Азотара је 2005. године запошљавала 1.284 радника, док рафинерија тренутно запошљава 2.200 радника (www.factis.co.yu; www.rnp.co.yu). По броју радника које запошљава следи комплекс металне индустрије, производња неметалних минерала, а затим прехранбена индустрија (РЗС, 2003а).

У структури индустрије Панчева заступљене су: базна и прерађивачка хемијска индустрија, прерада нафте и нафтних деривата, метална и електро индустрија, индустрија грађевинског материјала и стакла, прехранбена индустрија, текстилна, индустрија коже и обуће, дрвна индустрија, графичка индустрија. Најзначајнија предузећа у области нафтно-хемијске индустрије на територији општине Панчево су Рафинерија нафте Панчево НИС, „ХИП-Петрохемија”, „ХИП-Азотара”, „ХИП-Петромонт”, Индустрија хемијских производа „Панонија” и „Гаспетрол”. Прерадом пластичних маса и производњом боја и лакова бави се већи број предузећа.

Развој металопрерађивачке индустрије у Панчеву проистекао је из занатских радионица за израду пољопривредних алата и машина. После Првог светског рата у Качареву је основана машинска радионица из које је касније настало предузеће „Банат”, од 1950. године под називом „Милан Премасунац”, а које данас послује у оквиру „Утве”. Најзначајнија предузећа у Општини из домена металопрерађивачке индустрије су „Утва” и „Минел”. Од некадашње фабрике једрилица и школских авиона „Утва” (1940. године пресељене из Земуна у Панчево) (Илић, 1967) проширивањем производног асортимана, основано је неколико фабрика које послују у оквиру „Утве” (пројектовање, производња и монтажа металних конструкција, производња процесне опреме и теретних возила и приколица). То су „Утва-алуминијум”, „Утва-проинг”, „Утва-радник” и „Утва-возила”. Производњом машина и уређаја баве се „Минел прехрамбена опрема”, и „Минел-опрема” (термоенергетска опрема), „ТЕСООР” Панчево и „АБЦ Инжењеринг” Панчево (производи машине и опрему за сточну храну). Ту су још и предузећа „АЛ-Идеа – производња металних конструкција и „Алкон” Старчево – производња металних производа за грађевинарство, „Статуа” Доо Старчево – ливење лаких метала (РЗС, 2007а). Повољни природни услови омогућили су у Панчеву традиционално развијену индустрију грађевинског материјала (цреп, цигле). Индустрија стакла „Панчево” била је једна од три фабрике стакла у Србији (основана 1930. године и пуштена у рад 1932. године) у време када је подигнута у међупростору између Панчева и Војловице (Илић, 1967). Индустрија стакла „Панчево” у реструктурирању једно је од највећих друштвених предузећа на простору Општине, док је ГИП АБ „Конструктор” АД Панчево друштвено предузеће средње величине. Овом делатношћу бави се и предузеће „Павле” – обликовање и обрада равног стакла (РЗС, 2007а). Развој електротехничке индустрије у општини Панчево започиње изградњом фабрике сијалица „Тесла” 1931. године, која и даље чини једно од највећих предузећа на простору Општине. Године 1964. ова фабрика је учествовала са 40–50% у укупној производњи сијалица у бившој Југославији (Илић, 1967). Производњом сијалица и других уређаја за осветљење бави се и предузеће „Макел електро” ДОО Панчево (РЗС, 2007а).

Прехрамбено-прерађивачка индустрија на простору Општине има дугу традицију (пивара подигнута 1722. године, бројни парни млинови у насељима половином 19. века) (Илић, 1967) засновану на квалитетним пољопривредним производима из окружења. На територији Панчева од прехрамбено прерађивачке индустрије заступљене су: „Пекарска индустрија”, млинска индустрија „Ратар”, прерада воћа и поврћа „Тамиш-хладњача”, прерада млека (млекара), производња пива (пивара EFES

WEIFERT), прерада меса („Агрожив-комерц”), производња скроба и скробних деривата (фабрика скроба у насељу Јабука изграђена је давне 1897. године, а данас послује као АД Индустрија скроба „Јабука”), производња готове сточне хране (предузеће „Тимок” из Банатског Новог Села) (РЗС, 2007а). Близина Београда, као великог потрошачког центра знатно олакшава пласирање производа прехрамбене индустрије.

Тридесетих година 20. века у Панчеву је подигнута фабрика вештачке свиле, а затим је у Качареву основана фабрика за израду штофова и прераду вуне, а у насељима Старчево и Банатско Ново Село ваљаре за изаткано платно. Године 1937. основана је мала кудељара у Банатском Брестовцу, а 1939. године Прва подунавска предионица памучних предива „Трудбеник” у Панчеву (Илић, 1967). Савремена текстилна индустрија представљена је фабрикама „Клупко” за производњу памучног, синтетичког и целулозног предива, „Новитет” (основан 1965. године) и „Банаћанка” (основана 1946. године са погоном и у Омољици од 1985. године). Производњом текстила баве се и предузећа „Знак” – производња радне одеће, МП „Модатекс”, ДОО Глогоњ – производња памучних тканина, „Passage group” ДОО Панчево и MGS TEX (РЗС, 2007а). Индустрија коже и обуће развила се из некадашњих занатских и кожарских радњи на простору општине Панчево. Најзначајнији објекти су приватизована Индустрија обуће „Панчево” (формирана 1945. године) и бивша „Крзнара” Панчево предузеће за прераду сирове коже и израду предмета од коже (основана 1953. године у саставу занатске задруге Панчевац), а након приватизације под називом „Aries-Leather” a.d. Pančevo. Прерада дрвета, графичка и новинско-издавачка индустрија. Дрвна индустрија у општини Панчево представљена је индустријом намештаја „Гај”, (почела са радом још 1947. године) која се бави производњом кухињског намештаја, док се производњом плоча и табли од дрвета бави предузеће „ТМВ DIAMOND” ДОО. Графичка индустрија на простору општине Панчево представљена је предузећима Штампарија „6. Октобар” АД Панчево и „Дето” д.о.о. Панчево. У овој групи предузећа су још и ЈНИП „Панчевац” – издавање новина, „Витер” д.о.о. производња предмета од папира и „Фимпак” производња таласастог папира и амбалаже (РЗС, 2007а).

Привредни и индустријски развој Панчева утицао је на демографски и функционални развој насеља Општине, а тиме и на правце дневних миграција економски активног становништва. Највећи број радника Општине ради у индустријској зони формираној на подручју азотаре и рафинерије, те већину насеља општине Панчево одликује слаба функционална диверзификованост (доминација функције становања) и

функционална зависност од центра Општине. Услед рада бројних индустријских постројења, а нарочито комплекса нафтно-хемијске индустрије, у граду Панчеву изражена је загађеност животне средине, па је жеља за бољим еколошким условима живота један од могућих фактора утицаја на правац токова дневних миграција. Када се остваре финансијски услови и када становништво почне да више цени мање индустријализована и урбанизована насеља за породични живот могуће је очекивати пораст обима дневних миграција правца сеоска насеља општине Панчево – град Панчево, као и евентуална дефинитивна пресељења у обрнутом смеру. Да би се то остварило поред развоја еколошке свести потребно је и да се испуне финансијски услови, тј. да висина зараде може да поднесе трошкове свакодневног путовања. У том случају радници би мењали дефинитивну миграцију дневном како би живели у насељима погоднијим за породични живот, са мање буке и загађења. Побољшање квалитета животне средине тако је један од услова за останак становника у Панчеву.

Саобраћај, занатство, трговина и туризам – Највеће саобраћајно предузеће у општини је „Аутотранспорт Панчево” основано још 1948. године. Водени теретни саобраћај одвија се преко Луке „Дунав”. Занатство је било раније веома развијено у Панчеву (вуче корене од почетка 18. века), али су снажан развој индустрије и одсељавање Немаца после Другог светског рата утицали на смањење броја занатских радњи и запослених у занатству. Немци су били познати као занатлије. “... 1764. године, у српском Панчеву је од 176 домаћинства било 12,3% занатских домаћинстава, а у немачком Панчеву од укупно 70 домаћинстава 58,6% занатлија”. Туризам је споредна грана привреде у Панчеву и остварује приход претежно од пословних посета и ловног туризма, пре свега због тога што у Општини доминирају измењени и еколошки неповољни услови живљења (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Традиционално је развијена трговина, која вуче корене из трговине стоком и житом у првој половини 19. века. Трговини је у то време поговарала веома богата пољопривредна околина и саобраћајне везе пловним Тамишем и Дунавом. Положај Панчева на контакту аграрне регије Баната и Београда, као великог потрошачког центра, чини повољне предуслове за развој трговине. Највеће предузеће које се бави трговином је друштвено предузеће „Тргопродукт”. Осим трговинских предузећа у граду Панчеву регистрована су предузећа која се баве трговином на велико још у неким насељима Општине. То су „Дидима” у Долову и предузеће „Агриленд” Јабука, за посредовање у продаји пољопривредних сировина (РЗС, 2007а). Међу осталим (непривредним) функцијама Панчева значајне су просветна, здравствена и административно-управна функција.

Просветна функција – Просветно-културна функција града Панчева има дугу традицију. Панчево је одувек било значајан школски центар Баната. Најбитнија школска установа била је Панчевачка гимназија, која и данас важи за средњошколску установу са високим нивоом наставе. У образовању је 2002. године било запослено 5,6% становништва Панчева. Као показатељи развијености просветне функције у Панчеву могу се узети број школа, ученика и студената Године 2002. Панчево је имало 19 основних (11.641 ђака), 8 средњих школа (5792 ђака), и 6 специјалних школа (142 ђака). Од укупно 8.087 предшколске деце на простору Општине, у 25 предшколских установа боравило је 2002. године 2.739 или 33,8% деце (РЗС, 2003а). Укљученост деце у неки облик предшколског васпитања веома је значајан за економску активност жена и њихово учешће у дневној миграцији. Према подацима за школску 2001/2002. годину највише уписаних ученика у Банату било је у Панчеву када је реч о основним, и Зрењанину када је реч о средњим школама. Од суседних општина, општине Опово и Пландиште немају средњу школу, а Алибунар и Ковачица имају само по једну средњу школу, што се одражава на токове дневних миграција ученика ка Панчеву. У Банату генерално недостају бројније високошколске установе, а што је најизраженије у Јужнобанатском округу. Високо и више школство у Банату је представљено са три факултета (Зрењанин, Кикинда и Панчево) и три више школе. На простору Јужнобанатског округа постоји само једна виша школа у Вршцу (РЗС, 2005а). Подаци о високошколским установама су индикативни и указују да су средњошколци Панчева претежно упућени да иду на студије ван региона, најчешће у Београд или Нови Сад као веће центре високог школства. Поред везе која постоји између броја и структуре школских установа у Панчеву и обима и праваца дневних миграција ученика и студената, систем образовања у Општини повезан је и са тржиштем радне снаге делујући на структуру радне снаге. Као резултат структурне незапослености, тј. неподударности понуде и потражње за радном снагом различитих квалификација, долази до појаве дневних миграција радника. Стога систем образовања мора да се прилагођава променама у економији, како би се успешно задовољиле потребе привреде за радном снагом различитих профила.

Здравствена функција – Панчево има дугу традицију развоја здравствених установа. По броју запослених у подсектору здравства 2002. године (2.700 или 9,9% од укупног броја запослених становника Панчева) види се да се здравству посвећује велика пажња. За здравље животиња задужена је Ветеринарска станица „ЗОО Центар” (РЗС, 2003а; РЗС, 2007а).

Административно-управна функција – У турском периоду Панчево је било паланка и седиште санџака и нахије (Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију, 1996). Године 1782. увођењем кантонског административног система, Панчево постаје седиште кантона, са дистрикцијама у Панчеву, Перлезу, Ковину и Алибунару. Након Првог светског рата 1921. године град улази у састав Београдске области. Осим градских, припадале су му и среске и жупанијске управне власти 1925. године. Од 1931. године Панчево улази у састав посебне административне јединице – Управа града Београда, Панчева и Земуна. Административно-управна функција Панчева датира још из периода постојања Панчевачког среза који је постојао од 1921. до 1965. године, имао 46.954 становника и обухватао 13 насеља. У граду Панчеву у то време су биле бројне среске установе, као и средиште Окружног суда под чију су принадлежност спадали још срезови Алибунар, Ковачица и Ковин (Илић, 1967; www.pancevo.co.yu). Панчево је данас средиште Јужнобанатског округа и обавља функције које произилазе из улоге средишта општине и округа. Територијално административну структуру Јужнобанатског округа поред Панчева чини још седам општина (Алибунар, Бела Црква, Вршац, Ковачица, Ковин, Опово и Пландиште).

Стање и процеси на тржишту рада

Актуелно стање на тржишту рада Панчева резултат је наслеђених услова али и промена које се одвијају протеклих година у условима транзиције локалне и регионалне привреде. Структура запослености према величини предузећа и доминатна запосленост у великим предузећима отежава промене на локалном тржишту радне снаге, а процеси који се одвијају на локалном и на регионалном тржишту рада директно се одражавају на обим и токове дневних миграција активног становништва. Ради бољег увида у стање и кретања на панчевачком тржишту рада извршена је анализа распореда националног дохотка и броја запослених по секторима делатности.

У великој мери захваљујући висини дохотка општине Панчево (који чини 54% од укупног дохотка Јужнобанатског округа) национални доходак Јужнобанатског округа једнак је заједничком националном доходу Севернобанатског и Средњебанатског округа (РЗС, 2003). Анализа трендова везаних за учешће појединих делатности у укупном националном доходу и ангажованом броју запослених значајна је с обзиром да различите делатности привлаче радну снагу са различитих удаљености, а у зависности од структурне (не)једнакости понуде и потражње за радном снагом, и висине зараде која се у оквиру одређене делатности може зарадити. Генерално је прихваћено становиште да делатности са већим

зарадама привлаче раднике са већих удаљености и обрнуто. Ако се анализира распоређеност националног дохотка по секторима делатности може се уочити да је индустрија у Панчеву најзначајнији сегмент привреде. Индустрија запошљава 53,6% свих запослених и учествује са 56% у формирању дохотка привреде Општине, односно чини 11% дохотка Војводине из индустрије (РЗС, 2003).

Табела 29. Распоред националног дохотка по секторима делатности 2002. год. (%)
Table 29. National income by sector in 2002

Територија	Пољопривреда	Индустрија	Услуге
Општина Панчево	13,2	55,9	30,9
Банат	26,0	51,6	22,3
Војводина	25,3	46,1	28,4

Извор: РЗС, 2003а.

После доминантног сектора производње/индустрије, други по снази у формирању дохотка је сектор услуга, док је тек на трећем месту сектор пољопривреде, с обзиром да је реч о Општини чији је центар један од већих српских градова. Учешће пољопривреде у националном дохотку Панчева знатно је ниже од просека за Банат и Војводину. С друге стране, сектор услуга, мада испод просека за Србију, развијенији је у Општини него на нивоу Баната као ширег региона. Пораст значаја услужних делатности у формирању дохотка Општине, на рачун индустрије и пољопривреде, започео је од седамдесетих година прошлог века. У структури дохотка по делатностима 1971. године, на првом месту налазила се индустрија са 58,6%, затим услуге са 23,7% и пољопривреда са 17,6%. Расподела националног дохотка из 1970. године показује да је и у то време пољопривреда учествовала у формирању дохотка Општине знатно испод просека за Банат, док је сектор услуга био у рангу учешћа сектора услуга у формирању дохотка Баната (Томић, Ромелић, 2003).

Општина Панчево запошљава највећи број радника Јужнобанатског округа. На другом месту по броју запослених налази се општина Вршац са знатно мањим бројем ангажованих радника (7.843). Од укупно запослених 28.889 радника у Панчеву 2002. године, без лица која самостално обављају делатност, у привреди и ван привреде било је 83,1% радника (21.860 у привреди, и 7.029 ван привреде). Радници који самостално обављају делатност чинили су 16,9% од укупног броја запослених. При анализи секторске структуре запослености у Панчеву, према подацима за 2002. годину, уочава се чињеница да је највећа запосленост у индустрији, која обухвата више од половине запослених (53,6%), потом у сектору услуга са 40,5% и пољопривреди са 5,9% (РЗС, 2003а). Када се подаци пореде са Банатом и

Војводином може се констатовати да је на нивоу Панчева знатно више запослених у индустрији а мање у пољопривреди што је и логично имајући у виду индустријску оријентацију Панчева.

Табела 30. Запослени по секторима делатности 2002. године (%)

Table 30. Employed according to the sector of activity in 2002

Територија	Пољопривреда	Индустрија	Услуге
Општина Панчево	5,9	53,6	40,5
Банат	13,2	47,8	39,0
Војводина	11,7	44,4	43,9

Извор: РЗС, 2003а

На простору општине Панчево промене у структури запослених по секторима делатности одвијају се у правцу слабљења улоге индустрије и уопште смањења броја запослених у делатностима које се баве производњом, док се повећава број лица која самостално обављају делатност и удео запослених ангажованих у терцијарно-квартарним делатностима. И поред овог тренда удео лица која самостално обављају делатност у укупном броју запослених на простору Општине (16,9%) био је мањи 2002. године у односу на просек за Војводину (22,6%) и Србију (21,1%). У периоду 1990–2002. година допринос сектора услуга укупној запослености повећан је како у Банату, тако и у целој Војводини и Србији, с тим да је у Србији то било у нешто већој мери (РЗС 1992а; РЗС, 2003а). И у будућности се може очекивати бржи раст сектора услуга у односу на производни, с обзиром на текући процес транзиције привреде и убрзан развој тржишне економије. Пораст запошљавања у терцијарном сектору резултат је растућих потреба становништва и привреде за разним услугама. Услужне делатности стога ће имати повећану потражњу за радном снагом, за разлику од индустрије где ће нестати потреба за бројним пословима. Смањење броја запослених у сфери услуга може се очекивати само у случају образовања и здравства, због текуће транзиције државних установа. Све ове промене пратиће власничко и производно реструктурирање индустријских капацитета Општине и убрзан развој малих и средњих предузећа у наредном периоду. Када је реч о структури запослених по подсекторима, може се уочити да је запосленост у Панчеву 2002. године била највећа у области индустрије (13.711 или 47,5%, запослених) потом у подсектору здравства и социјалне заштите (2.700 или 9,9% запослених), затим у трговини (2.202 или 7,6% запослених), саобраћају складиштењу и везама (2.075 или 7,2% запослених), сектору пољопривреде (1.709 или 5,9% запослених), образовању (1.632 или 5,6% запослених), грађевинарству (1.172 или 4% запослених), државној управи и социјалном осигурању (828 или 2,9% запослених), финансијском

посредовању (808 или 2,8% запослених), енергетици и водоснабдевању (618 или 2,2% запослених). Од осталих општина Јужнобанатског округа истичу се општине Опово и Пландиште са великим уделом запослених у пољопривреди, а општине Бела Црква и Ковин са више од половине запосленог становништва у сектору услуга (РЗС, 2003а). Истраживање регионалних карактеристика тржишта рада Србије (Centar za visoke ekonomske studije, 2006), обављено 2004. године са циљем оцене стања и перспектива на тржишту рада у Србији и издвајања региона у којима су припадници радне снаге изложени изнадпросечном ризику од незапослености, извршено је на основу три врсте индикатора. То су:

- индикатори опште економске ситуације,
- индикатори услова на тржишту рада, и
- индикатори прогреса у транзицији и привредном реструктурирању.

Према укупном композитном индексу, на основу кога је могуће дефинисати релативне позиције сваког региона у поређењу са националним просеком и осталим регионима, Јужнобанатски регион (заједно са Браничевским, Шумадијским, и Поморавским) налази се у групи региона за које се вредности овог показатеља крећу од 0,8 до 3,4. Од ове групе региона развијенији су само Севернобачки, Јужнобачки, Београдски и Нишавски регион. Груписање региона, у односу на општи просек, према групним индексима стања и перспектива показало је да се Јужнобанатски округ налази на првом месту у четвртој категорији са позитивним наслеђеним условима и постојећом ситуацијом али негативним потенцијалима за будуће промене. Према типологији општина на основу укупног композитног индекса стања и перспектива на тржишту рада панчевачка општина налази на шеснаестом месту у Србији (Centar za visoke ekonomske studije, 2006). Оцена стања и перспектива на тржишту радне снаге у Панчеву урађена је у складу са проучавањем тржишта рада Србије у организацији Центра за високе економске студије (Centar za visoke ekonomske studije, 2006), а на основу доступних података у вези са одговарајућим индикаторима. Показатељи опште економске ситуације у општини Панчево 2002. год., *национални доходак* по глави становника, и *удео непољопривредног становништва* у укупном, имали су вредности изнад просека за Војводину, док је *стопа неписмености* (као индикатор општег нивоа образованости становништва) у Панчеву била нешто већа (2,7%) у односу на просек Војводине (2,5%), што се негативно одражава на тржиште рада. Народни доходак по становнику, износио је 2002. године 171,8 (ниво РС = 100) позиционирајући општину Панчево на друго место у Војводини по висини дохотка, после општине Апатин. У структури

дохотка Војводине Општина је учествовала са 6,2% а Јужнобанатског округа са 38,8%. Већи доходак 2002. године у Србији имале су само београдске општине Нови Београд, Стари Град и Врачар (РЗС, 2003а).

Друга група индикатора услова на тржишту рада обухвата индикаторе наслеђених услова и текуће ситуације, и потенцијала за потивне промене. У Панчеву је 2002. године *стопа незапослености* (као индикатор наслеђених услова) износила 16,1% (161 незапослено лице на 1000 становника¹), од чега је 56,4% било жена. Повољнији однос незапослених мушкараца и жена на ширем регионалном нивоу упућује на веће проблеме приликом проналажења запослења за женску популацију Панчева (РЗС, 2003а). На евиденцији Националне службе за запошљавање 2005. године у Јужнобанатском округу је било 41.938 лица која траже посао, од чега 18.151 (43,2%) у Панчеву. Највећи број незапослених лица био је старости између тридесет и четрдесет година. Удео лица на простору Општине која по први пут траже запослење је висок и износи 71,9% иако неке суседне општине имају и већи удео младих лица без радног искуства у структури незапослених (Опово 87%, Алибунар 76%) (rztr.co.yu; РЗС, 2006). Иако је 2002. године општина Панчево имала највише запослених на 1000 становника у Јужнобанатском округу, период од 1991 до 2002. године карактерише смањење обима запослености на простору Општине са 41.290 на 34.771 (укључујући и лица која самостално обављају делатност) и пораст броја незапослених лица са 14.242 на 20.499 (РЗС 1992а; РЗС, 2003а). У овом периоду досељавање је највише допринело порасту броја становника Општине, тако да је и поред негативног природног прираштаја *удео радно способног у укупном становништву* Панчева (као потенцијал за позитивне промене на тржишту рада) већи од просека за Војводину и Србију као целину (66,9% на према 65%, односно 64%). Понуда радне снаге – *удео младог становништва* (испод 18 година старости) у укупном становништву такође показује потенцијал за позитивне промене на тржишту рада, мада суседне општине Ковин, Ковачица, Алибунар и Опово имају већи удео младих до 18 година старости у укупном становништву од Панчева (19,4%). *Просечне зараде по запосленом* 2002. године у општини Панчево, као један од индикатора стања на тржишту рада, биле су изнад просека Војводине и Србије (РЗС, 2003а).

Трећа група индикатора стања на тржишту рада, која показује прогрес у реформама и економском реструктурирању, нема повољне вредности за општину Панчево. *Удео приватног сектора у укупном народном дохотку,*

¹ Просек за Републику Србију је 121.

као један од показатеља брзине реформи, у Панчеву је 2002. године износио 30,6%, што је знатно мања вредност показатеља у односу на просек Округа (36,2%) и Војводине 43,6%. Ово је резултат незавршеног процеса приватизације и трансформације привреде. У прерађивачкој индустрији било је запослено чак 47,5% од укупног броја запослених на простору општине Панчево 2002. године. *Удео запослених у главној грани делатности* користи се као мера диверзификације привреде. „Унификација потенцијала запослености не представља позитивну пожељну особину тржишта рада” (Centar za visoke ekonomske studije, 2006). Мала диверзификованост привреде онемогућава адекватну апсорпцију радних потенцијала образовних кадрова, што се одражава на правце дневних миграција. Најмање диверзификовану привреду од општина са којима Панчево дневно размењује радну снагу имају општине Раковица и Смедерево које су такође изразито индустријски оријентисане. *Удео запослених у државном (83,1%) и приватном сектору (16,9%)* показатељ је прогреса у реформама на тржишту рада (РЗС, 2003а).

Трансформације и реформе привреде на националном нивоу одражавају се на повећање броја радника који остају без посла и на простору општине Панчево. Овом процесу делимично доприноси и раније стварање непродуктивних радних места и дуго одржавање социјалне улоге предузећа у нашој земљи. У датим условима може се очекивати даље смањење обима запослености у индустрији, нарочито након реформи великих индустријских предузећа на простору Општине, а имајући у виду мали степен диверзификације привреде Панчева и мали број запослених у приватном сектору делатности. Ови процеси неминовно ће се одразити на дневне миграционе токове радне снаге Панчева.

Развој дневног урбаног система Панчева

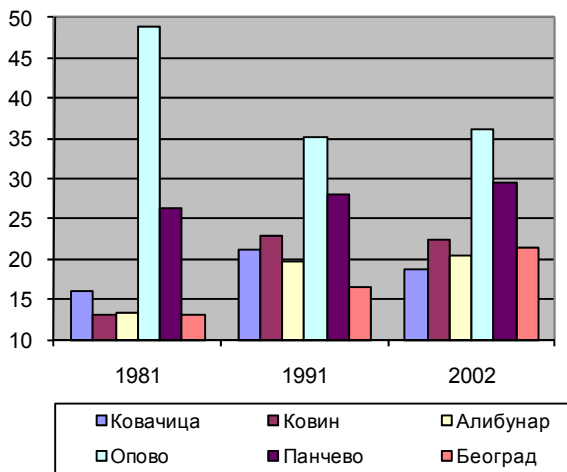
Сагледавање досадашњег развоја, постојећег стања и перспективе развоја процеса дневних миграција урбаног система Панчева доприноси спознаји везе између процеса дневне миграције и његових узрочних фактора и последица на простору општине Панчево и шире. Правци и интензитет токова дневних миграција показују различите природне предиспозиције и токове демографског и друштвено-економског развоја насеља општине Панчево указујући на међузависност демографских и социо-економских промена. Статистички подаци пописа становништва омогућавају праћење тренда дневних миграција становништва од 1961. године. У последњих четрдесет година удео радника дневних миграната у укупном броју радника Војводине се повећава. Према подацима пописа становништва из

1961. године ван насеља у коме станује радило је 51.235 или 13,3% радника у Војводини односно 159.862 или 22,8% радника 2002. године. Поред тога, дневно је мигрирало око 67.000 ученика (Лукић, 2006). Учешће дневних миграната радника у укупном запосленом становништву у општини Панчево константно је изнад просека за Војводину, као ширу регионалну целину, (22,7% 1961. год., односно 29,6% 2002. год.). Развоју дневних миграција Панчева допринели су како његов повољан гео-саобраћајни положај тако и привредни развој. Упоредо са јачањем процеса индустријализације и урбанизације развиле су се и масовније дневне миграције становништва. Везе између села и града постале су интензивније, и дошло је до прерастања веза повремениг карактера између града и околине у сталне, с обзиром да „јединство места рада и становања које је карактерисало запослене у пољопривреди није нужно одвијањем процеса деаграризације” (Петровић, 1979). Удео дневних миграната у укупном броју радника од тада је у сталном порасту, услед целокупног друштвено-економског развоја Панчева, снажења индустрије и других непољопривредних делатности, и јачања просторно-функционалних веза са Београдом.

У последњих четрдесет година, између двадесет и тридесет одсто од укупног броја радника Општине свакодневно је путовало до посла и назад у друго насеље. Према попису становништва из 2002. године регистрован је до сада највећи удео дневних миграната у укупном броју радника општине Панчево (29,6%). Да није било пораста обима дневних миграција, стопа пораста дефинитивних миграција (мисли се првенствено на исељавање становништва у потрази за запослењем) на простору Општине сигурно би се повећала. Када је реч о броју дневних миграната радника Општине, у односу на суседне општине и шире окружење, према Попису становништва из 1961. године по уделу дневних миграната у активном становништву (22,7%) панчевачка општина налазила се одмах иза Ковачице. Општине Опово, Алибунар и Ковин у то време нису имале изражене дневне токове радне снаге, док је 11,7% радника-службеника Београда учествовало у дневним миграцијама (СЗС, 1967).

Осамдесетих година прошлог века, сразмерно својој популационој величини и економском значају општинског центра, општина Панчево имала је већи број и удео дневних миграната у активном становништву у односу на све суседне општине, осим Опова. Општина Опово са великим уделом пољопривредног становништва није могла да обезбеди запослење вишковима домаће радне снаге који су настали током процеса деаграризације, у фази преласка са пољопривредне на индустријску

производњу, и у то време имала је чак 49% дневних миграната у укупном активном становништву, а што је износило 10% од њеног укупног становништва (РЗС, 2004в; РЗС, 2004а).

Графикон 2. Промене удела дневних миграната у запосленом становништву 1981–2002. год. (%)²
 Fig 2. Changes in share of commuters in employed population in the period 1981–2002

Извор података: РЗС, 2006а; РЗС, 2004а.

У односу на суседне општине, општина Панчево је и 2002. године имала мање учешће дневних миграната у запосленом становништву од Опова, а веће у односу на остале општине. Године 1991. од осамнаест општина у Србији са више од 100.000 становника највећи удео дневних миграната у запосленом становништву имале су општине Панчево и Смедерево (28%), док су највећи удео дневних миграната у укупном становништву имале општине Крушевац (12,2%) и Краљево (11,8%). Године 2002. од општина у Србији са више од 100.000 становника највећи удео дневних миграната у активном становништву имале су општине Панчево (29,6%) и Палилула (28,4%). Ово су уједно и општине са више од 10% дневних миграната у укупном становништву 2002. године (РЗС, 2006а; РЗС, 2004а).³ Насеља

² За 1981. и 1991. годину радници, а за 2002. годину активно становништво које обавља занимање.

³ Подаци за обе пописне године дати су према методологији Пописа становништва 1991. године, ради упоредивости.

општине Панчево карактерише различито учешће радника у дневним миграцијама током међупописних периода. Разлике у броју дневних миграната између насеља условљене су како њиховим саобраћајно-географским положајем тако и факторима демографске и економске природе.

Табела 31. Упоредни преглед броја радника који раде ван насеља становања 1961–2002. год.
Table 31. Number of commuters in the period 1961–2002

Територија	1961		1971		1981		1991		2002	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Општина	5575	22,7	8063	26,5	11.063	26,2	13.370	28,0	12.823	29,6
Б. Брестовац	52	8,5	153	21,2	471	43,4	578	47,6	576	51,4
Б. Н. Село	178	27,3	318	36,7	728	49,5	1086	40,0	939	39,0
Глогоњ	62	17,8	289	56,2	606	66,8	717	66,7	606	65,3
Долово	24	3,8	163	24,2	661	50,7	946	40,2	1039	43,4
Иваново	20	8,1	68	45,6	112	42,7	217	52,5	177	52,2
Јабука	445	45,5	824	66,2	1479	77,6	1684	74,8	1552	78,2
Качарево	1088	53,5	962	46,7	1849	71,3	1943	70,6	1623	71,0
Омољица	320	38,6	575	58,9	1309	72,6	1500	66,1	1338	62,4
Панчево	2857	16,4	3638	16,8	1976	6,9	2595	8,7	3069	11,2
Старчево	529	58,3	1073	69,9	1872	82,0	2104	74,8	1904	79,7

Извор података: СЗС, 1967; CDI-IDN, 1970; РЗС, 2006а; РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Од 1961. године највише се повећао број радника дневних миграната у насељима Старчево и Јабука. За разлику од других изузетно аграрних насеља Јабука, Старчево и Качарево још 1971. године имала су мање од половине становника запослених у пољопривреди, изузимајући општински центар. Као пример дневних миграција, у ово време, наводи се податак да је већина запослених у фабрици скроба у Јабуци (38,2%) шездесетих година прошлог века становала у Качареву (Илић, 1967). И данас је Качарево заједно са Старчевом најјачи дисперзивни центар дневних миграната у Општини, после општинског центра. У последњој деценији 20. века апсолутан број дневних миграната на нивоу Општине, као и у већини насеља се смањује, премда удео дневних миграната у укупном броју радника расте у овом периоду у већини насеља. Смањење броја дневних миграната у већем броју насеља у периоду 1991–2002. година резултат је друштвено-економске кризе (нестација горива, нередован саобраћај и др.) у време након распада бивше Југославије, али и смањеног броја активног становништва које обавља занимање у свим насељима осим Долова у овом периоду. Негативан миграциони салдо у Јабуци и Качареву у ово време

указује на могуће пресељење одређеног броја дневних миграната у насеље рада, што је такође утицало на смањење броја дневних миграната из ових насеља. Поред промена апсолутног броја радника дневних миграната, о развоју процеса дневне миграције на територији Панчева говори и удео дневних миграната у укупном броју радника на нивоу насеља. Апсолутан број дневних миграната на нивоу насеља осцилира као и учешће дневних миграната у укупном броју радника током посматраног периода. Више од 50% дневних миграната у укупном броју радника 1961. године имала су насеља Старчево и Качарево, док је 2002. године забележено чак седам насеља Општине у којима је више од половине радника свакодневно путовало до посла ван свог насеља становања. Када се узму у обзир сви посматрани међупописни периоди, само је у насељу Банатски Брестовац удео радника дневних миграната у укупном броју радника у сталном порасту. Из малог удела дневних миграната у укупном броју радника становника општинског центра види се да је становништво претежно запослено у локалној индустрији.

Даљом анализом запажа се међузависност дневних миграција становништва са економским и другим аспектима локалног и регионалног развоја. Шездесетих и седамдесетих година прошлог века удео дневних миграната у укупном броју радника града Панчева износио је око 15%, док је од 1981. године мањи. Овај податак говори о јачању функција града чиме се смањила потреба његове радне снаге за дневним миграцијама. Поновни пораст удела дневних миграната у активном градском становништву које обавља занимање, у последњој деценији прошлог века рефлектује трансформацију економске структуре становништва из производних у услужне делатности. Шездесетих година је, према процени, око 5–6.000 људи било привремено одсутно из Панчева, а око 7.500 привремено присутно. То значи да се стално становништво града Панчева повећавало за око 2.000 лица или 3,5–4% (Ђошић, 1970). Према подацима из 2002. године у граду је привремено присутно било 4.417 људи, а привремено одсутно 8.484 лица, односно стално становништво града се привремено смањује у токоу дана за 4.067 лица или 5,2% (РЗС, 2007 Посебна обрада података). Ако посматрамо остала градска насеља видимо да је преко 70% радника Старчева, Јабуре и Качарева 2002. године радило ван свог насеља. Дневни мигранти чинили су чак 30% од укупног броја становника у Старчеву и Јабурци 2002. године. Преовлађивање стамбене функције у Старчеву, услед непосредне близине Панчева, утицало је да ово буде насеље са највећим уделом дневних миграната у укупном броју радника у свим посматраним међупописним периодима.

У структури радника дневних миграната општине Панчево, све до 1981. године више од половине чинили су дневни мигранти града Панчева, аналогно популационој величини општинског центра. У даљем периоду укупан број дневних миграната Општине равномерније је распоређен између већег броја насеља. Поред Панчева, издвајају се Старчево, Качарево, Јабука и Омољица као насеља која дају више од 10% дневних миграната Општине. Популационо најмање насеље у Општини, Иваново, учествује са свега 1,4% у укупном броју радника дневних миграната. С обзиром на доста неповољан и изолован гео-саобраћајни положај Иваново је изван функционалног подручја Панчева, те је веома мали део његове активне радне снаге укључен у дневне миграције према граду.

Правци дневних миграција

Анализа промена праваца дневних миграција становништва Панчева доприноси бољем разумевању дневног миграционог процеса на овом простору. На општинском нивоу 1961. године 1/3 дневних миграната радника радила је у другим општинама, од чега највише у Београду. Илић истиче да су се у међуратном периоду, после изградње индустрије и Панчевачког моста створила могућност да се живи у Панчеву, а ради у Београду, што се почело све више користити (Илић, 1967). Удео дневних миграната Панчева који раде у другим општинама није битније промењен временом, па је тако 2002. године 1/3 радника дневних миграната Панчева (33,2%) радила у другим општинама, од чега и даље највише у Београду (РЗС, 2007, Посебна обрада података).

Функционално дејство Београда било је и остало врло значајно за простор општине Панчево. Године 1969. три и по пута више Панчеваца је радило у Београду него Београђана у Панчеву. Највише је радника ишло на посао у Београд из Качарева. Интересантно је напоменути да је из Банатског Новог Села и Глогоња више било дневних миграната за Београд него за Панчево. Са простора Општине, без града Панчева, 68,6% лица је путовало за Панчево и 31,4% за Београд (CDI-IDN, 1970). Овај однос је нешто измењен временом. Године 2002. два и по пута више Панчеваца је радило у Београду него Београђана у Панчеву. Као и ранијих година највише је радника ишло на посао у Београд из Качарева. Из свих насеља више је било дневних миграната за Панчево, него за Београд. Са простора Општине, без града Панчева, 69,7% лица је путовало за Панчево и 30,3% за Београд (РЗС, 2007, Посебна обрада података). Двострано миграционо усмерено насеље 1961. године било је Качарево. Из Качарева је тада путовало 59,5% миграната за Београд, 34,4% у Панчево и 6,1% у Ковачицу

и друга места. Од укупног активног становништва Качарева 12,5% радило је у другом месту општине Панчево и 20,9% у другој општини. Јабука и Старчево спадала су у једнострано усмерена миграциона насеља, пошто је највећи број радника дневних миграната радио у једном насељу – у граду Панчеву. Из Јабукe је 89,8% миграната путовало у Панчево и 10,2% у Београд. Од укупног активног становништва Старчева 27,4% 1961. године радило је у Панчеву. Међу осталим насељима општине 1961. године једино је Омољица имала нешто већи број радника дневних миграната. Омољица је била типично једнострано усмерено центрифугално миграционо насеље са око 96% радника који су радили у граду Панчеву. Малобројна али запажена је била појава дневне миграције радника из Панчева у околна насеља Општине (CDI-IDN, 1970).

Године 2002. од укупно 216 дневних миграната радника који су путовали из града Панчева у околна насеља Општине највише их је ишло у Јабуку и Старчево. Качарево и Глогоњ су насеља чији су дневни мигранти радници највише усмерени према Београду (17,5%,односно 17,3%). Радници из осталих насеља оријентисани су према граду Панчеву, као центру рада који апсорбује преко 80% дневних миграционих токова из ових насеља. У периоду 1961–2002. година насеље са највећим уделом активног становништва које ради ван простора матичне општине било је и остало Качарево. Специфично је насеље Старчево у коме је удео укупног активног становништва које ради у Панчеву повећано са 27,4% 1961. године на 48,6% 2002. године, односно чак за 21,2%. Највећи број дневних миграната града Панчева 1964. године био је из приградских насеља Јабукe (16%), Качарева и Старчева (27%) и Омољице (15%). Остала насеља општине била су миграторно слаба. Са територије Општине било је 88% дневних миграната који су долазили на посао у Панчево 1964. године. Најудаљенија места одакле су долазили дневни мигранти била су Уздин и Банатски Карловац (CDI-IDN, 1970). Поменута насеља су и у наредном периоду главна боравишна места дневних миграната који раде у Панчеву. Дневни мигранти запослени у Панчеву већином су и 2002. године становали у истим насељима, као и пре четрдесет година али чинећи знатно мањи удео у укупној маси дневне миграције (Старчево 14,6%, Београд, 13,4%, Јабука 12,1%, Омољица 10,3%). Са територије Општине долазило је 70,3% дневних миграната 2002. године.

Када се посматрају вањски дневни мигранти – дневни мигранти који долазе са територије ван Општине 1969. године, Београд, Дебелача и Ковачица била су места полазишта највећег броја дневних миграната Панчева. Дневни мигранти долазили су из насеља добро саобраћајно

повезаних са Панчевом, где је било доста колониста и пољопривредног становништва. Највише су долазили из три правца: са југоистока (Старчево, Омољица, Баваниште), са северозапада и запада (Јабука, Качарево, Дебељача и Ковачица) и југозапада (Београд) (Илић, 1967). Правци најинтезивнијих токова дневних миграција остали су непромењени и 2002. године, али су се насеља полазишта нешто изменила. Београд, Баваниште и Црепаја била су места полазишта највећег броја дневних миграната Панчева са простора ван Општине. Највише дневних миграната из правца југоистока долазило је из Старчева, Омољице, Баваништа и Мраморка, са северозапада и запада (Јабука, Качарево и Црепаја) и југозапада (Београд) (РЗС, 2007, Посебна обрада података).

Дневне миграције активног становништва

Паралелно са променама броја дневних миграната општине Панчево и њиховог учешћа у укупном броју запослених, мењала се и структура дневних миграната. Прва фаза индустријализације у Панчеву захтевала је претежно неквалификовану радну снагу. Шездесетих година 20. века дневне мигранте на подручју Општине већином су чинили сељаци запослени у градској индустрији и јавним службама, при чему нису били у потпуности напустили своја пољопривредна имања. Међу радницима дневним мигрантима Панчева 1964. године 13% је било висококвалификованих, 31% квалификованих, полуквалификованих 26% и 30% неквалификованих. Са факултетским образовањем било је чак 48%, са завршеном вишом школом 27%, затим са средњом стручном спремом 21% и са завршеном основном школом свега 4% дневних миграната (CDI-IDN, 1970). Повећава се удео висококвалификованих дневних миграната. Године 2002. 16,9% радника дневних миграната Панчева имало је више и високо образовање.

Радници запослени у секундарним делатностима доминирају по учешћу у дневним миграцијама, како у Панчеву тако и у његовим суседним општинама, али и у Србији као целини. У складу са променама у структури активног становништва Општине према делатности, током времена, дошло је до промена и у структури дневних миграната према делатности. Удео дневних миграната запослених у секундарним делатностима смањено се са 60,2 % 1961. године на 49,4% 2002. године, док се повећао удео дневних миграната запослених у терцијарним и кварталним делатностима (са 22,6 % на 27,9% односно са 8,8% на 17,4%). Дневни мигранти који станују на простору општине Панчево, а свакодневно путују на посао у друго насеље Општине или у другу општину најмање су запослени у примарним

делатностима (3,9% 1961. године односно 3,4% 2002. године) (CDI-IDN, 1970; РСЗ, 2004а). Осим Долова и града Панчева сва остала насеља Општине имају више од половине дневних миграната запослених у секундарним делатностима, што одговара структури насеља Србије према преовлађујућој делатности дневних миграната.

У структури дневних миграната према полу приметно је повећање учешћа жена са 9% 1961. године на 34,3% 2002. године у Централној Србији, односно са 14,3% на 36,7% у Војводини (РСЗ, 1967). Учешће запослених жена општине Панчево у дневним миграцијама временом се такође повећава. Ове промене у складу су са све већим образовањем жена, повећањем активности жена и њиховим већим учешћем на тржишту рада, односно интеграцијом у токове радне снаге. Учешће жена радника службеника Панчева у дневним миграцијама 1961. године износило је 13%. У међупописном периоду 1991–2002. година, поред апсолутног броја жена дневних миграната, повећало се и учешће жена у укупној маси дневних миграната са 30,1% 1991. године на 34,3% 2002. године. Највеће учешће активних жена у дневним миграцијама имају насеља Панчево (42,4%) и Качарево (34,8%), а најмање Иваново (18,1%), док највећи број жена дневних миграната ради у услужним делатностима (63,1% жена на према 36% мушкараца). У структури дневних миграционих токова женске популације највећи удео жена имају насеља Панчево и Банатско Ново Село (77% и 67,1%), што се одражава на оријентацију праваца дневних миграција укупног активног становништва ових насеља. Планирање и имплементација програма запошљавања женске радне снаге у овим насељима допринели би задржавању радне снаге и спречили или умањили прерастање дневне у дефинитивну миграцију.

Дневне миграције ученика/студената

На релацији град Панчево – околина, поред дневних миграција активног становништва, одвијају се и дневне миграције ученика и студената. Према подацима пописа становништва из 2002. године у Србији, општина Панчево има укупно 18.690 дневних миграната, од чега 12.823 радника и 5.876 ученика/студената. У структури дневних миграната највећи удео ученика/студената имају токови дневних миграција из насеља Банатско Ново Село и Банатски Брестовац. Панчево је школске 1969/1970. године имало шест средњих школа и два школска центра за школовање стручне радне снаге. Од укупног броја ученика средњих школа 50,2% је било из Панчева, 11,1% из приградских и 12% из сеоских насеља. Од 26,7% ђака са боравком ван Општине 6,2% је било из општине Алибунар, 5,2% из

Ковачице, 8,1% из Ковина и из Опова 2,1%. На суседне банатске општине долазило је преко једне петине ђака указујући да је Панчево било врло значајан школски центар за читав југозападни Банат (Илић, 1967). Од укупног броја ученика осам средњих школа школске 2001/2002. године (5.792), 3.297 или 56,9% је било из Панчева, 12,4% из приградских и 16,4% из сеоских насеља. Од 14,2% ђака са боравком ван Општине, 1,8% је било из општине Алибунар, 5,3% из Ковачице и 5,5% из Ковина (РЗС, 2007, Посебна обрада података). Можемо закључити да се удео ђака из суседних банатских општина, који се школују у средњим школама у Панчеву знатно смањио у последњих тридесет година.

У наредном поглављу разматране су детерминанте и карактеристике обима, структуре и праваца токова савремених дневних миграција активног становништва и школске и студентске омладине на примеру дневног урбаног система Панчева. Циљ је да се утврди које карактеристике радне снаге узрокују оријентацију ка граду Панчеву или другим локацијама.

Савремени дневни урбани систем и дефинисање функционалног подручја Панчева

Као посебан облик просторне покретљивости становништва, дневне миграције покреће двосмерна интерактивна веза између становништва и насеља рада и становања указујући на то докле се протеже функционално дејство града, тј. до које мере град привлачи становништво насеља у његовој околини. Учесталост и интензитет дневних миграција утиче на регионалну интеграцију функцијски, економски и физиономски хетерогеног простора (Тошић, 1999). Дефинисање актуелног функционалног подручја Панчева и његовог дневног урбаног система омогућено је анализом функционалних веза између града Панчева и околине које се манифестују преко дневних миграција становништва. Од укупног броја становника општине Панчево 2002. године свакодневно је у друго насеље на посао или у школу путовало 18.690 или 15% становништва. Од тога су две трећине (68,6%) била активна лица која обављају занимање и једна трећина школска омладина и студенти (5.876 или 31,4%). У поређењу са просеком за Србију (без Косова и Метохије) међуопштинске дневне миграције у Панчеву су нешто мање изражене док су више заступљена дневна кретања становништва локалног карактера, у првом реду захваљујући привлачном деловању јаког индустријског општинског центра. У структури токова дневних миграција општине Панчево локалне миграције активног становништва учествују са 66,1%, а

међуопштинске са 33,2% (РЗС, 2004а). На основу посебно обрађених података пописа становништва из 2002. године, а од стране Републичког завода за статистику Србије, дневне мигранте Панчева чине: радници (16.355 или 70,8%), и ученици и студенти (6.748 или 29,2%). Ако се дневне миграције посматрају као конвергентне, са тежиштем на простору запослења, простор Општине је конвергентно подручје за 14.619 или 63,3% дневних миграната, а ако се дневне миграције посматрају као дивергентне са простора становања, односно са тежиштем на простору становања, простор општине Панчево је дивергентно подручје за 8.484 или 36,7% дневних миграната. На простор Општине свакодневно долази 3.533 радника и 884 ученика из других општина, а напушта га због рада/школовања 4.341 радник и 4.143 ученика/студента. У локалним дневним миграцијама, које се одвијају у оквиру простора општине Панчево, учествују 8.482 радника и 1.721 ученик. Удео радне снаге који ради у свом насељу становања износи 70,4% за Општину као целину.

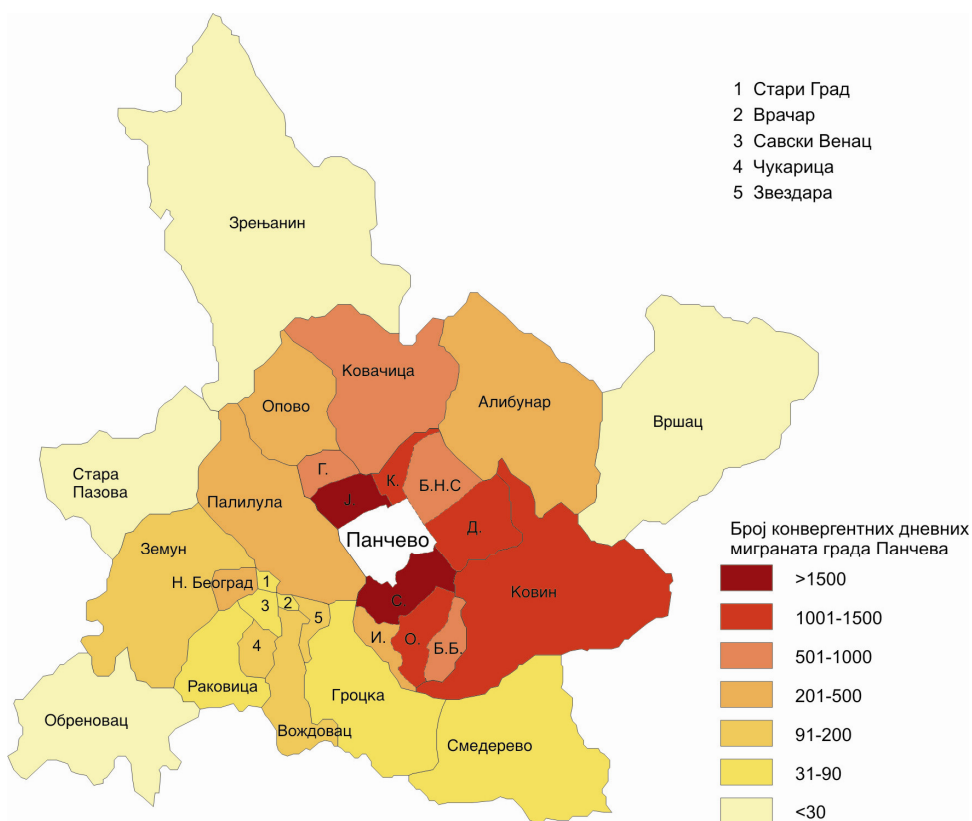
Простор општине Панчево прима дневне мигранте са територије тридесет једне општине (129 насеља) укључујући и насеља општине Панчево. Локални дневни мигранти (чије се место полазишта и одредишта налази унутар граница простора општине Панчево) и дневни мигранти из београдских општина чине 80,7% од обима дневних миграција. Тридесет два насеља (укључујући и насеља општине Панчево) дају 95% конвергентних дневних миграната Општине. Сва насеља општине Панчево су миграционо активна у односу на општински центар. Насеља из којих долази највећи број дневних миграната Панчева су општинска насеља Старчево и Јабука. Од суседних општина највећи број дневних миграната долази из насеља Баваништа, Мраморка и Ковина у општини Ковин, и Црепаје у општини Ковачица.

Токови дивергентних дневних миграција са простора Општине крећу се према 23 општине и 70 насеља. Приметно је да је број насеља чије становништво учествује у дневним миграцијама већи када је реч о доласцима у односу на одласке. Ка осамнаест општина креће се 97% дивергентних дневних миграната општине Панчево. Највећи број дневних миграната путује ка београдским општинама и другим суседним општинама: Алибунар, Ковачица и Ковин. У неку од београдских општина путује чак 90,5% дневних миграната Панчева. Насеља у која одлази највећи број дневних миграната су општинска насеља Старчево и Јабука. Када је реч о суседним општинама највећи број дневних миграната путује у насеља (Алибунар, Ковачица, Ковин и Падинска Скела) у некој од суседних општина.

Ако се посматра тип насеља полазишта дневних миграната општине Панчево, већина дневних миграната долази из насеља која нису градска по типу (8.800 или 60,2%), док из градских насеља долази 5.819 или 39,8% дневних миграната. Дивергентни токови дневних миграција општине Панчево усмерени су ка градским насељима 7.111 (83,8%), а ка осталим насељима 1.373 (16,2%). Из градских насеља на простор општине Панчево долази 4.999 активних дневних миграната (41,6%) и 820 ученика (31,5%). Из сеоских насеља је 7.015 (58,4%) активних дневних миграната и 1.785 (68,5%) ученика. Може се закључити да ученици дневни мигранти долазе на простор Општине већином из сеоских насеља, док разноврсне функције Панчева привлаче како раднике који живе у градским, тако и раднике који живе у сеоским насељима. Од укупног броја дивергентних дневних миграната са простора Општине 4.076 (98,4%) ученика/студената, и 1.635 (37,7%) активних дневних миграната иде свакодневно да ради/школује се у насељима ван граница Општине, која су градска по типу. У насеља ван граница Општине која нису градска по типу свакодневно путује свега 180 или 4,1% радника, док је за велики број радника (2.526) тип насеља рада непознат (од тога 2.376 радника ради у непознатој београдској општини).

Најјачи центар, како конвергентних, тако и дивергентних токова дневних миграција је насеље Панчево, које прима 14.166 дневних миграната (од чега 9.855 локалних и 4.311 дневних миграната са простора других општина) и даје 6.003 дневна мигранта. Из града Панчева свакодневно на посао у остала насеља Општине путује 216 радника. Од тога у градска насеља путује 48,1% дневних миграната, од чега највише у Јабуку. Град Панчево има позитиван гравитациони биланс првенствено захваљујући апсорпцији локалних дневних миграната. Према односу континуиране дневне миграције становништва коју прима и даје, Панчево припада групи апсорпционо-дисперзивних градова, тј. оних који имају већу апсорпцију дневне миграције у односу на дисперзију (према Стаменковић, Бачевић, 1992). На карти бр.3 приказана су места полазишта конвергентних дневних миграната града Панчева. Највећи број дневних миграната долази из београдских општина (претежно из Палилуле и Новог Београда) и суседних банатских општина: Ковин, Ковачица, Алибунар и Опово. Поред тога што је центар рада/школовања за дневне мигранте из других насеља Општине, Панчево привлачи и становништво Београда и суседних општина Ковина, Ковачице и Алибунара са којима постоји добра саобраћајна повезаност. У структури токова спољашњих дневних миграција према граду Панчеву токови дневних миграција становништва са простора општина Ковин, Ковачица и Алибунар чине 54,1%, односно 46,2% за активно становништво. Доминација функције рада и њима

кореспондирајући токови дневних миграција одлика су дневних миграционих токова правца Београд Панчево у којима преко 95% чини активно становништво. То указује да разлике у степену развијености више утичу на учешће у дневним миграцијама од саобраћајне и просторне удаљености насеља.

Карта 3. Конвергентни дневни мигранти Града Панчева 2002. године
Map 3. In-commuting in Pančevo Town

Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

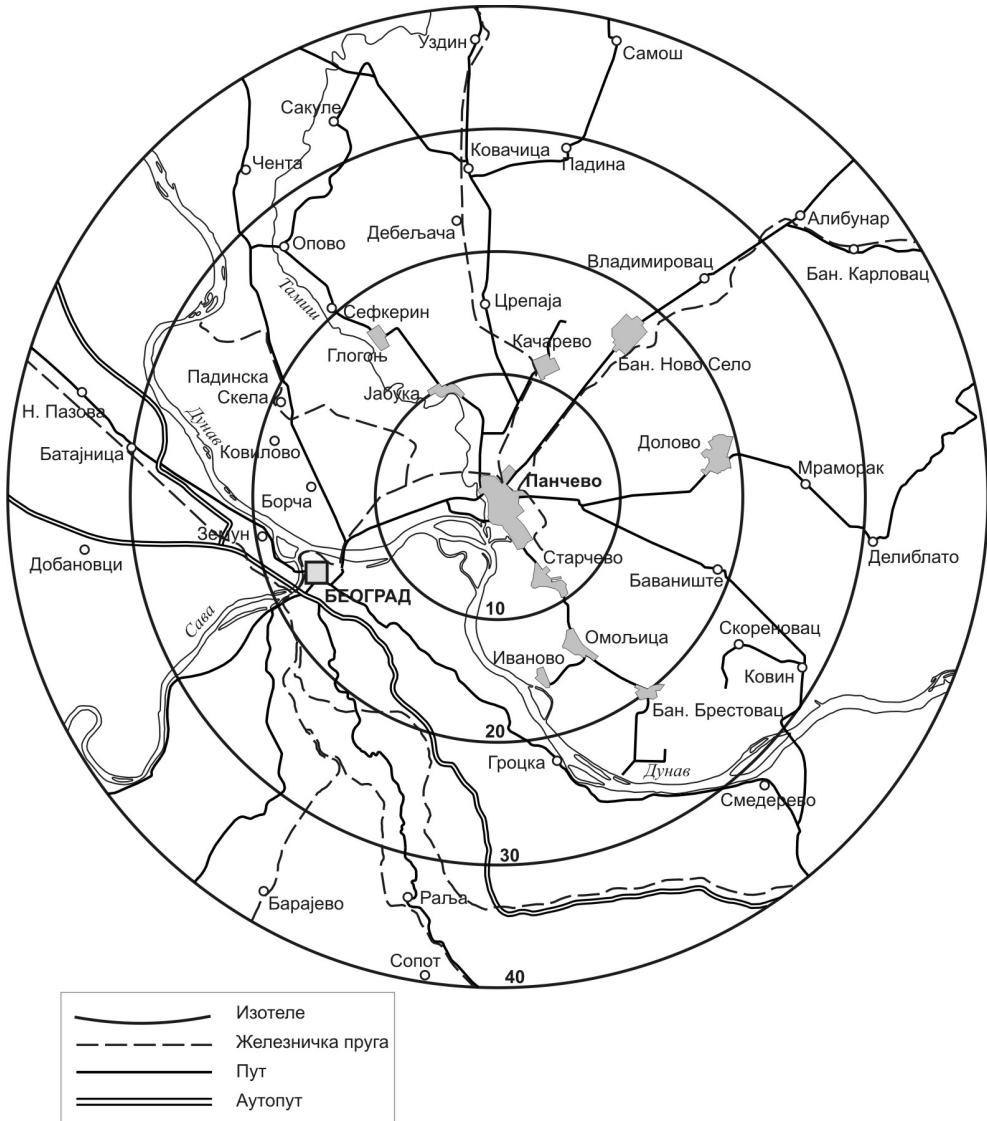
„Нето стопа дневне миграције представља један аспект функционалних веза између града и околине и мера је дневног прилива радне снаге у град. Други аспект јесте стопа дневне миграције из периферије ка граду” (Уџ, 1972). За град Панчево нето стопа дневне миграције, која показује степен у коме је главни град овисан од радника који живе ван њега да попуне његова слободна радна места, износи 31,9%. Вредност другог показатеља – стопе

дневне миграције из предграђа у град, која показује обим у коме предграђе зависи од послова у главном граду да снабдеју његову радну снагу, за Панчево износи 50,8%. Ове две стопе мере различите аспекте функционалне међузависности између града и околине.

Просторна дисперзија дневних миграната Панчева (радника и ученика/студената) може се сагледати на основу размештаја насеља која дају и примају дневне мигранте у оквиру изотела повучених на сваких 10 километара удаљености од Панчева. Број миграционо активних насеља и обим дневне миграције разврстани су у седам просторних зона, при чему максимални просторни домет чини изотела од 60 km удаљености. С обзиром да конвергентни и дивергентни токови дневних миграција већином нису симетрични сагледана су и продискутована оба аспекта. У дневним миграцијама највише учествује становништво из трећег просторног круга, односно оних насеља која се налазе на растојању од 20 до 30 километара од Панчева (13.883 или 68,8% дневних миграната). Од тога 4.193 или 30,2% дневних миграната долази у Панчево, и 9.690 или 69,8% одлази из Панчева. Велики обим дивергентних дневних миграција обухваћен овим просторним кругом резултат је локације Београда у поменутој зони. Становништво из другог просторног круга у дневним миграцијама Панчева учествује са 6.764 дневна миграната или 33,5%. Из ове просторне зоне путује највише конвергентних дневних миграната, и већи део чине локалне дневне миграције, с обзиром на наглашену привлачност општинског центра. Обим дневне миграције смањује се са повећањем просторне развојености насеља становања и рада.

Преовладава категорија кратких просторних раздаљина (до 30 km у једном смеру) за 90,6% конвергентних и 92,3% дивергентних дневних миграната. Издвајање зоне водећих долазака активног становништва показује да у конвергентним дневним миграцијама највише учествују становници насеља удаљених између 10 и 20 километара од Панчева, док је у случају дивергентних дневних миграција највише заступљена трећа просторна зона која обухвата Београд. У поређењу са резултатима проучавања дневних миграција у Војводини шездесетих година 20. века и анализом процената путујуће радне снаге са одређених удаљености до центра Панчева као једног од пет издвојених гравитационих подручја (Бајић, према CDI-IDN, 1971), може се извести закључак о значајном порасту удела активних дневних миграната Панчева који долазе из треће просторне зоне. Панчево се у односу на Београд налази у оквиру изохроне од 40 минута. Изохрона од четрдест минута до једног сата најчешће се користи за одређивање метрополитенског подручја (Berry, 1977, према Taaffe, Gauthier, Maraffa, 1980).

Има сазнања да мали градови у близини метропола имају значајну улогу у смањењу дневне миграције из неметрополитанских подручја у метрополе на удаљеностима између 25 и 35 миља (Taaffe, Gauthier, Maraffa, 1980).

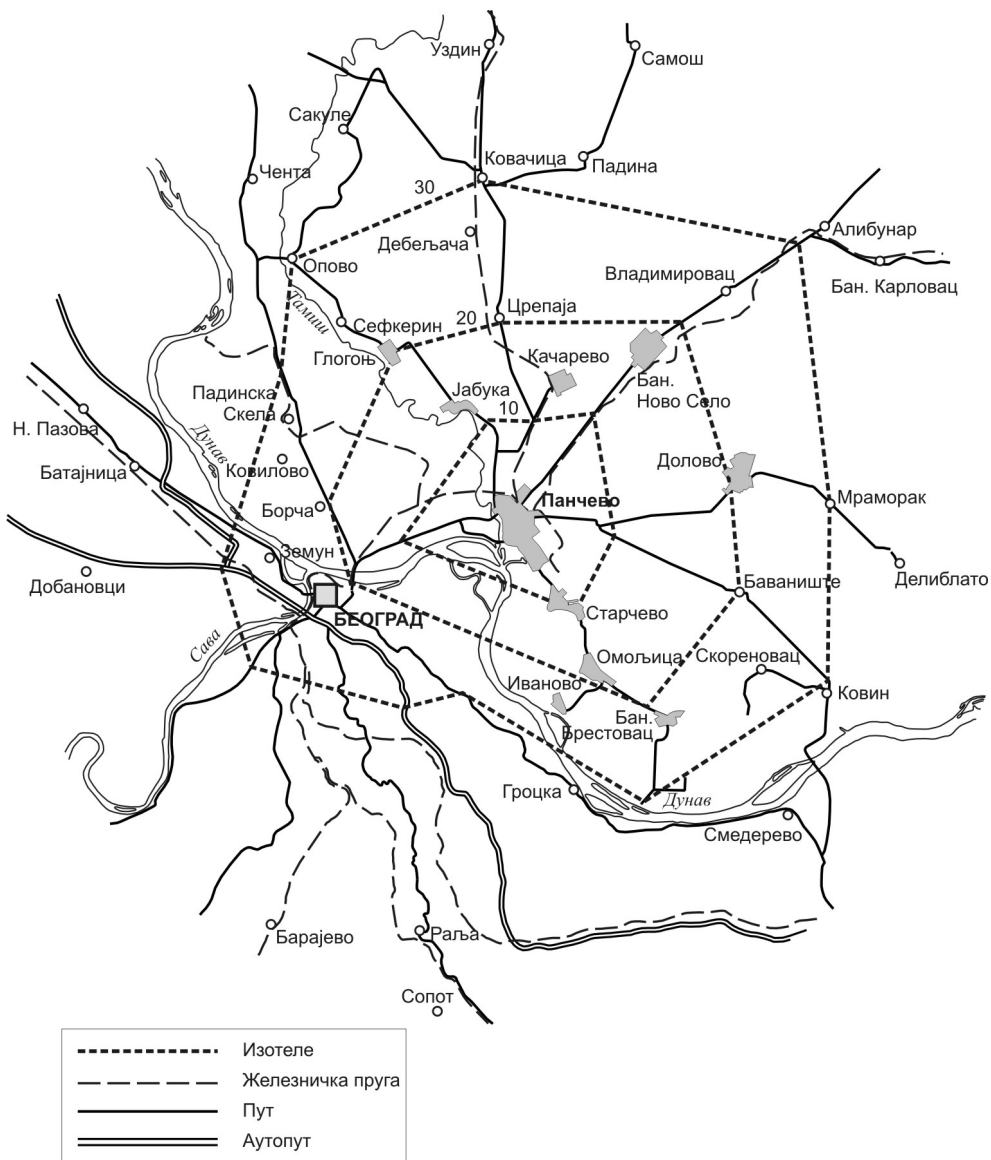

Карта 4. Геометријска изотелна карта Панчева и околине
 Map 4. Geometry isotel map of Pančevo and surroundings

Уместо изохрона у нашем случају примењена је метода изотела за израду Карте 4. која представља геометријску изотелну карту Панчева и околине. Изотеле у виду концентричних кругова спајају места на једнаким просторним удаљеностима од 10, 20, 30 и 40 km, а центар круга је град Панчево. Геометријске изотеле приказују оквирне зоне гравитације ка Панчеву. Површина прве изотелне зоне или круга износи 314 km², друге 1.256 km², треће 2.826 km² и четврте 5.024 km². Из ове четири гравитационе зоне града Панчева долази преко 90% дневних миграната.

Одређујући гравитационе сфере војвођанских градова Бранислав Букуров (1970) издвојио је три мезоподручја у Банату: зрењанинско, панчевачко и вршачко. Граница панчевачког и вршачког гравитационог подручја протезала се у то време поред насеља Дубовац, тако да су Панчеву припадали Мраморак, Делиблато и Дубовац. Источна половина Јужног Баната припадала је гравитационом подручју Вршца, при чему је граница између ова два мезоподручја била на простору општине Алибунар. Насеља Локве и Јаношик гравитирала су ка Вршцу. Изузетно мали број дневних миграната из насеља Локве, Јаношик и Николинци у источном делу општине Алибунар, који гравитирају ка Панчеву 2002. године, упућује да је у периоду 1961–2002. година није било значајнијих промена већ формираног панчевачког функционалног подручја, нити његовог просторног ширења. Граница између функционалних подручја Панчева и Вршца остала је готово непромењена. На простору општине Ковин граница панчевачког и вршачког функционалног подручја простира се западно од насеља Дубовац не обухватајући га као што је то раније био случај.

На реалној изотелној карти Панчева и околине приказана је стварна удаљеност у километрима од града Панчева, путевима и железничким пругама. Одступања између геометријске и реалне изотелне карте Панчева и околине највећа су на југозападу због утицаја рељефа. На простору равничарског Баната ова одступања су знатно мања односно геометријске изотеле су много приближније реалним.

Карта 5. Реална изотелна карта Панчева и околине
 Map 5. Real isotel map of Pančevo and surroundings

**Простор општине Панчево
као апсорпциони центар дневних миграната**

На простор општине Панчево свакодневно долази 14.619 дневних миграната, од чега 12.014 или 82,2% радника (РДМ) и 2.605 или 17,8% ученика (УДМ). Највећи број радника (8.482) и ученика (1.721) учествује у локалним дневним миграцијама ка општинском центру. Са територије других општина до школа у Панчеву свакодневно путују 884 ученика, од чега највише из суседних банатских општина Ковина и Ковачице. Привлачност Панчева за ученике са простора других општина произилази из његове улоге у мрежи школских центара Србије (19 основних, 8 средњих, и 6 специјалних школа) (РЗС, 2003а). Основне школе на простору Општине привлаче првенствено локално становништво (свега 94 ученика или 3,6% похађа основну школу ван свог насеља становања). Највећи број ученика дневних миграната са простора суседних општина школује се у средњим школама Панчева. Са простора ван Општине 2002. године долазило је 33,8% дневних миграната ученика. Највећи број долазио је на школовање у Панчево из општина Ковин, Ковачица и Алибунар. Општину Ковин одликује највећи удео деце предшколског и школског узраста у укупном становништву (17,3%), када се посматра на нивоу Баната као шире просторне целине, па се може очекивати да ова општина и даље буде значајан емисиони центар дневних миграната ученика ка Панчеву.

Географски размештај насеља из којих ученици долазе на школовање у Панчево указује на то да ученици из насеља која се налазе у западном делу општина Алибунар (насеља Алибунар, Банатски Карловац и Владимировац) и Ковин (насеља Ковин, Баваниште, Скореновац) претежно гравитирају ка Панчеву, док ученици из других насеља ових општина вероватно гравитирају ка Вршцу. Ученици са простора општине Опово већином гравитирају ка Београду. Овакав однос функционалне привлачности постојао је и 60-их година 20. века (види Илић, 1967). Треба нагласити изражену несразмеру у полној структури ученика (30% ученика женског пола на према 70% ученика мушког пола) која се запажа у токовима дневних миграција који за полазиште имају функционално аграрно оријентисану општину Опово. С обзиром да се већином ради о ученицима средњих школа можемо претпоставити да одређени број женске деце након завршене основне школе не наставља даље образовање. У границама административног подручја општине Панчево одвијају се веома интензивне дневне миграције на релацији насеље становања – насеље рада. У локалним дневним миграцијама највише учествују радници из приградских насеља Старчева и Јабуке, која су најзначајнији центри

полазишта локалних дневних миграната радника. Главни територијални правци дневних миграција усмерени су према општинском центру, док остала насеља примају мали број локалних дневних миграната, односно имају слабу функционалну привлачност која је резултат недовољно развијених функција.

Табела 32. Конвергентна и дивергентна дневна кретања активног становништва у оквиру општине Панчево 2002. године

Table 32. In-commuting and out-commuting in the municipality of Pančevo in 2002

Конвергентна кретања	Дивергентна кретања										Укупно
	Б. Б	Б. Н. С	Д	Г	И	Ј	К	О	П	С	
Б. Брестовац	-				1			15	11	5	32
Б. Н. Село		-							28		28
Долово	1	1	-						21	1	24
Глогоњ				-		5			6		11
Иваново					-			11	6	1	18
Јабuka		1	1	4		-	20	1	45		72
Качарево			1			2	-		33	1	37
Омољица	11				4			-	25	10	50
Панчево	496	748	905	419	164	1.404	1.108	1.197	-	1.696	8.137
Старчево	9				1	2	1	19	41	-	73
Укупно	517	750	907	423	170	1.413	1.129	1.243	216	1.714	8.482

Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Најзначајнији центар запослења је град Панчево, ка коме се у највећем обиму крећу токови како локалних дневних миграција активног становништва тако и токови дневних миграција активног становништва са простора других општина. После општинског центра нешто значајнији локални центар запослења је Старчево, док у осталим насељима доминира функција становања. У структури конвергентних активних дневних миграната општине Панчево 70,6% чине локални дневни мигранти, док 29,4% чине спољашњи дневни мигранти. Већина насеља прима до једне трећине радника који долазе са простора других општина. Више од једне трећине радника, који долазе из насеља ван граница Општине, у структури конвергентних токова активног становништва, имају насеља Глогоњ, Долово и Банатско Ново Село. Специфично је насеље Глогоњ, које је једино панчевачко насеље привлачније за раднике ван простора своје Општине него за локалну радну снагу. Само насеље Иваново није привлачно за раднике ван граница панчевачке општине.

Када је реч о спољашњим активним дневним мигрантима, до места рада на простору општине Панчево свакодневно путују већином радници који станују на подручју неке од београдских општина. Они у највећем броју раде у граду Панчеву, а затим у Старчеву. Половину дневних миграната града Панчева који путују из Београда чине радници са местом становања у општинама Палилула, Нови Београд и Звездара. У структури конвергентних токова активних дневних миграција, анализираних на нивоу појединачних насеља „примаоца” дневних миграната, запажа се да у Банатско Ново Село ради обављања функције рада долазе претежно радници из општине Алибунар, у Долово већином радници из општине Ковин, а у Глогоњ претежно радници из општине Опово. Оваквој структури дневних миграционих токова доприноси геосаобраћајни положај ових панчевачких насеља у односу на поменуте општине.

Укупна размена радне снаге Панчева са другим општинама је у односу 2:1, а првенствено у корист Београда. У укупној маси дневних миграционих токова са простора општина Ковин и Ковачица, токови према општини Панчево чине 43,3% и 39,5%, односно 25% за општину Алибунар. У обиму дневне миграције активног становништва општине Панчево, у свакодневном кретању ка простору Општине учествује 4.417 радника из других општина, а из Панчева 8.539 радника путује на посао у друге општине. Поред локалних дневних миграција радне снаге на простору Општине, које су и најизраженије, у конвергентним дневним токовима активног становништва учествује и 1.514 радника из Београда који чине 42,8% од укупне структуре конвергентних дневних миграционих токова активног становништва са простора других општина на територију општине Панчево. По уделу у конвергентним токовима дневних миграција следе општине Ковин и Ковачица које простору општине Панчево свакодневно дају 25,5% односно 12,1% од укупног обима дневних токова активног становништва.

Простор општине Панчево као дисперзивни центар дневних миграната

Са простора општине Панчево свакодневно путује 8.484 дневних миграната, од чега 4.341 или 51,2% радника (скраћено РДМ) и 4.143 или 48,8% ученика (скраћено УДМ). Највећи број ученика и студената који путују на школовање ван простора општине има општински центар – град Панчево, а затим насеље Качарево које даје више од 5% од укупног обима дивергентних дневних миграција ученика и студената Панчева. У структури дивергентних дневних миграција ученика/студената према полу

преовладава женска популација. У односу на суседне општине, у токове дневних миграција у Панчеву више су укључени ученици и студенти. Од укупног обима дивергентне дневне миграције ученика и студената Панчева највише чине дневне миграције студената (80,8%). На то утиче близина Београда као највећег универзитетског и културног центра у земљи, у који путује 3.764 ученика и студената општине Панчево, или 64,1% од укупног броја дневних миграната ученика и студената са простора Општине. Средњу школу похађа 13,7% ученика дневних миграната, док је ученика основних школа свега 0,6%. Чак 90,8% ученика/студената дивергентних дневних миграната школује се у Београду, чему доприноси велики број студената који свакодневно путују са простора Општине. После београдских средњих школа, ученици већином путују до средњих школа на простору општина Алибунар и Ковачица. Средњошколци из Банатског Новог Села чине већину у дневним миграционим токовима ученика између општина Панчево и Алибунар, док до средњих школа у општини Ковачица путују у највећем броју ученици из града Панчева и Качарева. У структури дивергентних активних дневних миграната општине Панчево, 66,1% чине локални дневни мигранти, док 33,8% чине спољашњи дневни мигранти. Најобимнији токови дневних миграција активног становништва ка другим општинама крећу се из града Панчева. После општинског центра, по обиму спољашњих дневних миграција активног становништва истичу се насеља Качарево и Глогоњ. Радници из ових насеља већином раде у Београду. Економски активни дневни мигранти општине Панчево путују на посао већином у неку од београдских општина (3.883 или 89,4%). По броју дневних миграната радника које свакодневно примају са простора општине Панчево предњаче Палилула, Савски Венац и Стари Град. Од других општина, осим београдских, које свакодневно примају радну снагу са простора општине Панчево, нешто значајнији су само токови радне снаге ка ковинској општини, односно њеном општинском средишту. У Ковин већином путују радници из града Панчева и Долова. Највећи број радника непознате општине рада полази из Омољице.

Структурна обележја популације дневних миграната

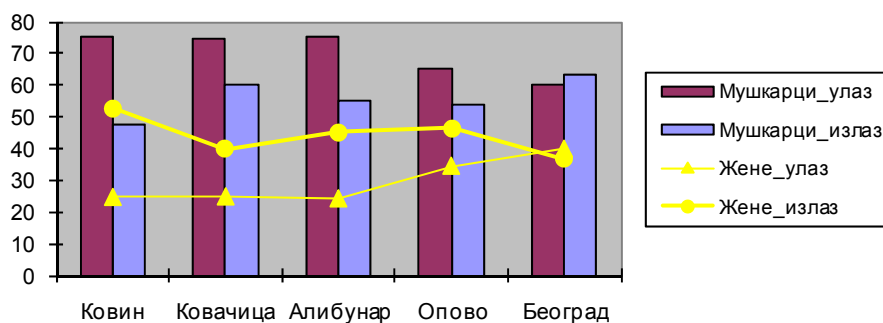
Структурна обележја дневних миграната (активног становништва и школске и студентске омладине) општине Панчево разматрана су са циљем тестирања међузависности структурних обележја популације дневних миграната и обима и територијалних праваца дневне миграције, односно утврђивања услова у којима преовладава тенденција ка конвергенцији или дивергенцији. Анализирана је селективност дневних миграната према значајнијим биолошким и социо-економским обележјима (полна и

старосна структура за ученике/студенте, и структура активних дневних миграната према полу, старости, брачном стању, образовању, сектору делатности рада, миграционим карактеристикама, стамбеном статусу, поседовању пољопривредног газдинства), као и одређена демографска и економска обележја породица активних дневних миграната који живе/раде на простору општине Панчево. Проучавање мање уопштених података, на нивоу појединачних дневних миграната, пружило је широке могућности анализе с обзиром на значајне варијације које постоје између појединаца.

Старосно-полна структура – У структури дневних миграционих токова Србије жене чине 35% од дневних токова радне снаге, односно 51,5% од дневних токова ученика и студената. Ако се посматра на нивоу већих регионалних целина жене су у Војводини више просторно покретљиве (36,7% дневних токова радне снаге и 53,2% дневних токова ученика и студената чине жене) у односу на простор Централне Србије (Лукић, 2007). Полну структуру дневних миграната општине Панчево карактерише веће учешће мушког (59,8%) у односу на женско становништво (40,2%). Томе доприноси велики број радника мушког пола (10.844 или 66,3% од мушке популације дневних миграната) који учествује у дневним миграцијама. Ученици/студенти мушког пола (њих 2.973) чине 34% мушке популације дневних миграната. Разлике у полној структури становништва приметније су када је реч о конвергентним дневним мигрантима у односу на дивергентне. Од жена дневних миграната 5.511 или 33,7% чине раднице и 3.775 или 55,9% ученице/студентике. Простор Општине више прима дневне мигранте мушког пола, док са простора Општине готово подједнако путује становништво оба пола. Малим разликама у полној структури дивергентних дневних миграната доприноси знатан број ученика и студената женског пола који путују на школовање ван простора Општине, као и нешто већи удео жена у структури активних дивергентних у односу на активне конвергентне дневне мигранте.

У дневним миграцијама ка/из Панчева учествују активни мушкарци и жене у односу 2:1. Жене из Банатског Новог Села и Глогоња најмање учествују у дневним миграцијама, док више од 50% женске радне снаге примају Банатски Брестовац, Банатско Ново Село, Долово и Старчево. Само град Панчево више даје женску радну снагу него што је прима а то се, с обзиром на обим дневне миграције овог насеља, одражава на полну структуру конвергентних и дивергентних активних дневних миграната на нивоу целе Општине. У град Панчево свакодневно долази мушка радна снага чак за 10% више него што одлази. Однос мушке и женске радне снаге коју град прима са простора матичне општине и других општина прилично је

равномеран и износи 68% на према 32%. Простор Општине добија мушку радну снагу са простора суседних општина више него што њено активно мушко становништво одлази да ради у ове општине. Насупрот томе, из општине Панчево женска радна снага у већој мери одлази да ради на простор суседних општина више него што из њих долази. Једино када је реч о београдским општинама размена и мушке и женске радне снаге је прилично равномерна. Може се закључити да веће учешће мушкараца у дневним миграцијама активног становништва Панчева потврђује досадашња сазнања о овом облику просторне покретљивости становништва, односно чињеницу да жене мање учествују у дневним миграцијама од мушкараца. У односу на просек Србије, где мушкарци учествују са 65%, а жене са 35% у дневним миграцијама, дневне миграције радника ка Панчеву одликује нешто већи удео мушке радне снаге, што је у складу са индустријским карактером привреде општине Панчево. Жене више учествују у дневним миграцијама у оквиру граница Општине, док је град Панчево највећи дисперзивни центар активних жена.

Графикон 3. Активни дневни мигранти општине Панчево према полу (%) и општини становања/рада 2002. године

Fig 3. Commuters in the municipality of Pančevo according to gender and municipality of origin

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

У структури токова у оба смера највеће учешће у дневној миграцији имају радници у старосној групи 45–50 година. То је у складу са сазнањима других аутора о вероватноћи за учешће у дневној миграцији радника одређених старосних група (Lee, Mc Donald, 2003; Romani, Surin, Artis, 2003). Веома мали број активних дневних миграната општине Панчево је млађи од деветнаест и старији од шездесет година, док је више од половине старости између четрдесет и педесет девет година. Овој старосној групи припада 56,1% од укупног броја мушкараца и 53,8% од укупног броја жена

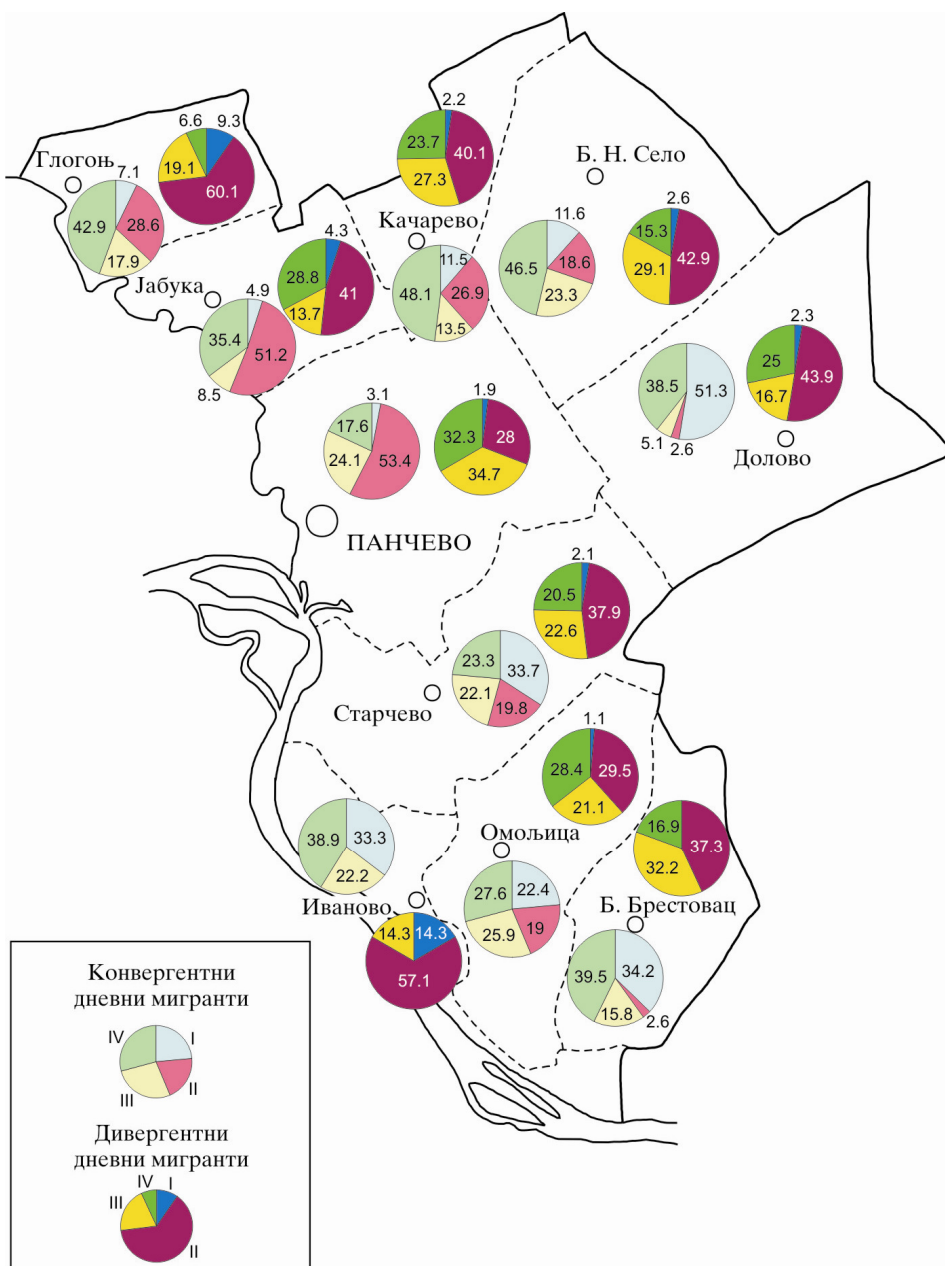
дневних миграната Панчева. Ако се посматра на нивоу појединачних насеља највећи удео младих у структури активних дневних миграната има Старчево, док је удео радника старијих од шездесет година највећи у Глогоњу. Истичу се Старчево и Омољица као насеља која већином примају/дају радну снагу млађе средовечне старосне групе, насупрот Иванову и граду Панчеву који већином примају/дају раднике старије средовечне старосне групе.

Када је реч о размени радне снаге са другим општинама специфично је да, са изузетком Београда, на простор суседних општина свакодневно путује на посао већи удео становништва старијег од 60 година, него што из истих општина долази у Панчево. Ова лица већином раде у примарном сектору делатности. Нема великих разлика у просечној старости активних дневних миграната између различитих токова дневних миграција општине Панчево (конвергентних и дивергентних дневних миграната), или на нивоу појединачних насеља, због специфичне структуре дневних миграната према старости која је знатно мање сложена од старосне структуре укупног становништва. Дневни мигранти општине Панчево у просеку су стари тридесет и три године, а конвергентни дневни мигранти су нешто старији од дивергентних. Када је реч о конвергентним дневним мигрантима просечно најмлађи радници раде у Омољици, док су од дивергентних дневних миграната просечно најмлађи радници који станују у Старчеву. Ако се има у виду полна структура активних дневних миграната мушкарци су у просеку старији од жена. Разлике у просечној старости активних дневних миграната који свакодневно путују на релацији простор Општине – суседне општине и обрнуто, нису велике. Највећа разлика је у просечној старости активних дневних миграната који путују ка/са простора општине Опово. У општину Опово путује у просеку млађе активно становништво од становништва које са простора ове општине долази да ради у Панчеву. Реч је о разликама које настају првенствено због просечне старости мушке радне снаге. На простор општине Ковачица одлазе да раде жене млађе у односу на оне које са простора Ковачице долазе да раде у општини Панчево, док када је реч о Београду овај однос је обрнут.

Брачни статус – Брачни статус радника дневних миграната један је од фактора који утиче на правце дневних миграција. Нарочито је значајно проучавање утицаја овог обележја на учешће жена у дневној миграцији. Међу радницима дневним мигрантима Панчева већина је у браку (12.045 или 73,6% од укупног броја дневних миграната). Није у браку 3.265 или 20% дневних миграната, док је разведених и удовица/удоваца 1.032 или 6,3%. Дивергентни активни дневни мигранти су у већем проценту лица

која нису у браку у односу на конвергентне дневне мигранте. Приметна је разлика између конвергентних и дивергентних дневних миграната женског пола према брачном статусу, у смислу већег учешћа жена које нису у браку и мањег учешћа жена у браку у дивергентним дневним миграцијама. За дневне мигранте Панчева брачно стање је у интеракцији и са просечном просторном раздаљином дневне миграције у једном правцу, која је мања за жене у браку у односу на жене које нису у браку. Град Панчево припада мањој групи насеља Општине која више привлаче активне дневне мигранте који су у браку, док изван ових насеља на посао свакодневно путују већином лица која нису у браку. Највећи удео дневних миграната који су у браку има Банатски Брестовац као насеље рада. Ако се анализира брачни статус активних дневних миграната према општинама полазишта и одредишта дневне миграције евидентно је да су активни дневни мигранти који свакодневно путују на релацији општина Панчево – Београд и општина Панчево – Ковин у нешто већем проценту самци, у односу на оне дневне мигранте који свакодневно путују са простора Општине у друге општине њеног функционалног подручја. Из општина Ковин и Алибунар у општину Панчево у просеку долази више лица која нису у браку.

Структура дневних миграната према делатности – Највећи број дневних миграната општине Панчево запослен је у секундарним делатностима (7.707 или 47,1%). По обиму дневних миграната које запошљавају следе терцијарне делатности са 4.200 или 25,7% дневних миграната, а затим кварталне делатности са 3.425 или 20,9%. Најмањи број дневних миграната ради у примарним делатностима – свега 560 или 3,4%, што је ниже од просека за Војводину (7,3%) и у складу са привредном структуром Општине. Доминација индустрије у привреди општине Панчево је фактор који веома привлачи активно становништво, а што се огледа и у структури дневних миграционих токова. Простор општине Панчево, захваљујући јаком градском индустријском центру, највише привлачи раднике запослене у секундарном сектору делатности (прерађивачка индустрија). Структура дивергентних дневних миграната према секторима делатности је доста уједначенија са прилично равномерним уделитема запослених у секундарним, терцијарним и кварталним делатностима. И мушкарци и жене дневни мигранти који долазе да раде на простору Општине у највећој мери запослени су у секундарним делатностима. Ови подаци потврђују сазнања из бројне литературе, која упућује да је прерађивачка индустрија сектор са највећим обимом дневне миграције, а нарочито запослени у секторима који подразумевају велике фабрике као што је хемијска индустрија (Eliasson, Lindgren, Westerlund, 2003).

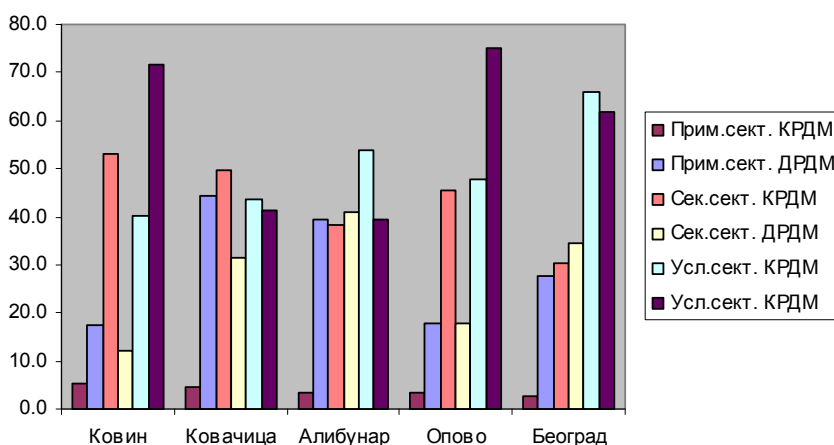

Карта 6. Структура конвергентних и дивергентних активних дневних миграната општине Панчево према секторима делатности рада 2002. године
 Map 6. In-commuters and out-commuters of Pančevo according to the sector of activity
 Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Структура конвергентних дневних миграната према полу показује да код мушкараца ова делатност доминира, док су жене доста запослене и у терцијарним и кварталним делатностима. Дивергентни дневни мигранти мушког пола највише су запослени у секундарним делатностима, а жене у кварталним делатностима. Највећи број дневних миграната који раде у граду Панчеву запослен је у прерађивачкој индустрији, док радници који из Града путују на посао у неку од београдских општина већином раде у државној управи. Дневни мигранти запослени у примарним делатностима чине највећи удео у структури дневних миграната који долазе да раде у насељима Долово, Банатски Брестовац, Старчево и Иваново, док Јабука и Панчево привлаче претежно раднике запослене у секундарним делатностима. Висок удео дневних миграната који долазе да раде у насељима Панчева, а запослени су у кварталним делатностима, показује потребу сеоских насеља Општине за просветним и здравственим радницима.

Ако посматрамо дивергентне токове дневних миграција на нивоу насеља, највећи удео дневних миграната запослених у секундарним делатностима има Глогоњ, док највише дневних миграната који раде у терцијарним и кварталним делатностима дају насеља Панчево и Качарево. Само Иваново, у складу са неповољном образовном структуром дневних миграната, не даје ниједног радника дневног мигранта запосленог у кварталним делатностима. У односу на укупно активно становништво Панчева које обавља занимање, изражено је веће учешће запослених дневних миграната у кварталним делатностима, који већином раде ван простора Општине. У локалним дневним миграцијама, у односу на спољашње, више су заступљени запослени у примарним и секундарним делатностима, док је веће учешће радника запослених у терцијарним и кварталним делатностима у структури спољних дневних миграната. Знатан удео дневних миграната који из града путују у друга насеља Општине на посао запослен је у примарним делатностима (чак 18%). У структури дневних миграната према делатности, који са простора других општина долазе да раде на простору општине Панчево, највише запослених у примарним делатностима имају општине Ковин и Ковачица, док са простора општине Алибунар полази највећи број запослених у терцијарним делатностима. Становништво запослено у примарним делатностима више свакодневно путује на посао из Панчева на простор суседних општина, него што из ових општина долази да ради у Панчеву. Највећа разлика је у случају општине Ковачица, где у структури радника дневних миграната према сектору делатности рада запослени у примарним делатностима који путују на релацији Ковачица–Панчево чине 4,5% од укупне масе дневних миграната,

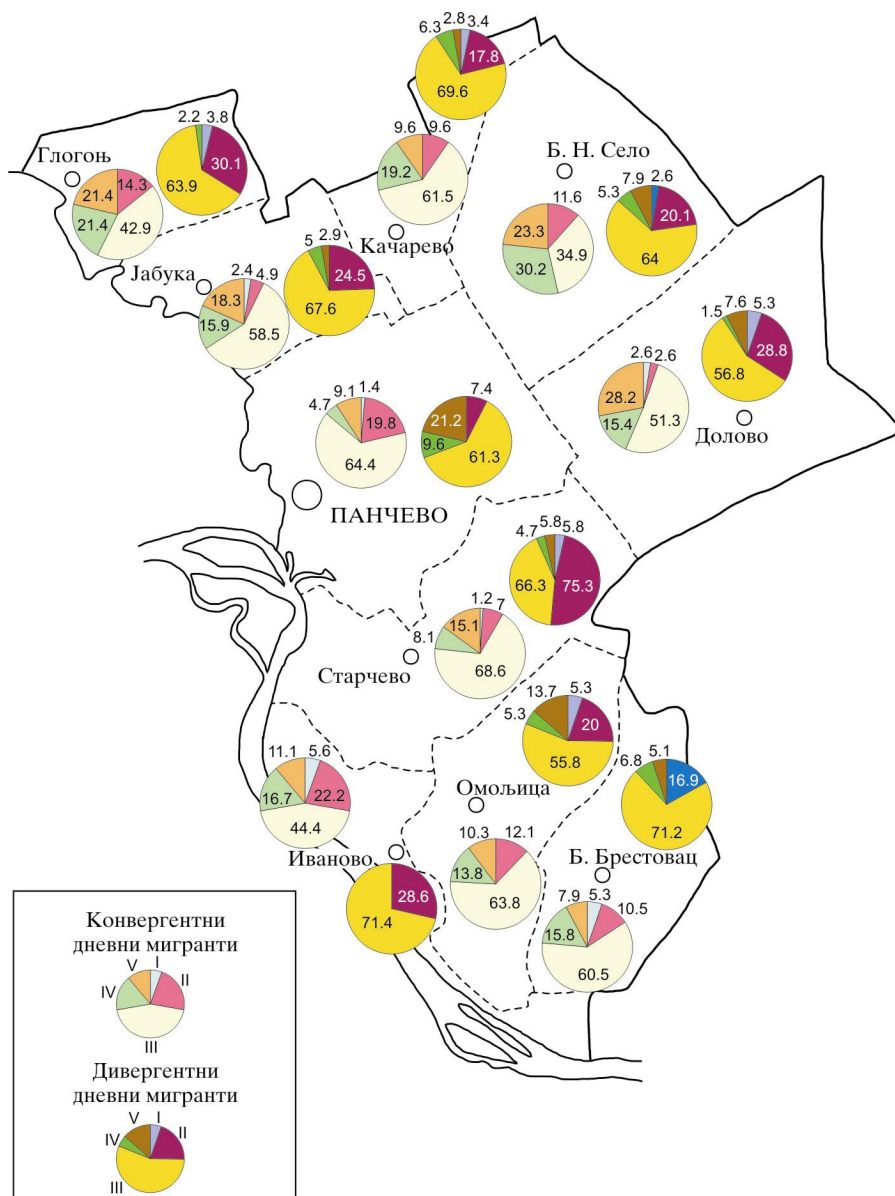
а они који путују у супротном смеру 44,3% од укупног обима дневне миграције на овој релацији. Нешто мање разлике су за општину Алибунар. Најмање разлике између удела дневних миграната према сектору делатности, а који путују у оба смера, на релацији између простора општине Панчево и општина њеног функционалног подручја, су у структури миграционих токова усмерених ка/из Београда. Панчево и Београд дневно размењују готово подједнак делове активног становништва запосленог у свим секторима делатности осим примарног.

Графикон 4. Активни дневни мигранти општине Панчево према сектору делатности рада (%) и општини становања/рада, 2002. године
 Fig 4. Commuters in the municipality of Pančevo according to the sector of activity and municipality of origin (%)

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Образовна структура – У складу са сазнањима миграционе теорије, да образованије становништво уопште више учествује у миграцијама, анализирана је образовна структура активних дневних миграната општине Панчево. Највеће улазних дневних миграната са високом и вишом школском спремом имају општине у Србији које се налазе у окружењу већих градова, а које, по правилу, имају мање општинске центре. С друге стране, општине са већим градским центрима, имају апсолутно веће, а само релативно ниже вредности улазних високообразованих дневних миграната, с обзиром да такво становништво не добијају из окружења него га и саме поседују (Лукић, 2009).

Карта 7. Структура конвергентних и дивергентних активних дневних миграната општине Панчево према степену школске спреме 2002. године

Map 7. In-commuters and out-commuters of Pančevo according to education levels

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

- 1 – без школе и непотпуна основна школа
 2 – основна школа
 3 – средња школа

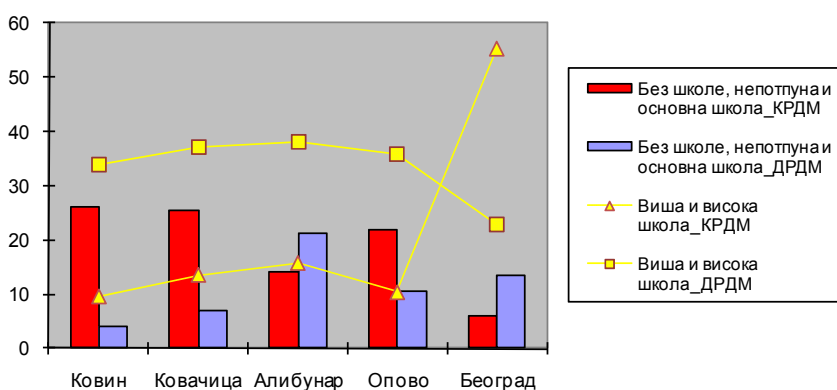
- 4 – виша школа
 5 – висока школа

Без школе и са завршена 1–3 разреда основне школе је свега 79 или 0,5% дневних миграната Панчева. Непотпуно основну школу има 213 или 1,3%, док је основну школу завршило 2.972 или 18,2% дневних миграната. Највише дневних миграната је са завршеном средњом школом (10.432 или 63,8% дневних миграната), а 2.757 или 16,9% има више и високо образовање. Жене дневни мигранти су образованије од мушкараца, са учешћем високо и више образованих у укупној популацији жена дневних миграната од 22,3% у односу на 14,1% за мушкарце. Највећи удео дневних миграната без школе и са непотпуном основном школом долази на посао у Иваново а одлази из Старчева и Долова. Високообразовану радну снагу највише примају насеља Долово и Банатско Ново Село. Образовна структура дневних миграната града Панчева је повољнија у односу на ниво Општине. Удео дивергентних дневних миграната са високим образовањем износи чак 21,2%. Сва насеља осим општинског центра примају већи број радника са вишом и високом стручном спремом него што из њих одлази на рад у друга насеља. Град прима више локалних дневних миграната без школе, и са непотпуном основном школом него вањских. Радници са вишом и високом школом чине 31% у структури вањских дневних миграната града Панчева, односно свега 6,4% када је реч о локалним дневним мигрантима.

Конвергентни активни дневни мигранти Панчева имају неповољнију образовну структуру од дивергентних, са знатно мањим уделом више и високо образованих лица, и већим уделом лица без школе, са непотпуном основном школом и са основним образовањем. Томе највише доприноси неповољнија образовна структура мушке популације у односу на женску. Близина Београда омогућава становништву Панчева које има виши ниво образовања да без високих трошкова миграције искористи предности које пружа Београд у погледу запослења. Зато становништво са вишим и високим образовањем свакодневно више напушта простор Општине ради одласка на посао, него што простор Општине привлачи раднике овог образовног нивоа.

Дневни мигранти са завршеном вишом и високом школом свакодневно више одлазе на посао из Панчева у суседне општине, него што високообразовани радници са простора ових општина долазе у Панчево. Изузетак је само Београд. Од свих општина које дају раднике општини Панчево, највећи удео радника са вишим и високим образовањем има у структури дневних миграната који долазе на простор Општине из Београда. Када је реч о токовима дневних миграција са простора Општине, највећи удео радника са вишом и високом спремом има у структури

дневних миграционих токова ка Алибунару, чак 38,0%. Простор Општине више прима активне дневне мигранте без школе, са непотпуном и завршеном само основном школом из суседних општина Ковина, Ковачице и Опова, него што им даје радну снагу ових квалификација. Обрнуто је за општине Алибунар и град Београд. Најнеповољнију образовну структуру има радна снага која на простор Општине долази из суседне општине Ковин.

Графикон 5. Активни дневни мигранти општине Панчево према образовању (%) и општини становања/рада 2002. године

Fig 5. Commuters in the municipality of Pančevo according to education levels and municipality of origin (%)

Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

У дванаест општина Србије, од чега две општине у Војводини и десет општина у Централној Србији, вредност индекса различитости конвергентних и дивергентних дневних миграната према степену стручне спреме износи више од 33,3. То значи да је потребно прерасподелити више од једне трећине популације између нивоа образовања да би структура дневних миграната радника који иду у смеру појединачних општина била иста као структура радне снаге којој су ове општине полазиште. Панчево са налази у групи општина за које се вредности индекса различитости крећу од 0,1 до 14,9 заједно са Смедеревом, Зрењанином, Јагодином и другим општинама (Лукић, 2009). Највећу вредност индекса сличности тј. најмању вредност индекса различитости (Stone, 1971) конвергентних и дивергентних токова дневних миграција према образовању дневних миграната има насеље Омољница док је обрнуто за насеље Глогоњ.

Табела 33. Индекс сличности конвергентних и дивергентних дневних миграната општине Панчево према образовању 2002. г.
 Table 33. Similarity index scores in comparison of education levels of in and out commuters in the municipality of Pančevo in 2002

Територија	Индекс сличности према образовању
Б. Брестовац	82,9
Банатско Н. Село	59,7
Долово	65,5
Глогоњ	59,3
Иваново	66,7
Јабука	71,3
Качарево	80,3
Омољица	86,8
Панчево	82,6
Старчево	85,0
Укупно	93,2

Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Оценом насеља становања у којима станују радници Панчева, по принципу бодовања према просечној квалификацији радника дневних миграната (Žagar, 1959), израђен је зонинг по насељима Панчева који потврђује да се мање квалификована радна снага углавном налази даље од града, средње квалификована ближе, а високо квалификована најближе граду, односно у првој зони. Овој зони припадају насеља Банатско Ново Село, Старчево и Качарево.

Табела 34. Зонинг насеља Панчева према просечној квалификацији радника дневних миграната 2002. г.
 Table 34. Zoning of settlements in Pančevo according to average qualification level of the commuters in 2002

Број бодова	Насеље	Зона
19	Иваново	III
197	Б. Брестовац	(до 300 бодова)
312	Омољица	
376	Долово	II
433	Јабука	(300–600 бодова)
504	Глогоњ	
609	Б. Ново Село	I
811	Старчево	(600–900 бодова)
1574	Качарево	

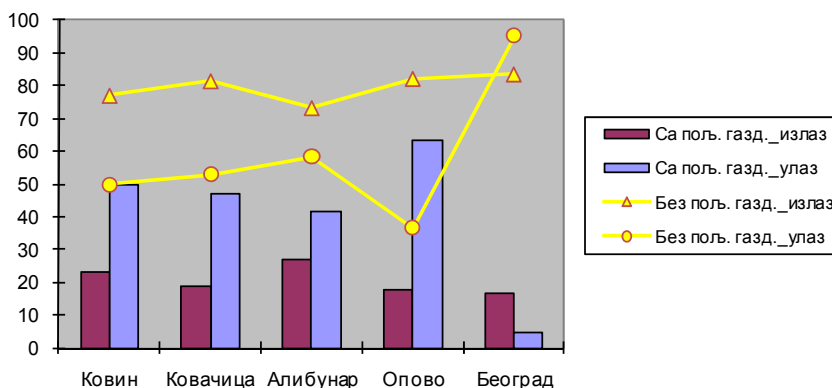
Извор података: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Да би се утврдио значај образовне детерминанте процеса дневних миграција и миграциони потенцијал овог подручја урађено је поређење образовних карактеристика активних дневних миграната Панчева (дивергентних и локалних) са образовним карактеристикама укупног активног становништва Општине које обавља занимање (које садржи и не-дневне мигранте). Поређењем структуре активног становништва Општине које обавља занимање и структуре активног становништва које учествује у дневним миграционим токовима радне снаге потврђена су теоретска сазнања о већој просторној покретљивости образованијег становништва. У активном становништву Општине које обавља занимање, високообразована радна снага чини 9,4%, док се изван простора општине Панчево ради одласка на посао свакодневно крећу токови радне снаге са учешћем високообразованих од чак 15,5%. Када је реч о локалним дневним миграцијама високообразована радна снага учествује у дневним миграцијама са свега 3,3%, док је удео лица са завршеним основним образовањем и средњим образовањем у токовима локалних дневних миграција чак и изнад удела ових група у квалификационој структури укупног активног становништва Општине које обавља занимање. Највећи удео радника са вишим и високим образовањем који учествују у локалним дневним миграцијама имају насеља Банатско Ново Село и град Панчево.

Структура домаћинства дневних миграната према поседовању пољопривредног газдинства – Дневне миграције активног становништва у Србији шездесетих година 20. века, одликовала је двострука радна ангажованост дневних миграната у смислу рада на послу и рада на пољопривредном имању. Смањивањем броја и променама у структури (сенилизацијом и феминизацијом) пољопривредног становништва, поред извора радне снаге за трансфер у непољопривредне делатности смањило се и број дневних миграната делимично ангажованих у пољопривреди.

Године 2002. удео домаћинства без пољопривредног газдинства у укупном износио је 80% на нивоу општине Панчево, што је било изнад просека за Војводину. Од укупног броја дневних миграната Општине 5.302 или 32,4% поседује пољопривредно газдинство, док га већина (11.053 или 67,6%) не поседује. У структури конвергентних дневних миграната однос оних који поседују и не поседују пољопривредно газдинство је 37,9% према 62,1%, док је у структури дивергентних дневних миграната знатно већи удео лица без пољопривредног газдинства (82,7%). На то утичу чињенице да највећи број дивергентних дневних миграната полази из града Панчева, те да већина других насеља Општине има удео дневних миграната са пољопривредним домаћинством од око 40%. Највећи

процентуални удео радника који поседују пољопривредно газдинство имају насеља Банатски Брестовац и Јабука (преко 50%), а најмањи градска насеља Панчево, Старчево и Качарево. Може се закључити да су активни дневни мигранти становници општине Панчево, осим у граду Панчеву, наставили у одређеној мери да се баве пољопривредом као допунском делатношћу, било због допунског извора прихода, или због сопствених потреба. Исто је и у случају дневних миграната који долазе да раде у Глогоњу и Долову, имајући у виду податке о структури домаћинстава ових миграната према поседовању пољопривредног газдинства, али и доминантне правце ових токова (Опово–Глогоњ, Ковин–Долово). За запослене дневне мигранате који свакодневно путују у оквиру граница општине Панчево карактеристична је већа везаност за пољопривредно домаћинство. У три насеља (Банатско Ново Село, Долово и Глогоњ) већину чине локални дневни мигранти који поседују пољопривредно газдинство. То је и логично имајући у виду да су ово једина панчевачка насеља која су имала преко 50% домаћинстава са пољопривредним газдинством према попису становништва из 2002. године.

Графикон 6. Активни дневни мигранти општине Панчево према поседовању пољопривредног газдинства (%) и општини становања/рада 2002. године

Fig 6. Commuters in the municipality of Pančevo according to possession of agriculture land

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Дневни мигранти који долазе са простора других општина да раде у неком од насеља општине Панчево већином не поседују пољопривредно газдинство, осим у случају општине Опово, где је однос дневних миграната са и без пољопривредног газдинства 63,5% према 36,5%. У структури дивергентних дневних миграната, највећи удео дневних миграната са

пољопривредним газдинством јесте у структури дневних миграната који живе на територији општини Панчево, а раде на простору општине Алибунар (26,8%). Удео дневних миграната са пољопривредним газдинством, који свакодневно путују на посао ван простора општине Панчево креће се од 16% до 27% од укупног обима појединачног тока дневне миграције у одређеном смеру.

Структура дневних миграната према стамбеном статусу – Чак 15.343 или 93,8% дневних миграната општине Панчево живи у стамбеном објекту који је у власништву његове породице. То је потврда сазнања и других аутора (Hanson, Pratt, 1988) да се власници стамбених јединица/објеката чешће одлучују на овај облик миграције у односу на дефинитивну миграцију. У случају конвергентних активних дневних миграната 11.539 или 96% има решено стамбено питање, док свега 458 дневних миграната или 3,8% живе као подстанари. Када је реч о дивергентним дневним мигрантима, већи је удео подстанара, те је претходни однос 3.920 или 90,3% према 404 или 9,6%. Из града Панчева полази највећи број дневних миграната са нерешеним стамбеним статусом, и они већином свакодневно путују на посао у неку од београдских општина. Један од могућих разлога за овакву структуру токова јесу знатно повољније цене изнајмљивања станова у Панчеву у односу на Београд.

Породице дневних миграната – У литератури о миграцијама често се доводи у везу структура домаћинства и породице са одређеним типом миграције. Бројнија породица из више разлога може да отежава дефинитивно пресељење, па у том случају може доћи до учешћа једног или чак два члана породице у дневној миграцији. Ради испитивања утицаја породичних фактора на процес дневне миграције посебно су обрађени подаци о породицама активних дневних миграната који станују/раде на простору општине Панчево. Породица је дефинисана као заједница која се састоји из брачног пара, или од родитеља (оба или једног) и њихове деце која нису у браку, у контексту важеће дефиниције породице која је прихваћена од стране Републичког завода за статистику. У складу са досадашњим теоретским сазнањима о олакшавајућим/отежавајућим факторима утицаја на процес дневне миграције узете су у обзир следеће породичне карактеристике: да ли свакодневно до посла ван насеља становања путује један или оба супружника, да ли су запослени обоје супружника или један, да ли породица има дете предшколског узраста и да ли у домаћинству станује још неко ко није члан нуклеарне породице.

У дневним миграцијама општине Панчево учествује укупно 10.348 породица активних дневних миграната. У већини породица у дневној миграцији учествује један супружник (7.757 или 75% породица), а оба супружника у 2.591 породици или 25% породица. У случају када путује један супружник, то је у већини случајева мушкарац (77,4%). Ако породица има дете млађе од седам година, процентуални удео породица у којима оба супружника учествују у дневним миграцијама се смањује и у том случају најмањи је удео породица у којима путује само жена. У највећем броју домаћинстава дневних миграната не живи нико осим чланова нуклеарне породице (брачни пар са децом 85%), док у 15% домаћинстава поред чланова породице живе и други укућани (вишегенерацијско домаћинство). То је у складу са сазнањима да су готово две трећине домаћинстава у Војводини 2002. године чинила једнопородична домаћинства без других чланова. Подаци о породицама у Војводини према попису 2002. године показују да су, када је реч о породицама са децом, заједнице где су и мушкарац и жена активни и обављају занимање заступљене са 40% (Кубуровић, 2006). У случају дневних миграната општине Панчево породице са двоје запослених заступљене су у нешто већој мери (49,4%).

У породицама дивергентних дневних миграната општине Панчево углавном у дневној миграцији учествује један супружник. Свега у случају 9,5% породица активних дневних миграната који живе на простору општине Панчево а раде ван простора општине Панчево путују оба супружника. Када је реч о породицама активних дневних миграната који раде на територији општине Панчево већи је удео породица у којима оба супружника учествују у дневној миграцији у односу на дивергентне (2.332 породице, или 30,6%). Када један супружник свакодневно путује до посла у друго насеље најчешће је то мушкарац, док ако је један од супружника незапослен углавном је то жена. Супруге нешто више учествују у дневним миграцијама радне снаге ван простора општине Панчево. У случају када су оба супружника запослена и путује један супружник, у две трећине породица конвергентних дневних миграната је то мушкарац, а у случају дивергентних дневних миграната однос мушкараца и жена је 58% према 42%. Поред породичних обавеза које сигурно у одређеној мери утичу на мање учешће жена/супруга у дневној миграцији, један од разлога за овакву структуру дневних миграционих токова јесте и структура привреде, како на простору Општине, тако и других општина панчевачког функционалног подручја, као и размештај тзв. женских послова. Највећи обим дневних миграција активног женског становништва са простора општине Панчево смера је према Београду, који је центар услужних делатности у којима се више запошљавају жене.

Већина породица дневних миграната нема децу предшколског узраста. Деца су више ограничење за дневну миграцију у случају конвергентних дневних миграција, где је у том случају приметна мања дневна покретљивост жена. Ако породице имају децу предшколског узраста проценат жена које путују, у случају да путује само један супружник, износи у случају конвергентних дневних миграција 14,3% а у случају дивергентних 22,1%. Ако породице немају децу предшколског узраста овај однос је 21,7% према 31,6%. У структури породица како конвергентних, тако и дивергентних токова дневних миграција општине Панчево, највећи је удео деце предшколског узраста у породицама у којима путује само мушкарац па можемо закључити да деца предшколског узраста, као што је и очекивано, имају битан утицај на учешће жена у дневном миграционом процесу.

Домаћинства дневних миграната Панчева претежно чине нуклеарне породице (83,9% за конвергентне дневне мигранте, и 88,5% за дивергентне дневне мигранте). То је још више изражено уколико обоје супружника учествује у дневној миграцији, а што је супротно сазнањима (види Lee, Donald, 2003) да присуство још неког члана домаћинства позитивно утиче на мобилност жена, док потврђује сазнања других аутора (Hanson, Pratt, 1995, према Cristaldi, 2005) о томе да овај фактор нема утицаја на дневну просторну покретљивост жена. Породице активних дневних миграната који раде на територији општине Панчево имају већи удео проширених домаћинстава од породица активних дневних миграната који станују на простору Општине. У случају конвергентних дневних миграција, ако путује један супружник, то су жене у 17,8% случајева односно 19,8% у зависности од тога да ли још неко живи у домаћинству. Када је реч о дивергентним дневним мигрантима ако путује један супружник, то су жене у 26,2% случајева, односно 29,5% у зависности од тога да ли још неко живи у домаћинству. И када је реч о конвергентним и када је реч о дивергентним дневним мигрантима жене су, супротно очекивањима, мање миграционо активне уколико у домаћинству живи још неки члан осим нуклеарне породице. Може се претпоставити да уколико у домаћинству живе још неки чланови осим нуклеарне породице то су најчешће родитељи неког од супружника (баке и деке). Њихово присуство је, према неким истраживањима, позитивно утицало на учешће и раздаљину дневне миграције запослених удатих жена које су мајке, јер су се ови чланови показали као помажући чланови домаћинства (Lee, Mc Donald, 2003). У нашем случају је супротно, те можемо сматрати да присуство додатних чланова у домаћинству отежава дневну мобилност жена из разлога што је можда реч о старим или болесним лицима, а не о виталним старијим

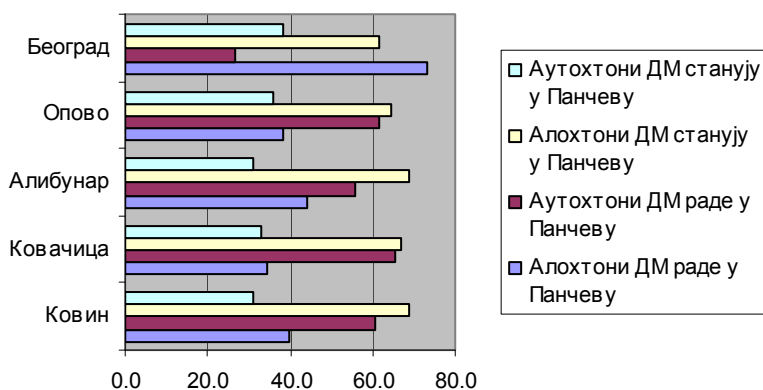
члановима домаћинства, на шта делимично утиче и константно померање старосне границе за одлазак радника у пензију. Ако је и супружник дневног мигранта запослен, само један од супружника је дневни мигрант за 35,6% породица ковергентних активних дневних миграната, а обоје у 64,3% породица. Уколико породица има децу млађу од седам година свакодневно путује један супружник у 75,7% случајева, а обоје у 24,3%. Уколико нема деце овог узраста однос је 67,0% према 33,0%. Пошто су жене углавном други запослени, може се закључити да је просторна покретљивост жена које учествују у конвергентним дневним миграцијама општине Панчево знатно условљена децом предшколског узраста, те учешће жена у дневној миграцији варира чак и до 10%, у зависности од овог фактора. Ако у домаћинству живи још неко ко није члан уже породице, свакодневно путује један супружник у 72,0% случајева, а обоје у 28,0%. Уколико нема других чланова домаћинства, овај однос је 68,9 према 31,1%. За 83,2% породица дивергентних активних дневних миграната, ако је и супружник дневног мигранта запослен само једно је дневни мигрант, а обоје у 20,1% породица. Присуство деце предшколског узраста нема већег значаја за дивергентну дневну миграцију. Уколико у породици живе деца млађа од седам година свакодневно путује један супружник у 90,2% случајева, а обоје у 9,7%, док уколико нема деце овог узраста поменути однос је 90% према 9,4%. Ако у домаћинству дневног мигранта живи још неко ко није члан уже породице, свакодневно путује до посла ван насеља становања један супружник у 91,1% случајева, а обоје у 8,9% случајева. Уколико нема других чланова домаћинства овај однос је 90,4% према 9,6%.

Посматрано на нивоу насеља учешће породица у којима су оба супружника дневни мигранти највеће је (13,3%) у случају породица које живе у Качареву, а раде ван овог насеља. Највеће учешће породица са децом млађом од седам година у структури породица дневних миграната имају насеља Старчево и Долово, док је највећи удео проширених домаћинстава дневних миграната у Омољци (18,8%). Највећи удео дневних миграната који живе у проширеним домаћинствима ради у Иванову – 16,7%. Само у случају београдских општина, из више од половине породица из којих дневни мигранти долазе да раде на простор општине Панчево путују оба супружника. Са простора општине Панчево највећи удео породица из којих оба супружника путују до места рада у другој општини јесте у структури породица дневних миграната који путују на релацији од општине Панчево ка општини Алибунар. Када путује само један супружник то је већином мушкарац, а у већем проценту су жене само када је реч о путовању на посао у општину Ковин. Анализа дневних миграната на нивоу општина са којима Панчево дневно размењује радну снагу показује да је највећи удео

проширених породица у структури породица активних дневних миграната који долазе из Опова у неко од насеља општине Панчево. То је и логично имајући у виду да када је реч и о укупном становништву општине Опово, чак 23,2% домаћинстава има пет и више чланова, а што је изнад просека за подручје Баната и Војводине (РЗС, 2004е).

Структура конвергентних и дивергентних дневних миграционих токова према броју деце предшколског узраста у породици дневног миграната прилично је уједначена. Највећи број породица са децом до седам година старости има једно дете овог узраста. Породице дневних миграната које имају више од троје деце предшколског узраста већином живе у Качареву и најчешће из њих путује само мушкарац на посао у Београд. У структури токова локалних дневних миграција највећи број дневних миграната у чијим породицама има четворо или троје деце предшколског узраста путује из Старчева, Долова или Банатског Новог Села у град Панчево. Највећи удео породица са децом предшколског узраста има у структури породица дневних миграната радника који долазе са простора општине Алибунар, док из Панчева највећи удео породица са децом овог узраста има у структури породица дневних миграната који путују ка Београду.

Миграционе карактеристике дневних миграната – На простору општине Панчево токови дневних миграција већи су од унутрашњих миграционих токова, па отуда и значај проучавања везе између ова два облика просторне покретљивости становништва. Просечан годишњи миграциони салдо на простору Општине (за период 1991–2002. год.) износи 7.678, док је у дневним миграцијама 2002. године учествовало чак 18.690 дневних миграната. Урађена је анализа дневних миграната према миграционом статусу тј. испитано је да ли је миграциони потенцијал дневних мигранта функционално везан за претходне миграције и да ли особе са претходним миграционим искуством више учествују у дневној миграцији. Од укупног броја активних дневних миграната дневног урбаног система Панчева нешто више су алохтони (8.409 или 51,4%), од аутохтоних (7.946 или 48,6%). Преовладавање алохтоног становништва у дневним миграцијама активног становништва општине Панчево потврда је теоретских сазнања о вези између различитих облика миграционих кретања. Поред општинског центра, највећи удео алохтоног становништва које учествује у дневним миграцијама има приградско и, Панчеву најближе насеље, Старчево. Може се претпоставити да је одређени број миграната досељен у ово насеље управо како би смањио временску и просторну раздаљину потребну за путовање на посао у град Панчево (Лукић, 2009а).

Графикон 7. Активни дневни мигранти општине Панчево према миграционом статусу (%) и општини становања/рада 2002. године
 Fig 7. Commuters in the municipality of Pančevo according to migration history and municipality of origin (%)

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

У структури активних дневних миграната који путују на посао на простор општине Панчево, преко 60% аутохтоног становништва имају токови дневних миграција са простора општина Ковин, Ковачица и Опово. Алохтони дневни мигранти преовладавају у свим токовима дневних миграција активног становништва правца Панчево – његово функционално подручје, док у токовима дневних миграната правца од суседних општина ка Панчеву алохтоно становништво чини до 44%. Изузетак чини размена активних дневних миграната са Београдом, где алохтони дневни мигранти чине 60–70% од укупног обима како конвергентних, тако и дивергентних дневних миграција. Ово је последица како велике привлачности Београда за мигранте, тако и структуре становништва Београда према миграционом статусу (удео алохтоног становништва износио је 53,4% 2002. године у Београду, што је више у односу на ниво Републике Србије – 45,8%,).

Ако се анализира веза између дневне и дефинитивне миграције, на примеру Панчева, можемо закључити да Качарево које је једно од два насеља Општине са негативном стопом миграција у последњем десетогодишту, има највећи удео дивергентних дневних миграната у активном становништву које обавља занимање. Насупрот томе, град Панчево има највећи удео конвергентних дневних миграната и највећу стопу усељавања. Следи да је реч о замени дневне миграције дефинитивном у оба случаја. Да би се утврдиле промене у типу везе између дневне и дефинитивне миграције за становништво појединачних насеља и простор Општине као

целине потребни су подаци више сукцесивних пописа становништва који би уместо агрегатних садржали информације о конвергентним и дивергентним токовима дневних миграција становништва. За утврђивање веза између дневне и дефинитивне миграције била би значајна и анализа мотивације појединаца који радије мењају место пребивалишта или место рада. То би омогућило одређивање детерминанти када и зашто промена посла резултира променом места пребивалишта и обрнуто (Goldstein, Mayer, 1964). Подаци који би садржали поред промене места пребивалишта и промену места рада омогућили би истраживање до ког степена активно становништво може мењати свој правац дневне миграције, а да не дође до дефинитивне миграције, односно до ког степена дневне миграције обезбеђују алтернативу за дефинитивну миграцију.

***Типологија насеља Панчева према критеријуму обележја
дневне миграције и издвајање зона утицајне сфере Панчева***

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века, у нашој литератури појављују се први радови у којима аутори (Пић, 1970), употребљавају коефицијенте дневне миграције као један од најважнијих критеријума за класификацију насеља, односно одређивање гравитационих подручја урбаних центара.

Табела 35. Коефицијенти дневне миграције насеља Панчева 2002. године
Table 35. Coefficient of commuting in settlements of Pančevo in 2002

Територија	Центрипетални коефицијент миграције (%)	Центрифугални коефицијент миграције (%)	Општи коефицијент миграције (%)
Б. Брестовац	3,4	5,3	9
Б. Ново Село	1,8	7,8	10
Долово	1,6	5,5	7
Глогоњ	3,0	19,7	23
Иваново	5,3	2,1	7
Јабука	4,1	7,0	11
Качарево	2,3	21,6	24
Омољица	2,7	4,4	7
Панчево	42,4	10,5	53
Старчево	3,6	8,0	12
Укупно	27,8	10,0	38

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Сва насеља општине су бимиграторна, односно и примају и дају радну снагу. Панчево и Иваново су центрипетално-центрифугална насеља, док су остала насеља центрифугално-центрипетална, тј. више дају него што примају радну снагу. Високе вредности центрипеталног коефицијента дневне миграције становништва Иванова делимично су резултат малог броја активног становништва које обавља занимање, услед рада већег броја становника у иностранству, као појаве која је специфична за ово насеље.

Ако применимо типологију насеља према вредностима општег коефицијента дневне миграције (Пић, 1970), који чини однос између броја становника једног насеља који раде у другом насељу и броја радника тог насеља који станују изван њега, насеља Панчева могу се класификовати као:

- миграционо неактивна, са вредностима општег коефицијента дневне миграције мање од 10%, (Банатски Брестовац, Долово, Иваново и Омољица),
- миграционо слабо активна, са коефицијентом дневне миграције од 10 до 25%, (Банатско Ново Село, Глогоњ, Јабука, Качарево и Старчево),
- миграционо веома активна, са општим коефицијентом миграције преко 50%, (Панчево).

Према становишту да оно насеље у коме ради преко 50% радника мештана има своју функционалну самосталност (Vresk, 1982–1983) можемо рећи да функционалну самосталност имају само насеља Долово, Банатско Ново Село и Панчево, која запошљавају 57%, односно 61% и 89% сопственог становништва.

Структура насеља према територијалној усмерености њихових дневних миграната према Илићу (Пић, 1970) приказује територијални распоред и интензитет токова радне снаге на простору Панчева. Издвојене су три групе насеља:

- једнострано усмерена насеља – Јабука и Иваново са преко 90% радне снаге која путује према граду Панчеву, као и насеље Панчево са 90% токова дневне радне снаге усмерених према Београду,
- двострано усмерена насеља – Банатско Ново Село, Долово, Глогоњ и Качарево у којима 90% радне снаге путује у два правца (град Панчево и Београд) и у оба правца путује најмање 10% од укупног броја миграната,
- вишестрано усмерена насеља – Банатски Брестовац, Омољица и Старчево са више од 85% дневних миграционих токова активног

становништва усмерених према Панчеву, док други по интензитету правац према Београду не чини 10% од укупног обима миграције.

Функционална диференцијација насеља Панчева према уделу непољопривредног становништва (као показатељу степена урбанизације) и радника дневних миграната омогућава категоризацију насеља Панчева у четири групе:

- у првој групи је Панчево које, као градски и општински центар запошљава највећи део свог становништва, готово да нема пољопривредног становништва,
- у другој групи су насеља са више од 90% непољопривредног становништва, у којима удео дневних миграната прелази две трећине активног становништва, што упућује на слабу развијеност функција. То су: Старчево, Јабука, Качарево, Омољица и Глогоњ,
- у трећој групи су насеља Иваново и Банатски Брестовац са више од 50% дневних миграната и уделом непољопривредног становништва између 80 и 90%,
- четврту групу чине Долово и Банатско Ново Село са уделом непољопривредног становништва између 70% и 80% и уделом дневних миграната од око 40% у укупном активном становништву.

Биланс дневне миграције неког насеља представља разлику између конвергентних и дивергентних дневних миграната/укупан број радника који станују у насељу (Artis, Romani, Surinach, 2000). Према вредностима биланса дневне миграције насеља општине Панчево делимо на:

- насеља са негативним вредностима дневног миграционог биланса (>-15%): Глогоњ и Качарево,
- насеља са негативним вредностима биланса дневне миграције (-5% до -10%): Банатско Ново Село,
- и насеља са негативним вредностима биланса дневне миграције (до -5%): Омољица, Банатски Брестовац, Долово и Старчево, и
- насеља са позитивним вредностима дневног миграционог салда: Иваново (3,2%) и Панчево (31,9%).

Када се као критеријум за типологију насеља узму различити облици просторне покретљивости становништва онда можемо издвојити пет различитих група насеља Панчева према повезаности дневне и дефинитивне миграције. У првој групи налази се само град Панчево са високим вредностима коефицијента дневне миграције и позитивном просечном годишњом стопом миграционог салда од 8,3 промила. У другој зони су насеља са нешто мањим интензитетом дневне миграције и

минималним досељавањима: Банатско Ново Село, Глогоњ и Старчево. Насеља са негативном стопом миграционог салда и средњим вредностима коефицијента дневне миграције су Јабука и Качарево. Насеља са средњим вредностима позитивне стопе миграционог салда и ниским вредностима коефицијента дневне миграције: Долово, Иваново. У петој зони су насеља која су слабо миграционо активна, са нском позитивном стопом миграционог салда и ниским вредностима коефицијента дневне миграције: Банатски Брестовац, и Омољица (Лукић, 2009а). Имајући у виду претходне класификације, функционално подручје (просторно-утицајна сфера) Панчева, с обзиром на интензитет и последице дневне миграције радне снаге, може се поделити на три зоне. Првој функционалној зони града Панчева (приградској или најужој зони утицаја) са удаљеношћу од градског центра до 10 km, и са најинтензивнијом дневном миграцијом припада Старчево. Ово је насеље са максималним учешћем дневних миграната у активном становништву од 80% и уједно простор досељавања становништва из сеоских насеља. Као насеље најближе граду у њему су се и најбрже одвијали процеси трансформације. Промене у популацији видљиве су у економској структури становништва, која упућује да је ово изразито неаграрно насеље, и повећању густине насељености и концентрације становништва. Иако је ово урбано насеље готово спојено са градом и видљиве су промене у физиономији у смислу доминације урбаних над аграрним елементима, Старчево нема значајнијих функција и његова је функција углавном резиденцијална – боравишна. Пораст броја становника Старчева праћен је малим променама у функцијској структури.

Другој или широј функционалној зони Панчева припадају готово сва насеља удаљена од градског центра до 20 km, осим Банатског Новог Села. То су Јабука, Качарево, Глогоњ и Омољица. Изразито неаграрна насеља Јабука и Качарево бележе највећи интензитет дневне миграције у овој групи (преко 70% дневних миграната у укупном активном становништву). Ово су насеља са елементима урбаног карактера. Качарево је по административној подели градско насеље, а Јабука је била градско насеље према попису становништва из 1971. године. И поред тога оба насеља бележе смањење броја становника, како због негативног природног прираштаја, тако и због иселјавања. Друга два насеља у овој групи – Глогоњ и Омољица су неаграрна насеља, са мање интензивном дневном миграцијом и уделом дневних миграната у активном становништву од 65% односно 62%. Промене настале под утицајем дневних миграција углавном су популационе (промене у структури активног становништва и уделу

домаћинства са пољопривредним газдинством). Када је реч о физиономским елементима доминирају аграрни над урбаним елементима.

У ширем функционалном залеђу Панчева, удаљена од 20–30 km, су насеља Банатски Брестовац, Иваново и Долово. Њихова функционална повезаност са градом је најмања. Удео дневних миграната у активном становништву ових насеља је од 39% до 52%, док према економској структури становништва припадају мешовитом типу насеља. Последице дневних миграција долазе до изражаја само у економској структури становништва. Трећој функционалној зони, иако географски ближој, према свим осталим карактеристикама припада и насеље Банатско Ново Село. Зону најинтензивнијег утицаја града Панчева, као центра рада, са преко 70% запослених који свакодневно путују у град на посао чине насеља Јабука и Старчево. Зону јаког утицаја, из које у Град као центар рада дневно мигрира 50–70% радника чини насеље Омољица. Остала насеља припадају зони средњег утицаја из које у центар рада дневно мигрира 30–50% запослених (према Тошић, 1999). Из насеља суседних општина у град Панчево као центар рада свакодневно путује мање од 30% запослених. Највећи удео радника који учествују у дневним миграцијама према Панчеву имају насеља Мраморак (21%), и Баваниште (18,6%).

Утицај функционалног подручја Београда на правце и структуру миграционих токова дневног урбаног система Панчева

За обим и правце дневних миграција становништва веома је важна како хоризонтална – просторна, тако и вертикална – функцијска организација мреже насеља. На простору општине Панчево изражен је велики функционални утицај Београда, који се одражава на одвијање процеса дневних миграција становништва. Близина Београда и његов ранг у функционалној структури урбаних центара Србије условили су велики обим дивергентних дневних миграционих токова становништва Панчева, који произилази из већег “функционалног капацитета” (Илић, 1970) Београда, односно нижег функционално-хијерархијског ранга Панчева у односу на Београд. Уколико се посматра структура дневних миграционих токова на релацији Панчево–Београд однос активних дневних миграната и ученика/студената је изједначен. То указује на привлачност како економских, тако и некономских функција Београда за становништво Панчева. После Београда, центри мање атрактивне снаге су суседне општине Алибунар и Ковачица и њихова привлачност далеко је мања од привлачности главног града.

Поједина централна насеља различитог функционално-хијерархијског ранга испољавају се у геопростору као иницијатори, носиоци и регулатори развијености различитих видова дневног кретања становништва, а самим тим и као кохезиони фактори просторног обједињавања и функционалног повезивања групе насеља (Stamenković, 1996). Београд је водећи носилац општеразвојних токова на нивоу државе са израженом економском и културно-образовном привлачношћу и низом функција по којима је доминантан (високошколска, високосудска, административно-управна на државном нивоу), а што има за ефекат да је Београд простор суперконцентрације становништва и активности. Висок степен функционалне сложености дефинише Метрополитен Београда као подручје повезано одређеном серијом функционалних веза на свакодневној основи (чине га 16 општина Града Београда, Панчево, Смедерево, Смедеревска Паланка, Рума и Стара Пазова) (Урбанистички завод Београда, 2002). Правци најинтензивнијих токова дневних миграција радне снаге са простора општине Панчево јесу управо између градова Панчева и Београда као центара запослења. Обимнији токови дневних миграција усмерени су из Панчева, као регионалног и првенствено индустријског центра, према Београду као популационо већем центру са развијеним како привредним, тако и непривредним функцијама и бројним установама са различитим радним местима. Ове чињенице иду у прилог тези о слабој повезаности између простора сличних по друштвено-економској структури. Конкурентност градова Панчева и Београда у погледу функција и њихова непосредна близина, утиче на појаву преклапања њиховог функционалног подручја, која се огледа у постојању двострано миграционо усмерених насеља (Банатско Ново Село, Глогоњ, Долово и Качарево).

С обзиром на донекле периферан територијални положај Панчева у склопу Баната и Војводине, који је у складу са малим бројем градова у Банату и њиховим неравномерним размештајем, честа су запажања да „своју шансу за развој Панчево треба да тражи у везној – посредничкој улози са суседним геопросторним целинама” (Вељковић, Јовановић, Тошић, 1995). Београдска агломерација, као сложен функционално урбани систем насеља, удаљена је 21 km од Панчева, са којим је добро саобраћајно повезана редовним и честим аутобуским линијама као и линијама Беовоза. Као највећем националном урбаном систему Београду, гравитира 7.818 дневних миграната, или 92% целокупне популације дневних миграната општине Панчево који путују ка другим општинама. У структури дневних миграната који гравитирају ка Београду однос ученика/студената и радника је 50,3% на према 49,7%. У правцу Панчева из Београда путује 1.590 дневних миграната, од чега 95,2% чини активно становништво. Највећи

број дневних миграната путује са простора суседне општине Палилула (341), док друге београдске општине које Панчеву дају више од 100 дневних миграната јесу Нови Београд, Звездара, Вождовац, Земун и Чукарица. Велики број дневних миграната са простора општине Панчево непознате београдске општине рада/школовања (чак 5.520) онемогућава сазнања о интензитету дневних миграционих токова усмерених ка појединачним београдским општинама. На основу података о познатим дестинацијама дневних миграната уочава се да је на првом месту општина Палилула (475 дневних миграната). Можемо закључити да је ово београдска општина са којом суседно Панчево има највећу размену дневних миграната (претежно радне снаге). Остале београдске општине које примају већи број дневних миграната са простора општине Панчево су централне општине Стари Град и Савски Венац, у којима се налази велики број високошколских установа и које су седиште разних установа везаних за непривредне делатности.

Бодовање радника који долазе из Београда према просечној квалификацији радника (Žagar, 1959) потврдило је да су дневне миграције радника из већих градова у околину значајне, упркос томе што обухватају мали број радника, јер у њима већински учествују квалификованији радници и стручњаци. Израчунавање индекса сличности (Stone, 1971) за поређење образовног нивоа становништва које долази и одлази са простора општине Панчево показало је највеће разлике за радну снагу која иде у правцу Београд–Панчево (индекс сличности 35,0 односно индекс различитости 65,0). Вредност индекса различитости показује проценат у популацији дневних миграната који иду у смеру Београда који би се морао прерасподелити између образовних група да би образовна структура била иста као структура радне снаге која иде из смера Београда. Проширене дневне миграције, или дневне миграције из околних подручја у веће центре сматрају се за најважнији појединачни механизам где се импулси раста преносе из великих регионалних центара раста у околне градове и сеоска подручја. Доказано је да мали градови у близини већих урбаних центара имају значајну улогу у смањењу проширене дневне миграције на дистанцама између 25 и 35 km (Taaffe, Gauthier, Maraffa, 1980). Зато је потребно остваривање још јачих просторно функционалних веза Панчева са Београдом и већег степена њихове интегрисаности, што „не би требало да доведе до слабљења функционалног утицаја Панчева у Јужном Банату, већ напротив да га ојача” (Урбанистички завод Београда, 2002).

***Последице дневних миграција становништва
на трансформацију геопростора општине Панчево***

Развој дневних миграција утицао је на трансформацију геопростора општине Панчево узрокујући физиономске, популационе, економске, психо-социјалне и културне последице. Последице дневних миграција најизраженије су у насељима са највећим бројем дневних миграната. То су поред општинског центра, Старчево и Јабука. Највеће физиономске промене на простору општине Панчево настале под утицајем дневних миграција становништва могу се запазити у приградским насељима, нарочито у Старчеву, чије су промене у физиономији настале услед непосредне близине града Панчева и припадности његовом функционалном подручју. Уочљиве су и промене везане за саобраћајнице (унапређење њиховог квалитета односно модернизацију, као и повећање обима путничког промета).

Популационе последице дневних миграција становништва видљиве су у променама основних компоненти демографског развоја, променама у структури становништва и домаћинства и повећаном броју становника и густини насељености у приградским насељима. Једна од популационих последица дневних миграција становништва на простору општине Панчево јесте умањен број становника Општине за 4.067 становника током дана, колико износи разлика између суме становништва које станује и ради/школује се на простору Општине и оног које свакодневно долази да ради/школује се у Панчеву, и сталног становништва Општине које из Панчева свакодневно одлази да ради/школује се на простору неке друге општине. У периоду 1948–2002. година највећи забележен популациони пораст на простору Општине, поред општинског центра, имала су приградска насеља делом и услед деловања дневних миграција. Интензиван популациони пораст одвијао се у Јабуци и Качареву, а нарочито у Старчеву (повећање популације за више од сто одсто). Дневне миграције становништва рефлектују се такође и на структуру становништва по секторима привредне делатности, смањење обима активног пољопривредног становништва, повећање општег нивоа образовања и промене у професионалној структури становништва у насељу становања дневних миграната, што доприноси јачању интензитета дневне миграције, па и преласку дневне у дефинитивну миграцију.

Економске последице дневних миграција становништва Панчева произилазе из чињенице да доходак дневних миграната остварен у другом насељу, мења дистрибуцију локалних прихода и повећава куповну моћ и

структуру потрошње становништва насеља становања. Део ових прихода користи се за школовање деце и њихово даље образовање. Процес дневних миграција има утицаја и на промене функционалних обележја насеља и намену површина. Свега 17% дневних миграната који станују на простору општине Панчево а привређују у другом насељу, поседује пољопривредно газдинство. Најмањи удео дневних миграната са пољопривредним газдинством је у приградским насељима Старчево и Качарево (РЗС, 2007, Посебна обрада података). Приградска насеља Панчева, Јабука, Старчево и Качарево, услед близине и функционалног утицаја Панчева још 1971. године имала су мањи удео пољопривредног становништва у укупном од осталих насеља Општине.

Дневне миграције имају како позитивне тако и негативне последице. Позитивна последица процеса дневне миграције становништва Панчева су промене у начину живота чији су носиоци како панчевачки радници, тако и ученици/студенти који свакодневно путују у друго насеље до школе/посла. Промене у нивоу образованости становништва, способности, искуство и квалификованост које дневни мигранти стичу, позитивно се одражавају на развој њиховог насеља становања на простору општине Панчево. Избор одређеног места становања и места рада, резултира у различитим облицима просторне покретљивости становништва. „Промена места рада или пресељење ствара нову комбинацију места становања – места рада, што значи да је дугорочно потребно или ново места рада или нова миграција” (Renkow, Hoover, 2000). Као негативна последица дневних миграција, с обзиром на селективност која одликује сваки миграциони процес као и прелазак дела дневне миграције у дефинитивну, могло би доћи до евентуалног губитка квалификованог и висококвалификованог кадра или недостатка одређених кадрова на простору Општине, што би се негативно одразило на свеукупан локални развој.

Могући правци развоја функционалног подручја Панчева и њему коресподентних дневних урбаних система

Када је реч о трајању процеса дневне миграције (перспективи) било је мишљења неких аутора да је овај феномен пролазног карактера и да је повезан са одређеном фазом индустријализације и урбанизације, док су други аутори тврдили да је свакодневно путовање до посла стабилног карактера (Роса, 1986). Време је међутим показало да дневне миграције нису пролазан и привремени феномен везан за одређену фазу развоја друштва, већ опстају као посебан облик просторне покретљивости становништва, спешене развојем саобраћајне мреже и саобраћајних

средстава. Мењају се само њихови правци и структура токова у зависности од промене услова у којима се одвијају или личних аспирација дневних миграната. Дневне миграције у Србији, интензивне шездесетих и седамдесетих година 20. века у време снажне индустријализације и урбанизације, део су свакодневнице великог броја радника и ученика/студената и данас, и бележе сталан пораст обима нарочито у великим градовима и индустријским центрима. Услови одвијања дневних миграција су променљиви. С обзиром да се одвијају под утицајем демографског и друштвено-економског развоја простора становања и рада дневне миграције становништва подлежу променама које су резултат развојних процеса у овим срединама. Динамична природа дневних миграција одражава се у трансформацијама токова дневних миграција (обим и правци), али и структуре дневних миграната током времена. Промена услова у којима се дневне миграције одвијају (саобраћајна повезаност између места становања и места рада) или промена неке од детерминанти дневних миграција, резултира смањењем или повећањем броја дневних миграната, променом праваца и структуре токова дневних миграција. Промена реда возње или нпр. повећање цене превоза (када трошкови путовања пређу новчани износ који дневни мигрант може себи да приушти) могу да доведу до напуштања статуса дневног мигранта.

Због трошкова свакодневног путовања али и бројних других последица како за радника и његову породицу, тако и за послодавца често се у литератури истиче неодрживост дневних миграција на дуже време. У том смислу део дневне миграције нужно прелази у (замени се за) дефинитивну миграцију. Ова замена једног облика миграције за други зависи од бројних фактора и као таква све више постаје предмет научних проучавања. Највећи број сељака радника у бившој Југославији намеравао је задржати статус двојне активности, а за 21,9% њих дневне миграције су служиле као прелазна фаза за напуштање пољопривредне активности. Ови сељаци су махом били образованији и у видно урбанизованим насељима (Роса, 1986). Истраживања потенцијалне гравитационе привлачности у Алексинцу, Брусу и Врању показала су да се од укупног броја дневних миграната између 27,3% и 33,7% дневних миграната изјаснило да ће домицил током извесног времена заменити насељем школовања/рада. Већина испитаника који су намеравали да се селе планирала је да реши стамбено питање у новом месту становања добијањем стана или градњом куће, док је модалитет изнајмљивања стана чинио већину само у случају лица која нису у браку. Запажен је значај фактора животног циклуса за време замене дневне миграције дефинитивном (Стаменковић, 1989; Стаменковић и сарадници 1995).

Напред наведени подаци указују да најчешће око једне трећине дневних миграната има намеру да дневну миграцију замени дефинитивном. Ипак остаје питање колико се тих намера заиста и реализује. Имајући у виду цене некретнина и веома мали број предузећа која у данашње време додељују станове радницима, дневне миграције ће наставити да буду средство прилагођавања различитим просторним могућностима за запослење, нарочито за лица која су у браку. Уколико би се за дефинитивно пресељење одлучила једна трећина дневних миграната који раде у граду Панчеву, број становника општинског центра у наредном периоду увећао би се за 3.857 становника. Ако се узму у обзир само лица која нису у браку, за које је према резултатима истраживања С. Стаменковића потребно испуњење мање предуслова да би дошло до замене дневне дефинитивном миграцијом, град Панчево добио би у наредном периоду 1.615 нових становника.

Даљи развој дневних миграција Панчева одвијаће се у складу са трансформацијама у обиму, структури и размештају расположивог кадровског потенцијала, развојем и захтевима привредних и ванпривредних делатности и реструктурирањем привреде, и развојем саобраћајне инфраструктуре. С обзиром на тренд негативног природног прираштаја на простору општине Панчево и суседних општина, одакле гравитира највећи број дневних миграната Панчева, за очекивати је да се обим дневних миграционих токова (радних и ученичких/студентских) постепено смањује како на овом простору тако и у целој земљи, због смањења контингената овог становништва и промена у старосној структури становништва које ће се негативно одразити на тржиште рада. Након смањења обима радне снаге у сеоским насељима Панчева и у приградским насељима и општинском центру доћи ће до постепеног смањења обима радно способног становништва, а тиме и активног становништва које обавља занимање, што ће се одразити на обим и токове дневних миграција на простору Општине. И поред евентуалног смањења у обиму дневних миграција град Панчево и даље ће бити примарни центар дневне миграције за раднике сеоских насеља општине Панчево уз очекивано повећање удела међуопштинских дневних миграција.

Поред демографског развоја, као основе за промене у обиму токова радне снаге, на даљи развој дневних миграција на простору општине Панчево утицаће и бројни друштвено-економски фактори. Привредне реформе и потражња за радном снагом највећих предузећа на простору Општине (азотаре и нафтно-хемијског индустријског комплекса) имаће значајан ефекат на будући обим, правце и структуру токова радне снаге. На дневне

токове радне снаге деловаће и динамика оснивања малих и средњих предузећа на простору Општине чији ће значај бити нарочито велики за сеоска насеља. Опште тенденције повећања броја запослених у услужним делатностима негативно ће се одразити на токове дневних миграција активног становништва ове првенствено индустријске општине. Смањење броја послова у производњи и пораст броја послова у услужним делатностима учиниће доминантнијим токове дневних миграција ка Београду, као центру већег ранга у функционалној хијерархији насеља и највећем метрополитенском подручју Србије са снажним поларизационим утицајем.

За очекивати је да ће се у наредном периоду промене у структурним карактеристикама радника–дневних миграната Панчева одвијати под утицајем повећања броја високообразованих, пораста запослености жена и сагласно томе повећања броја домаћинстава са два радника, појаве нових занимања и других процеса који се већ увелико одвијају у развијенијим земљама. Формирање токова дневних миграција биће и под утицајем измењених услова рада који подразумевају померање старосне границе за одлазак у пензију – продужетак радног века и промене радног времена. На перспективе даљег развоја дневних миграција Панчева одразиће се и пораст флексибилности тржишта рада, у условима развоја информационих технологија, и побољшање саобраћајне инфраструктуре, што ће резултирати све разноврснијим путањама дневних миграција активног становништва Панчева.

Демографска и физиономска еволуција града Панчева и насеља која му гравитирају као и трансформација постојећих и стварање нових функција такође су неки од фактора који ће утицати на обим, структуру и просторну усмереност будућих токова дневних миграција становништва на овом простору. У складу са тим променама мењаће се и просторно-функционални односи и везе у ближем и даљем окружењу, односно последично и облик и величина функционалног подручја Панчева и функционалних зона. Будући развој и правци дневних миграција становништва Панчева зависиће и од подизања квалитативног ниова животне средине. Дневни урбани систем Панчева мењаће се у складу са променама хијерархијске, просторне и временске димензије регионалних и националних урбаних система. У Панчеву се уопште може очекивати смањење обима локалних дневних миграција, с обзиром на константно смањење оквира за радну снагу у сеоским насељима, који би заменили раднике који одлазе у пензију или се одлуче за дефинитивну миграцију. С друге стране интензитет токова активног становништва према Београду

ће се повећати, нарочито са даљим унапређивањем саобраћајних веза и развојем услужних делатности, што ће допринети да се ови градски центри још више просторно и функционално интегришу.

Тестирање утицаја демографских и социо-економских варијабли на просечну дужину путовања дневног мигранта у једном смеру

Бројна истраживања показују да су просторна раздаљина (удаљеност) између места становања и места рада, време проведено у путу, врста превозног средства и трошкови путовања у зависности од демографских и социо-економских карактеристика дневних миграната. Посебном обрадом података пописа становништва из 2002. године урађено је унакрсно табелирање података о мигрантима дневног урбаног система Панчева према месту становања и месту рада, а у складу са одабраним показатељима, како би се дошло до сазнања које демографске и социо-економске карактеристике активног становништва утичу на разлике у просторној раздаљини и смеру дневних миграција. Помоћу софтверског програма SAS коришћен је *t-тест* за испитивање статистичке значајности разлика у просторној раздаљини дневне миграције према полу. Увођењем категоријских варијабли за дужину пута тестирана је *Chi квадрат тестом* једнакост расподеле фреквенција по класама дужине пута, по полу и брачном стању, а затим је за поједине подскупове примењен *t-тест*. Циљ је утврђивање статистички значајних варијабли везаних за популациону структуру а које су значајне за разлике у путањама дневних миграција. Приликом статистичке анализе тежило се проучавању са аспекта демографије. Нагласак је на демографским факторима за које се сматра да утичу на процес дневне миграције, како би се открило на који начин ови фактори делују на дневне мигранте на конкретном примеру дневног урбаног система Панчева. Нарочито је стављен акценат на:

- испитивање утицаја брачног статуса и породичне структуре на дневну просторну покретљивост економски активних жена,
- евалуацију до ког обима варијација путања дневних миграција жена зависи од ових фактора.

Добијени резултати се доводе у везу са досадашњим сазнањима о процесу дневних миграција становништва како у домаћој тако и у иностраној литератури, са циљем провере неких стандардних хипотеза везаних за дневне мигранте. У складу са сазнањима Минцера (Mincer, 1978), да ефекти породичних веза утичу на смањење просторне покретљивости становништва, претпоставља се да самци имају већу вероватноћу за учешћем у дневним миграцијама, нарочито на дужим просторним и

временским релацијама, јер су самачка домаћинства мање ограничена породичним факторима при избору места становања. Већина истраживања показује да жене мање учествују у дневним миграцијама и да путују на мањим раздаљинама од мушкараца (временски и просторно краће) (Maden, 1981; White, 1986). Бројна истраживања упућују на хипотезу одговорности у домаћинству као разлог за различите путање активних дневних миграната према полу (Johnston–Anumonwo, 1992; Turner, Niemeier, 1997). Као показатељ одговорности у домаћинству најчешће се користи брачно стање жена, присуство деце, године старости деце и број одраслих чланова домаћинства. Акцент је на домаћинствима са два радника (тзв. *two earner households*) због претпоставке да је за два радника у домаћинству теже да обоје нађу запослење у локалној средини. Утврђивање позитивних и негативних фактора утицаја на миграциони процес основа је за доношење закључака о правцима будућег развоја дневних миграција на простору Панчева и шире.

Просечна просторна дистанца конвергентних и дивергентних миграната дневног урбаног система Панчева – Број фактора који делују на процес дневне миграције је велики па је самим тим и испитивање односа и веза између њих знатно сложено. Приликом утврђивања да ли и до ког обима правци дневних миграција и просторна раздаљина коју дневни мигрант пређе у једном смеру зависе од демографских и социо-економских обележја појединца и његовог домаћинства, пошло се од хипотезе да постоји интеракција између ових фактора. Као основни скуп за истраживање узета је популација активних миграната дневног урбаног система Панчева без лица која су имала неке непознате одреднице битне за анализу (13.628 лица). Коришћена је анализа просторне раздаљине дневне миграције (просечан број пређених километара у једном смеру), с обзиром да је реч о географској раздвојености насеља рада и насеља становања. На одлуку да се користи просторна раздаљина дневне миграције такође су утицала и сазнања других аутора (види Hanson, Johnston, 1985) о јаснијим разликама у дневној миграцији према полу, када се посматра просторна раздаљина дневне миграције у односу на време путовања. За потребе ове анализе сваком појединачном запису у асес бази додељена је нова варијабла *дужина пута* којој је дата вредност просторне дистанце дневне миграције у једном смеру за дневног миграната. Ове вредности су израчунате на основу најкраћих раздаљина између насеља становања и насеља рада, а према постојећој путној мрежи. Просторна граница дефинисана је путовањем које је мање или једнако 60 km у једном правцу.

Приликом анализе варијација просторне раздаљине дневне миграције посматране су две групе испитаника: 1. они који свакодневно долазе да раде у Панчеву са простора изван Општине и 2. они који свакодневно одлазе на посао ван простора општине Панчево. Искључени су из анализе дневни мигранти за које су непознате одређене варијабле. Просечна раздаљина дневне миграције за конвергентне дневне мигранте износи 18,3 km за мушкарце и 17,2 km за жене, а за дивергентне дневне мигранте 28,7 km за мушкарце и 26,5 km за жене. Већа улагања у хумани капитал (образовање и радно искуство) доводе се често у везу са већом просторном и временском раздаљином дневне миграције како за мушкарце тако и за жене (Turner, Niemeier, 1997; Madden, 1981).

Табела 36. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу, образовању и брачном статусу
Table 36. Average commuting distance (km) by sex, education and marital status

Образовање и брачно стање	Раде		Станују		Укупно	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
Незавршена основна школа						
Самци	20,2	21,0	39,0	22,0	29,0	21,5
У браку	19,1	15,7	37,0	22,0	28,0	18,8
Основна школа						
Самци	19,6	17,5	29,9	27,6	24,7	22,5
У браку	17,5	14,8	32,8	27,8	25,0	21,3
Средња школа						
Самци	18,1	17,7	27,7	27,9	22,9	22,8
У браку	17,7	17,0	29,1	26,7	23,4	21,8
Виша школа						
Самци	23,1	18,3	20,7	27,4	21,9	22,8
У браку	20,4	17,6	26,6	25,5	23,5	21,5
Висока школа						
Самци	22,5	20,9	24,7	24,4	23,6	22,6
У браку	23,1	21,4	26,3	26,1	24,7	23,7

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Разлике у просечној раздаљини путовања између мушкараца и жена у браку највидљивије су код нижих нивоа образовања. Утицај образовања на просечну просторну раздаљину дневне миграције је приметан, мада више када је реч о женској популацији. Можемо закључити да образовање генерално повећава просторне дистанце активних жена које учествују у дневној миграцији. Године старости немају већег утицаја на просечну дистанцу путовања активног дневног мигранта, а што је нарочито видљиво код удатих жена. Најдаље путују најстарији дневни мигранти, мада овај

податак треба узети са резервом због малог броја дневних миграната у категорији становништва преко шездесет година старости.

Табела 37. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу, старосној групи и брачном статусу

Table 37. Average commuting distance (km) by sex, age group and marital status

Старост и брачно стање	Раде		Станују		Укупно	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
<u>до 19 година</u>						
Самци	19,4	17,1	33,7	26,6	26,5	21,8
У браку	-	-	-	-	-	-
<u>20–39 година</u>						
Самци	18,5	18,3	27,7	27,3	23,1	22,8
У браку	18,5	17,2	28,5	25,9	23,5	21,5
<u>40–59 година</u>						
Самци	20,5	18,8	24,4	26,2	22,4	22,5
У браку	18,1	16,9	29,6	26,9	23,8	21,9
<u>60+ година</u>						
Самци	16,0	13,0	-	22,0	16,0	25,4
У браку	19,4	20,5	31,0	39,0	25,1	30,6

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Жене путују краће од мушкараца без обзира на сектор делатности рада. Раднице које иду на посао изван Панчева, независно од сектора делатности у коме су запослене, путују просечно дуже од жена које долазе на посао у Панчево са простора других општина.

Табела 38. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу и сектору делатности рада

Table 38. Average commuting distance (km) by sex and the sector of activity

Сектор делатности	Раде		Станују		Укупно	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
Примарни	18,7	17,3	28,9	30,1	23,8	23,7
Секундарни	17,3	16,5	29,8	25,7	23,5	21,1
Терцијарни	19,3	17,5	28,2	25,2	23,7	21,3
Квартарни	21,9	17,6	27,1	27,6	24,5	22,6

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Када се посматра ефекат миграционе историје на просторну раздаљину дневне миграције евидентно је да у појединим категоријама становништва алохтони дневни мигранти путују даље до посла у односу на аутохтоне. Чињеница да алохтони раднице жене путују просторно даље од аутохтоних указује да нека пресељења нису проузрокована тежњом радника да буду ближе месту рада, већ другим разлозима (нпр. удаја).

Табела 39. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу и миграционом статусу

Table 39. Average commuting distance (km) by sex and migration history

Миграциони статус	Раде		Станују		Укупно	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
Аутохтони	18,4	16,9	29,9	28,4	24,1	22,6
Алохтони	18,3	17,5	27,9	25,5	23,1	21,5

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Из свих напред наведених резултата се види да је просторна раздаљина дневне миграције жена у урбаном систему Панчева по правилу мања у односу на мушкарце. У формирању миграционих процеса поред бројних других фактора веома је значајна и улога домаћинства и породице као биолошке и економске асоцијације становништва. Стога је приликом разматрања дневних миграционих токова у урбаном систему Панчева посматрано и домаћинство дневног мигранта, које већином чини породица у ужем смислу (само родитељи и деца). Истраживању дневних миграција становништва Панчева у форми која је представљена допринела су сазнања о повећаној економској активности жена, и актуелности и предности посматрања миграција на нивоу домаћинства. Разлике у просторној раздаљини путовања према полу остају изражене и када се посматра тип домаћинства (једнопородично/вишепородично), као и у односу на групе испитаника (конвергентни/дивергентни).

Табела 40. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према породичним карактеристикама

Table 40. Average commuting distance (km) by family characteristics

Породичне карактеристике	Мушкарци	Жене
<u>Супружник ради</u>		
Да	20,3	19,5
Не	20,2	19,3
<u>Супружник путује</u>		
Да	18,8	18,8
Не	23,1	21,9
<u>Вишепородично домаћинство</u>		
Да	19,9	18,9
Не	20,4	19,7
<u>Деца до седам година</u>		
Не	20,4	19,5
Једно	20,6	19,6
Двоје	23,5	23,3
Више од двоје	20,0	19,1

Извор података: РЗС, 2007, Посебна обрада података; прорачун аутора.

Просечна раздаљина путовања дневног мигранта према типовима њихових породица показује да је у случају када је један супружник дневни мигрант просторна дистанца дневне миграције радника већа него ако су оба супружника дневни мигранти. Запажено је да број деце у породици свесно утиче на одлуку жене о запослењу, те да стопа запослености жена опада са присуством и повећањем броја деце у породици. Подаци статистике Комитета за једнакост полова Парламентарне скупштине Савета Европе показују да свака трећа жена у Европској унији ради скраћено радно време, пре свега због бриге о деци, док свега четири одсто мушкараца ради скраћено радно време (Pissarides et al., 2000). Због утицаја економске активности жена на породични живот у ово истраживање укључено и испитивање утицаја присуства детета на просечну раздаљину путовања чланова породице, у зависности од тога да ли су оба или један супружник дневни мигранти. Показало се да су само у породицама које имају више од двоје деце предшколског узраста деца значајан фактор утицаја на дистанцу дневне миграције независно од смера путовања (конвергентни и дивергентни токови). Удео ових породица у укупном броју породица је свега 0,5%. Када је реч о типу домаћинства дневних миграната, уколико у домаћинству живи још неко ко није члан нуклеарне породице просечна раздаљина дневне миграције запослених жена се смањује (просек за жене 19,6 km). Тако супротно сазнањима других аутора да проширено домаћинство олакшава дневну миграцију жена (Lee, Mc Donald, 2003) закључујемо да је проширено домаћинство у практичним условима заправо отежавајући фактор у случају дневне миграције жена Панчева, односно да жене у вишепородичним домаћинствима путују просторно краће. Доказан мањи територијални домет дневне миграције жена у вишепородичним домаћинствима у сагласности је са добијеним резултатима о мањем учешћу жена у дневној миграцији уколико у домаћинству дневног мигранта живи још неки члан осим нуклеарне породице.

Резултати анализе ефеката демографских, социо-економских и породичних карактеристика на просторну раздаљину дневне миграције потврђују сазнања из међународне литературе о различитом деловању ових фактора за мушкарце и жене, тј. о генерално краћем просечном путовању жена. Жене већином путују на краћим раздаљинама од мушкараца који су истог образовања, раде у истом сектору делатности, имају исте породичне карактеристике и путују у истом смеру. Изузетак су жене које нису у браку, имају завршену средњу или вишу школу и путују изван Панчева на посао. У обе групе испитаника у домаћинствима где обоје супружника ради, жене путују на краћим раздаљинама од мушкараца, што потврђује хипотезу о већој одговорности жена у домаћинству. Жене које нису у браку

путују просечно готово исто као и мушкарци који нису у браку (27,0 km према 27,5 km за оне који раде у Панчеву), али зато жене које су у браку путују просечно краће од мушкараца који су у браку за 2 km, односно 4,5 km краће од мушкараца у домаћинствима са једним радником и 4,4 km у домаћинствима где оба супружника раде. Жене чији мужеви не раде, путују просечно краће од мушкараца чије жене не раде, што такође доприноси потврди напред поменуте хипотезе да брачни статус доприноси разлици у просечној просторној дистанци путовања према полу.

Статистичка анализа и дискусија статистичких резултата –

С обзиром да је утврђено да нису испуњени основни услови за примену анализе варијансе (основни скуп нема нормалан распоред и поред великог „узорка”, варијансе нису једнаке за скуп жена и мушкараца) како би се истражио утицај једног или више фактора на варијабилитет просечне дистанце коју дневни мигрант пређе у једном смеру, помоћу софтверског програма SAS коришћен је *t-тест* за испитивање статистичке значајности разлика у просторној раздаљини дневне миграције према полу. „Експериментална истраживања су показала да за примену *t*-теста претпоставка о нормалној расподели основног скупа у пракси не мора увек бити испуњена, па његову примену можемо да проширимо и на основне скупове који су симетрични и унимодални. Тестирање тада не треба заснивати на малим узорцима” (Žižić, Lovrić, Pavličić, 2000).

Табела 41. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу за цео узорак
Table 41. Average commuting distance (km) by sex – whole sample

	Мушкарци	Жене
N	9.091	4.537
Дистанца (km)	19,58	18,57
Стандардна девијација	9,1	8,3

Извор: прорачун аутора.

Увођењем категоријских варијабли за дужину пута тестирана је *Chi квадрат тестом* једнакост расподеле фреквенција по класама дужине пута, по полу и брачном стању. Израда табела са бројем лица по класама дужине пута, полу и брачном стању и примена *Chi квадрат теста* помогли су да се уочи потреба за поделом популације по брачном стању, те да се за поједине подскупове примени *t*-тест. Услови за примену *t*-теста су: независност, да средње вредности група/подузорака (по полу) имају нормалну расподелу, и да су варијансе ове две групе/подузорака по полу

приближно једнаке.⁴ Приликом испитивања средњих вредности узорака предложена је као нулта хипотеза да су аритметичке средине дужине пута према полу једнаке. На основу резултата тестирања једнакости варијанси (F-test, $Pr>F < 0.0001$, а што је мање од нивоа значајности теста – 0,05) уз ризик од 0,0001 одбачена је хипотеза о једнакости варијанси. Користећи t-тест Сатервајт (Satterthwaite), за неједнаке варијансе, а на основу мале вредности ($Pr < 0.0001$) одбацује се и хипотеза о једнакости аритметичких средина дужина пута по полу, за цео скуп. У даљем поступку, након што су искључени слогови са непознатим брачним стањем дефинисане су следеће варијабле: x = дужина пута; sx има следеће вредности:

- $x \leq 10$ онда $sx=1$,
- $10 < x \leq 20$ онда $sx=2$,
- $20 < x \leq 30$ онда $sx=3$,
- $30 < x \leq 40$ онда $sx=4$,
- $40 < x \leq 50$ онда $sx=5$,
- $50 < x \leq 60$ онда $sx=6$,
- $x > 60$ онда $sx=7$.

Уведена је нова варијабла $брак2 = брак$. При том $брак2 = 1$ су самци, а $брак2 = 2$ су лица у браку. Класе $брак = 3$ и $брак = 4$ су спојене због малих фреквенција ($3 =$ разведени, $4 =$ удовице/удовци), након чега су урађени тестови расподеле фреквенција по полу и брачном стању.

Табела 42. Разлике у просечној просторној раздаљини дневне миграције (km) према полу за подзорке

Table 42. Average commuting distance (km) by sex for subsamples

	Мушкарци		Жене		t вредност*	p вредност
	N	Дистанца (km)	N	Дистанца (km)		
брак2 = 1	1780	19,9 (9,15)	819	20,0 (8,99)	-0,13	0,8993
брак2 = 2	6917	19,5 (9,19)	3265	18,2 (8,23)	7,16	0,0001
брак2 = 34	390	18,9 (7,87)	447	18,5 (7,88)	0,68	0,4980

Извор: прорачун аутора.

*статистички значајно за $p < 0.05$ (стандардне девијације су дате у заградама)

Статистика Хи-квадрат – Полазећи од претпоставке да жене свакодневно путују на краћим релацијама одлучено је да се примени Хи-квадрат тест једнакости расподеле фреквенција по класама дужине пута, по полу и брачном стању. Резултат Хи-квадрат теста показује статистички значајну разлику у расподели фреквенција дужина пута по полу за цео

⁴ У случају када варијансе нису биле једнаке коришћен је модификовани t-тест Satterthwaite за неједнаке варијансе.

скуп. То је и за очекивати јер је већ t-тест показао статистички значајну разлику у средњим вредностима. Резултат Хи-квадрат теста по полу за брак = 1 показује да немамо разлога да одбацимо хипотезу о једнакости фреквенција дужина пута за лица која нису у браку, док за лица у браку постоји статистички значајна разлика у фреквенцијама дужина пута према полу, што је такође потврђено t-тестом. Због упозорења о недовољном броју јединица по ћелијама за табелу фреквенција дужина пута према полу, а у случају када је брак = 34, спојене су и дужине пута (50 и више km) и дефинисана нова варијабла за те класе sx_2 (brak = 34, спојене класе sx_5 и sx_6). Резултат Хи-квадрат теста по полу за брак = 34 показује да немамо разлога да одбацимо хипотезу о једнакости фреквенција дужина пута за лица која су разведена или удовице/удовци.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Панчево је саставни део метрополитена Београда са којим је повезано низом функционалних веза. Стога је непосредна близина Београда као административног, привредног и универзитетског центра државе и средишта бројних и разноврсних функција, са којим постоје добре саобраћајне везе, битан фактор утицаја на развој Панчева. Улазак Баната у састав Краљевине Србије а затим Краљевине Срба Хрвата и Словенаца и промена државних граница утицали су да до пуног изражаја дође повољност геосаобраћајног положаја Панчева у близини Београда, и од тада је Панчево ушло у гравитациону сферу Београда. На промене у демографском развоју и функционалној структури Панчева и на обим, територијални домет и структуру дневних миграција у урбаном систему Панчева утицали су:

- гео-саобраћајни и друштвено-економски положај Панчева,
- популациона динамика и промене у просторном размештају становништва,
- природна и миграциона компонента демографског развоја,
- промене у основним структурама становништва (биолошким и социоекономским),
- промене броја и основних обележја домаћинстава (величине
- домаћинстава према броју чланова, породичног састава и економских обележја домаћинстава),
- промене у структури и степену развијености и диверзификованости привреде, и
- промене на тржишту радне снаге.

Подаци о популационој динамици на простору општине Панчево указују да су поред природне компоненте формирању демографских потенцијала општине Панчево допринели бројни и разноврсни миграциони процеси. У периоду 1991–2002. година Панчево се налазило међу десет најпривлачнијих општина Србије за досељавање, што је и утицало на пораст броја становника Општине и поред негативног природног прираштаја. Видан је диференцијалан демографски развој општинског центра, приградских насеља и осталих насеља општине. Сеоска насеља из шире сфере утицаја Панчева имају неповољнију структуру становништва, док приградска насеља, услед снажног подстицајног деловања града у периоду индустријализације, одликује нешто повољнија структура становништва. Негативан природни прираштај становништва одражава се и на прилив становништва у контингент радно способног становништва. Анализе показују да је на простору општине Панчево нарочито важно

задржавање ресурса младог становништва које по први пут тражи запослење. Подстицање учешћа жена на тржишту рада такође може позитивно утицати на број радно активног становништва.

На развој Панчева веома је утицала традиционално развијена индустрија представљена са великим комплексима ширег националног значаја. На простору општине Панчево промене у структури запослених по секторима делатности одвијају се у правцу слабења улоге индустрије и уопште смањења броја запослених у делатностима које се баве производњом, док се повећава број запослених ангажованих у терцијарно-квартарним делатностима и удео лица која самостално обављају делатност. Пораст запошљавања у терцијарном сектору резултат је растућих потреба становништва и привреде за разним услугама. И у будућности се зато може очекивати бржи раст сектора услуга у односу на производни, с обзиром на текући процес транзиције привреде и убрзан развој тржишне економије. Стога ће услужне делатности имати повећану потражњу за радном снагом, за разлику од индустрије где ће нестати потреба за бројним пословима. Смањење броја запослених у сфери услуга може се очекивати само у сфери образовања и здравства, због текуће транзиције државних установа. Према типологији општина на основу оцене стања и перспектива на тржишту рада (укупног композитног индекса) урађене у складу са проучавањем тржишта рада Србије, а у организацији Центра за високе економске студије, панчевачка општина се налази на шеснаестом месту у Србији. Показатељи опште економске ситуације у општини Панчево, имали су 2002. године вредности које су већином биле изнад просека за Војводину. Друга група индикатора услова на тржишту рада која је обухватила индикаторе наслеђених услова и текуће ситуације, и потенцијала за позитивне промене указује на веће проблеме приликом проналажења запослења за популацију Панчева у односу на просек Србије, а нарочито за женско становништво. Други показатељи у овој групи индикатора: удео радно способног у укупном становништву и понуда радне снаге - удео младог становништва (као потенцијала за позитивне промене на тржишту рада) али и просечне зараде по запосленом (као једног од индикатора стања на тржишту рада) имају веће вредности од просека за Војводину и Србију као целину. Трећа група индикатора која показује прогрес у реформама и економском реструктурирању нема повољне вредности за општину Панчево с обзиром на малу диверзификованост привреде и низак удео приватног сектора у укупном народном доходу. Трансформације и реформе привреде на националном нивоу одражавају се на повећање броја радника који остају без посла и на простору општине Панчево. Овом процесу делимично доприноси и раније стварање непродуктивних радних места и дуго

одржавање социјалне улоге предузећа у нашој земљи. У датим условима промене економске структуре и преласка са индустријске производње на доминацију сектора услуга може се очекивати даље смањење обима запослености у индустрији, нарочито након реформи великих индустријских предузећа на простору Општине, а имајући у виду мали степен диверзификације привреде Панчева и мали број запослених у приватном сектору делатности. Производно и власничко преструктурирање привредних капацитета Општине пратиће убрзан развој малих и средњих предузећа.

Промене у демографском развоју и функционалној структури Панчева одражавају се на дневне миграционе токове радне снаге дневног урбаног система Панчева и њему коресподентних дневних урбаних система. Сагледавањем свих елемената и фактора дневног миграционог процеса и њихових интеракција на истраживаном простору можемо закључити да:

- у периоду 1961-2002. година није било знатнијих промена већ формираног панчевачког функционалног подручја, нити његовог просторног ширења;

- у складу са доминацијом индустријске производње, која карактерише општину Панчево, две трећине дневних миграната чини активно становништво, а једну трећину ученици/студенти;

- доминација функције рада и њима кореспондирајући токови дневних миграција одлика су дневних миграционих токова смера од Београда ка Панчеву у којима преко 95% чини активно становништво;

- веће учешће мушкараца у дневним миграцијама, на примеру Панчева, потврђује сазнања и других аутора о мањем учешћу жена од мушкараца у дневним миграцијама;

- захваљујући јаком градском индустријском центру Панчево очекивано највише привлачи раднике запослене у секундарном сектору делатности (прерађивачка индустрија). Структура дивергентних дневних миграната према секторима делатности је са прилично равномерним уделитема запослених у секундарним, терцијарним и квартарним делатностима;

- поређењем структуре активног становништва општине Панчево које обавља занимање и структуре активног становништва које учествује у дневним миграционим токовима радне снаге потврђена су теоретска сазнања о већој просторној покретљивости образованијег становништва;

- највећи број дневних миграната не поседује пољопривредно имање, као индикатор евентуалне двојне делатности, односно то није више карактеристична одлика дневних миграната;

- велика већина дневних миграната живи у стамбеном објекту који је у власништву његове породице, чиме су потврђена теоретска сазнања да се власници стамбених јединица/објеката чешће одлучују на овај облик миграције у односу на дефинитивну миграцију;

- домаћинства дневних миграната урбаног система Панчева претежно чине нуклеарне породице са подједнаким уделом породица са једним и двоје запослених супружника. У већини породица у дневној миграцији учествује један супружник и то је најчешће мушкарац. Ако у породици има чланова млађих од седам година (деца предшколског узраста) процентуални удео породица у којима оба супружника учествују у дневним миграцијама се смањује и у том случају најмањи је удео породица у којима путује само жена. То је потврда ограничавајућег деловања породичних и фактора родитељства на учешће жена у дневном миграционом процесу.

Утврђивање фактора који утичу на дневне мигранте омогућава примену одговарајућих мера са циљем усмеравања и управљања дневним миграцијама а такође је предуслов предвиђања њиховог обима и праваца у будућности. Из резултата тестирања утицаја демографских и социоекономских фактора на просечну дужину путовања дневног мигранта у једном смеру види се да је просторна раздаљина дневне миграције жена у урбаном систему Панчева увек мања у односу на мушкарце. То потврђује сазнања у међународној литератури на ову тему о краћем путовању жена до посла. Додељивање варијабле дужина пута дневном мигранту омогућило је сазнања и потврду различитог деловања демографских и социоекономских фактора на просторну раздаљину дневне миграције за мушкарце и жене. Жене већином путују на краћим раздаљинама од мушкараца који су истог образовања, раде у истом сектору делатности, имају исте породичне карактеристике и путују у истом смеру. Утицај образовања на просечну просторну раздаљину дневне миграције је приметан, мада више када је реч о женској популацији. Можемо закључити да образовање генерално повећава просторне дистанце активних жена које учествују у дневној миграцији.

Преовладавање алохтоног становништва у токовима дневних миграција активног становништва потврда је теоретских сазнања о вези између различитих облика миграционих кретања, према којима особе са претходним миграционим искуством имају већу склоност ка учешћу у неком од облика просторне покретљивости становништва. У појединим категоријама становништва алохтони дневни мигранти путују даље до посла у односу на аутохтоне. Чињеница да алохтони радници-жене путују

просторно даље од аутохтоних указује да нека пресељења нису проузрокована тежњом радника да буду ближе месту рада већ другим разлозима (нпр. удаја). Испитивање како присуство два радника у домаћинству утиче на однос места рада и места становања, на примеру Панчева, је показало да нема значајнијих разлика у просечној дистанци путовања између жена и мушкараца у породицама где ради један и у породицама где ради двоје супружника. Брачни статус и присуство деце, као најчешће коришћени индикатори за испитивање хипотезе о одговорности у домаћинству, показали су се значајни и за варијације у просторној раздаљини дневне миграције према полу и на примеру дневних миграната Панчева. Жене које су у браку путују краће од жена које нису у браку. У домаћинствима где обоје супружника ради жене путују на краћим раздаљинама од мушкараца, што потврђује хипотезу о већој одговорности жена у домаћинству. Жене чији мужеве не раде путују просечно краће од мушкараца чије жене не раде што такође доприноси потврди напред поменуте хипотезе. Деца предшколског узраста нису значајнији фактор утицаја на разлике у дистанцама дневних миграната према полу. Испитивањем ефеката породичне структуре на просторну раздаљину дневне миграције према полу утврђено је да проширено домаћинство није олакшавајући фактор у случају дневне миграције жена Панчева, односно да жене у вишепородичним домаћинствима путују просторно краће.

Доказано је да постоје статистички значајне разлике у дужини путовања дневних миграната Панчева према полу генерално, као и разлике у дужини путовања према полу у категорији лица која су у браку. Коришћењем *t*-теста за тестирање разлика просечних раздаљина путовања по полу добијена је статистички значајна разлика, па се одбацује хипотеза о једнакости средина за цео скуп. Тестирање према брачном стању показује да за брачно стање брак=1 (самци), и за брачно стање 3 и 4 (заједно разведени/удовице и удовци) не постоји статистички значајна разлика у расподели фреквенција по класама дужине пута, а и *t*-тест, посебно за ове две групе је показао да се једнакост средина не може одбацивати. Статистички значајна разлика у расподели фреквенција по класама дужине пута постоји за подскуп брак=2 (лица у браку). *T*-тестом је такође добијена статистички значајна разлика средњих вредности дужина пута по полу за овај подскуп.

Са променама у структури становништва и условима рада, у време глобализације и експанзије информационих технологија које захтевају високообразовану радну снагу и нове профиле занимања као и повећану флексибилност места и времена рада, упоредо се мења и структура

домаћинства и животни стил тј. вредновање одређених аспеката живота од стране појединца, а тиме и правци дневних миграција и однос између различитих облика просторне покретљивости становништва. Зато је континуирано праћење промена у демографском и функционалном развоју и у трендовима дневних миграција важан и комплексан задатак. Велика индустријска постројења на простору општине Панчево директно утичу на обим и правце дневних миграционих токова економски активног становништва. Стога ће од промена у структури панчевачке привреде (првенствено трансформације и приватизације великих индустријских комплекса), и промена у јачини функционалних и саобраћајних веза са Београдом у највећој мери зависти даљи развој Панчева и трансформације обима, праваца и структуре дневних миграција. Слична проучавања и у другим градовима Србије са различитим бројем становника и степеном и диверзитетом развијених функција знатно би допринела проширивању сазнања о вези између демографског, друштвено - економског и функционалног развоја и промена детерминати, обима и праваца дневних миграција различитих категорија становништва.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Ацић, С. (2006). Транзиција и промена економске структуре становништва Војводине између два пописа. *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, 121, стр. 269–281.
- Artis, M., J. Romani, J. Surinach, (2000). Determinants of Individual Commuting in Catalonia, 1986–1991: Theory and Empirical Evidence. *Urban Studies*, 37 (8), 1431–1450.
- Bobić, M. (1999). Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji. *Stanovništvo*, 1–4, str. 93–118.
- Букуров, Б. (1970). Гравитационе сфере војвођанских градова; Посебна издања САНУ, Споменица књ. 44, стр. 117–138. Београд: САНУ.
- CDI-IDN. (1970). *Demografski razvitak Pančeva*. Београд: Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja.
- CDI-IDN. (1971). *Migracije stanovništva Jugoslavije*. Београд: Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja.
- ЦДИ-ИДН. (1979). *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*. Београд: Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања.
- CDI-IDN. (2004). Prilozi. *Stanovništvo*, 1–4, Београд: Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja.
- Centar za visoke ekonomske studije. (2006). *Mapa tržišta rada Srbije: ocena regionalnih rizika i potencijala*. Београд: Centar za visoke ekonomske studije.
- Costa, G., Pickup, L., Di Martino, V. (1988). Commuting/a further stress factor for working people: evidence from the European Community. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 6 (5), 377-385.
- Cristaldi, F. (2005). Commuting and Gender in Italy: A Methodological Issue. *The Professional Geographer*, 57 (2), 268-284.
- Ђурчић, С. (1993). Формирање приградских зона у Војводини. *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду*, 41, стр. 17–25.
- Ђурчић, С. (2004). *Насеља Баната*. Нови Сад: Матица Српска.
- Ђурчић, С. (2005). *Биолошке структуре становништва Војводине*. Књ. I и II, Нови Сад: Матица Српска.
- Ђошић, D. (1970). Razvoj stanovništva Pančeva i njegova perspektiva. *Stanovništvo*, 3–4, str. 218-233.
- Ђурђев, Б. (1986). *Послератно насељавање Војводине*, Нови Сад: Матица Српска.
- Eliasson, K., U. Lindgren, O. Westerlund, (2003). Geographical Labour Mobility: Migration or Commuting?. *Regional Studies*, 37 (8), 827–837.
- Goldstein, S., Mayer, K. (1964). Migration and the Journey to Work. *Social Forces*, 42 (4), 472-481.

Hanson, S., Johnston, I. (1985). Gender differences in work-trip lengths: Explanations and implications. *Urban Geography*, 6 (3), 193–219.

Hanson, S., Pratt, G. (1988). Reconceptualizing the Links between Home and Work in Urban Geography. *Economic Geography*, 64 (4), 299–321.

Илић, Ј. (1967). *Привредно-географске карактеристике Панчева и околине и њихови међусобни односи и везе*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Илић, Ј. (1970). Karakteristike funkcionalnih odnosa između grada i okoline sa posebnim osvrtom na SR Srbiju. *Stanovništvo*, 3–4, str. 167–189.

Johnston-Anumonwo, I. (1992). The Influence of Household Type on Gender Differences in Work Trip Distance. *Professional Geographer*, 44 (2), 161–169.

Кицошев, С., Бубало-Живковић, М., Ивков, А. (2005). *Становништво Баната*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Департаман за географију, туризам и хотелијерство.

Кубуровић, А. (2006). Демографска слика породице у Војводини према попису 2002. године. *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, 121, стр. 29–39.

Lee, B. S., Mc Donald, J. (2003). Determinants of Commuting Time and Distance for Seoul Residents: The Impact of Family Status on the Commuting of Woman. *Urban Studies*, 40 (7), 1283–1302.

Лукић, В. (2006). Дневне миграције активног становништва у Србији. *Гласник српског географског друштва*, 86 (1), стр. 141–150.

Лукић, В. (2007). Селективност дневних миграната у Србији према полу. *Гласник српског географског друштва*, 87 (2), стр. 67–78.

Лукић, В., Тошић, Б. (2009). Ниво квалификованости радника као фактор одвијања дневних миграција у Србији. *Гласник српског географског друштва*, 89 (2), стр. 27–36.

Lukić, V. (2009). Correlation Between Migration and Commuting in Daily Urban System of Pančevo (Vojvodina, Serbia). *Geographica Pannonica*, 13 (1), 17–22.

Лукић, В., Бјељац, Ж. (2010). Делатност радника у функцији развоја дневних миграција на простору Војводине. *Зборник Матице Српске за Друштвене науке*, 131, стр. 129–137.

Мацура, М. (1954). Критеријум за разграничење градског и сеоског становништва. *Статистичка ревија*, 3–4, стр. 371–377.

Macura, M. (1965). Razmatranja o odnosima između stanovništva i privrede. *Stanovništvo*, 1, str. 5–11.

Madden, J. F. (1981). Why women work closer to home. *Urban Studies*, 18 (2), 181–1194.

Mincer, J. (1978). Family Migration Decisions. *The Journal of Political Economy*, 86 (5), 749–773.

Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе. (2004). *Избеглички корпус у Србији*. Београд: Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе.

Петровић, Р. (1979). *Друштво и становништво*. Београд: Економски институт.

Pissarides, C., Garibaldi, P., Olivetti, C., Petrongolo, B., Wasmer, E. (2003). Women in the Labour Force: How Well is Europe Doing?. Milano: Fondazione Rodolfo De Benedetti.

Радовановић, М. (1996). Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 43, стр. 57–90.

Радужи, Н. (2005). Значај миграција и националног изјашњавања у промени етничке структуре Србије почетком XXI века. *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, 118–119, стр. 383–395.

Renkow, M., Hoover, D. (2000). Commuting, Migration, and Rural-Urban Population Dynamics. *Journal of Regional Science*, 40 (2), 261–287.

Roca, O. (1986). *Migracija radnika u Zagreb: Geografski aspekt prostorne pokretljivosti i problematike*. Doktorska disertacija. Zagreb.

Romani, J., Surin, J., Artis, M. (2003). Are Commuting and Residential Mobility Decisions Simultaneous?: The Case of Catalonia, Spain. *Regional Studies*, 37 (8), 813–826.

Републички завод за статистику. (1992а). *Општине у Републици Србији 2009*. Београд Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (1992б). Документациона табела бр. 12, Становништво према миграционим обележјима, Попис становништва 1991. године. Београд Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (1992в). Документациона табела бр. 29, Досељено становништво према општини из које се доселило и општини сталног становања, Попис становништва 1991. године. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (1993). *Попис становништва 1991*, Књ 3. Београд Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2003а). *Општине у Републици Србији*. Београд Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2003б). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 2, Пол и старост. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2003в). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 3, Вероисповест, матерњи језик и национална или етничка припадност према старости и полу. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2003г). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 5, Активност и пол. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2003д). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 4, Школска спрема и писменост. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004а). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 13, Дневни мигранти. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004б). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 9, Упоредни преглед броја становника 1948-2002. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004в). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 8, Миграциона обележја. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004г). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 6, Делатност и пол. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004д). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 7, Пољопривредно становништво. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004ђ). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 10, Упоредни преглед домаћинства и станова. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004е). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Књ. 11, Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2004ф). *Попис становништва, домаћинства и станова 2002*, Пољопривреда, Књ. 2. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2005). Документациони материјал виталне статистике. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2005а). *Општине у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2006а). Подаци о дневним миграцијама становништва (1981,1991 година). Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2006б). Посебна обрада података Пописа становништва из 2002. године, Активно становништво према школској спреми. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2006в). Документациона табела бр. 2., Досељено становништво према времену досељења, старости у време досељења и подручју са кога је досељено, Попис становништва 2002. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2007). Посебна обрада података Пописа становништва из 2002. године. Београд: Републички завод за статистику.

Републички завод за статистику. (2007а). Регистар правних лица и приватних предузетника. Београд: Републички завод за статистику.

Савић, О. (1962). Изохрона и изотелна карта околине Београда. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ*, 18, стр. 173–190.

- Schwanen, T., Dieleman, F. M., Dijst, M. (2004). The Impact of Metropolitan Structure on Commute Behavior in the Netherlands: A Multilevel Approach. *Growth and Change*, 35 (3), 304–333.
- Small, K. A., Song, S. (1992). "Wasteful" Commuting: A Resolution. *The Journal of Political Economy*, 100 (4), 888–898.
- Стаменковић, С. (1989). *Дневне миграције становништва (радне снаге и школске омладине) према централним насељима у врањском крају*. Београд: Српско географско друштво.
- Стаменковић, С., Бачевић, М. (1992). *Географија насеља*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Стаменковић, С., Павловић, М., Тошић, Д., Милинчић, М. (1995). *Дневне миграције становништва (радне снаге и ученика) према Александровцу и Брусу*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Stamenković, S. (1996). Dnevne migracije stanovništva u geografskim proučavanjima naselja Srbije. *Stanovništvo*, 3–4, str. 43–60.
- Stevanović, R. (2004). Gradska naselja Republike Srbije u popisima stanovništva od 1948. do 2002. *Stanovništvo*, 1–4, str. 109–125.
- Стојановић, Б. (2003). Размештај и густина становништва као основа регионализације. У М. Спасовски (ур.), *Демографске основе регионализације Србије* (стр. 73–114). Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Stone, L. (1971). On the Correlation Between Metropolitan Area in- and Out-Migration by Occupation. *Journal of the American Statistical Association*, 66 (336), 693–701.
- SZS, IDN-CDI, (1995). *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu stanovništva 1991. godine*. Београд: Savezni zavod za statistiku i Institut društvenih nauka Centar za demografska istraživanja.
- Савезни завод за статистику. (1965а). *Попис становништва 1961*, Књ. 11, Пол и старост. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1965б). *Попис становништва 1961*, Књ. 14, Активност и делатност. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1965в). *Попис становништва 1961*, Књ. 13, Школска спрема и писменост. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1965г). *Попис становништва 1961*, Књ. 16, Величина и извори прихода домаћинства. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1966). *Попис становништва 1961*, Књ. 12, Миграциона обележја. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1967). *Попис становништва 1961.*, Књ. 6, Витална, етничка и миграциона обележја. Београд: Савезни завод за статистику.
- Савезни завод за статистику. (1971). Билтен Бр. 96, Београд. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1973а). *Попис становништва 1971*, Књ. 9, Миграциона обележја. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1973б). *Попис становништва 1971*, Књ. 8, Пол и старост. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1973в). *Попис становништва 1971*, Књ. 11, Пољопривредно становништво. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974а). *Попис становништва 1971*, Књ. 3, Економске карактеристике I део. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974б). *Попис становништва 1971*, Књ. 10, Становништво према делатности. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974в). *Попис становништва 1971*, Књ. 2, Писменост и школство. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974г). *Попис становништва 1971*, Књ. 6, Етничка, просветна и економска обележја и домаћинства према броју чланова. Београд Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974д). *Попис становништва 1971*, Књ. 5, Домаћинства и породице. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1974ђ). *Попис становништва 1971*, Књ. 12, Величина поседа и извори прихода домаћинства. Београд: Савезни завод за статистику.

Савезни завод за статистику. (1995). *Попис становништва 1991*, Књ. 5, Домаћинства, пољопривредно становништво и фондови домаћинства. Београд Савезни завод за статистику.

Taaffe, E., Gauthier, H., Maraffa, T. (1980). Extended Commuting and the Intermetropolitan Periphery. *Annals of the Association of American Geographers*, 70 (3), 313–329.

Томић, П., Ромелић, Ј. (2003). *Индустрија Баната*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – ПМФ Департман за географију, туризам и хотелијерство.

Тошић, Д. (1999). *Просторно-функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица*. Докторска дисертација. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Тошић, Б., Матијевић, Д., Лукић, В. (2004). *Дунавско-моравски коридор: насеља*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.

Turner, T., Niemeier, D. (1997). Travel to work and household responsibility: new evidence. *Transportation*, 24, 397–419.

Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију. (1996). *Општина Панчево – Географске монографије војвођанских општина*. Нови Сад Универзитет у Новом Саду, ПМФ – Институт за географију.

Урбанистички Завод Београда (2002). *Регионални просторни план административног подручја Београд*, Београд: Урбанистички Завод Београда.

Вељковић, А., Јовановић Р., Тошић, Б. (1995). *Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.

Vresk, M. (1982-1983). Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine. *Acta Geographica Croatica*, 17–18, str. 39–53.

Žagar, M. (1959). Uticaj industrije na okolinu. *Zbornik radova V kongresa geografa FNR Jugoslavije* (447–449). Cetinje: Geografsko društvo NR Crne Gore.

Žižić, M., Lovrić, M., Pavličić, D. (2000). *Metodi statističke analize*. Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.

White, M. (1986). Sex Differences in Urban Commuting Patterns. *The American Economic Review*, 76 (2), 368–372.

Yu, E. Y. (1972). Correlates of Commutation between Central Cities and Rings of SMSA. *Social Forces*, 51 (1), 74–86.

www.factis.co.yu, 05.04.2008.

www.pancevo.org.yu, 21.09.2009.

www.rztr.co.yu, 19.03.2008.

www.rnp.co.yu, 11.12.2008.

www.rpkpancevo.com, 09.10.2008.

SUMMARY

The most important factor that affects growth and development of Pančevo is immediate vicinity to Belgrade as administrative and largest economic, cultural and university centre of the state. Changes in the demographic development and functional structure of Pančevo and the scope, territorial range and structure of commuting flows in the urban system of Pančevo were influenced by the following:

- geo-traffic and socio-economic status of Pančevo,
- population dynamics and changes in the spatial distribution of population,
- natural and migration component of demographic development,
- changes in the basic structures of the population (socio-economic and biological),
- changes in the number and basic characteristics of households (size of households according to the number of members, family structure and economic characteristics of households),
- changes in the structure and level of development and diversification of the economy, and
- labor market changes.

Data on population dynamics in the municipality of Pančevo indicate that apart from the natural component, numerous and diverse migration processes have also contributed to the formation of the demographic potentials of the municipality of Pančevo. In the period 1991 - 2002 Pančevo was among the ten most attractive municipalities of Serbia for immigration, which affected the increase in population in the Municipality even besides the negative population growth rate. There is an imbalance between demographic development of the municipal centre, suburban settlements and other settlements of the municipality. Rural settlements from the wider sphere of influence of Pančevo have a less favourable structure of the population, while suburban settlements are characterized by a more favourable population structure. Negative population growth reflects the influx of population into the labor force. The analyses have shown that the retention of the resource of young population who are first time job seekers is especially important in the municipality of Pančevo. Encouraging the participation of women in the labor market can positively affect the number of working age population. The development of Pančevo was very much affected by traditionally developed industry, represented in large industrial complexes of a wider national significance. Nowadays manifestation of the reforming processes is visible through the continuing growth of the self-employed as well as tertiary sector on the account of reduction of the secondary one. Considering the ongoing process of economic transition and rapid development of market economy, faster growth in the sector of services in relation to the production one will still go on. The reduction in the number of employees in the service sector can only be expected in the sphere of education and health, due to the current transition of the national institutions.

The municipality of Pančevo is on the sixteenth place in Serbia according to the typology of municipalities based on assessment of the situation and perspectives on the labour market (total composite index) in the study of labour market in Serbia organized by the Centre for Advanced Economic Studies. The indicators of general economic situation in the municipality of Pančevo had the values in 2002 that were mostly above the average for Vojvodina. The second group of indicators of the labour market conditions that included the

indicators of inherited conditions and current situation and potentials for positive changes points to greater problems in finding employment for the population of Pančevo in relation to the average of Serbia, especially for the female population. Other indicators in this group are: the share of working age population in the total population and the labour force supply - the share of young population (as potential for positive changes on the labour market) and the average labour income per employee (as one of indicators of the situation on the labour market) have higher values than the average for Vojvodina and Serbia. The third group of indicators of the situation on the labour market, which shows the progress in reforms and economic restructuring, does not have favourable values for the municipality of Pančevo considering the small diversification of the economy and low share of private sector in the total national income.

Transformations and reforms of the economy on the national level reflect on the increased number of workers who lose their jobs in the municipality of Pančevo too. This process is partially contributed by the former creation of unproductive jobs and long maintenance of the social role of enterprises in our country. Considering deindustrialization as the component in the economic restructuring of Serbia and the shift from industrial production to the domination of service sector, further reduction of employment in industry can be expected, especially after the reforms of large industrial enterprises in the area of the Municipality. Production and ownership restructuring of industrial capacities in the municipality of Pančevo will be followed by more rapid development of small and medium-sized enterprises. Changes in the demographic development and functional structure of Pančevo reflect on the commuting flows of daily urban system of Pančevo and its corresponding daily urban systems. Perceiving all elements and factors of the commuting process and their interactions in the researched area, we can conclude that:

- In the period 1961-2002 there were no significant changes in already formed functional area of Pančevo;
- In accordance with the domination of industrial production, which characterizes Pančevo, two-thirds of commuters are workers, and one third is pupils/students;
- Predominance of workers is the characteristic of the commuting flows of Belgrade Pančevo direction, in which over 95% are workers;
- Research on commuting in Pančevo indicates larger share of men than women in commuting flows, also confirmed in the findings of other authors;
- Owing to strong urban industrial centre, Pančevo attracts mostly workers employed in the secondary sector of activity (light industry). The structure of outflows according to the sectors of activity is with considerably steady shares of employees in the secondary, tertiary and quaternary sector;
- Comparing the educational structure of the economically active population of the municipality of Pančevo and the structure of the population that participates in the commuting flows, the theoretical findings are confirmed on greater spatial mobility of more educated population;
- The largest number of commuters has no agricultural land, as an indicator of prospective dual activity. It is not any more prevalent characteristic of commuters;

- The vast majority of commuters live in the apartment/house owned by his family, which confirms the theoretical findings of other authors that the owners of housing more often choose this form of daily mobility in relation to residential migration;

- Households of the commuters in the urban system of Pančevo consist predominantly of nuclear families with the same share of one-earner and two-earner families. In most families one spouse is involved in commuting, usually male. If a family has members under the age of seven (pre-school children), the per cent share of families where both spouses participate in commuting is reduced and in that case the smallest is the share of families in which only woman is travelling. This is a confirmation of limiting effects of family and parenting factors on women's participation in the commuting.

The results of testing the influence of demographic and socio-economic factors on the average commute one-way travel length in the urban system of Pančevo shows that women on average have shorter commuting trips than men. This confirms findings in the international literature on this subject on shorter travelling of women to work. Women travel on shorter distances than men who are of the same education, work in the same sector of activity and have the same family characteristic. The influence of education on the average commute one-way travel length is noticeable, although it is more so when speaking about the female population.

The prevalence of allochthonous population in the commuting flows is confirmation of relationship between different forms of migration, according to which persons with previous migration experience are more likely to participate in some form of the spatial mobility of population. The fact that sometimes allochthonous women-workers travel longer than the autochthonous ones indicates that some resettlements are not caused by the tendency of workers to be closer to their place of work, but other reasons (e.g. marriage). The research on how the presence of two workers in the household reflects on relationship between place of work and place of residence in the example of Pančevo showed no significant differences in the average commute one-way travel length for women and men in one-earner and two-earner families. Marital status and presence of children, as the most used indicators for testing the household responsibility hypothesis, proved to be significant for gender differences in commuting in Pančevo, too. Women who are married commute shorter than women who are single. In two-earners households women commute shorter than men, by which the hypothesis on greater responsibility of women in the household is confirmed. The average commuting distance for women whose husbands do not work is shorter than for men whose wives do not work, which also contributes to confirmation of the above mentioned hypotheses. Having children of pre-school age does not affect significantly average commuting distance by gender. Examining the effects of family structure in Pančevo on average commuting distance by gender showed that extended household is not a mitigating factor in the case of women's commuting.

It is proven that there are statistically significant differences in average commute one-way travel length of the commuters of Pančevo by gender in general, as well as differences in the length of travelling by gender in the category of persons who are married. Using the t-test for testing the differences in the means of the length of travelling by gender a statistically significant difference was obtained, so the hypothesis on equality of the means for the entire set has been rejected. Testing by marital status shows that for the marital status marriage = 1 (singles),

and marital status 3 and 4 (divorced with widows and widowers) there is no statistically significant difference in the distribution of frequencies by classes of the travelling length. There is statistically significant difference in the distribution of frequencies by classes of the travelling length for the subset marriage = 2 (married persons).

Along with changes in working conditions (in the time of globalization and expansion of information technologies that require highly educated labor and new professions, as well as the increased flexibility of place and time of work), the population structure, structure of the households and life style also change, i.e. the valuation of certain aspects of life of an individual, and thus the commuting flows and relationship between different forms of the spatial mobility of the population. Therefore, the continuous monitoring of changes in commuting trends is an important but complex task. Large industrial facilities in the municipality of Pančevo directly influence the scope and directions of the commuting flows. Therefore, the further development of Pančevo and the transformations of the scope, directions and structure of commuting flows mostly will depend on changes in the structure of the Pančevo economy (mainly transformation and privatization of large industrial complexes) and the changes in the strength of the functional and transportation links with Belgrade. Similar studies in other towns of Serbia with different population size and functions could contribute to better understanding of relationship between demographic, socio-economic and functional development and changes in the scope and directions of commuting flows for different categories of population.

ПРИЛОЗИ

Табела 1. Породице активних дневних миграната који раде на територији општине Панчево, а живе ван општине Панчево, према различитим обележјима 2002. године

Table 1. Families of in-commuters in the municipality of Pančevo
(one-earner and two-earner households, number of preschool children and household type)

Породице КРДМ-а	Укупно		Да ли је супружник запослен				Да ли имају децу млађу од 7 година				Да ли у домаћинству живи још неко ко није члан породице			
			не		да		не		да		не		да	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Укупно	7.624	100	4.051	53,1	3.573	46,9	5.540	72,7	2.084	27,3	6.398	83,9	1.226	16,1
Путује једно	5.292	69,4	4.018	75,9	1.274	24,1	3.714	70,2	1.578	29,8	4.409	83,3	883	16,7
Путује муж	4.260	80,5	3.463	86,2	797	62,5	2.908	68,3	1.352	31,7	3534	83,0	726	17,0
Путује жена	1.032	19,5	555	13,8	477	37,5	806	78,1	226	21,9	875	84,8	157	15,2
Путују обоје	2.332	30,6	0	0,0	2.299	98,6	1.826	78,3	506	21,7	1.989	85,3	343	14,7

Извор: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Табела 2. Породице активних дневних миграната који живе на територији општине Панчево, а раде ван општине Панчево, према различитим обележјима 2002. године

Table 2. Families of out-commuters in the municipality of Pančevo
(one-earner and two-earner households, number of preschool children and household type)

Породице ДРДМ-а	Укупно		Да ли је супружник запослен				Да ли имају децу млађу од 7 година				Да ли у домаћинству живи још неко ко није члан породице			
			не		да		не		да		не		да	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Укупно	2.724	100	1.179	43,3	1.545	56,7	1.962	72,0	762	28,0	2.410	88,5	314	11,5
Путује једно	2.465	90,5	1.179	47,8	1.286	52,2	1.777	72,1	688	27,9	2.179	88,4	286	11,6
Путује муж	1.746	70,8	1.000	84,8	746	58,0	1.215	69,6	531	30,4	1535	87,9	211	12,1
Путује жена	719	29,2	179	15,2	540	42,0	562	78,2	157	21,8	644	89,6	75	10,4
Путују обоје	259	9,5	0	0,0	259	100,0	185	71,4	74	28,6	231	89,2	28	10,8

Извор: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

Табела 3. Породице активних дневних миграната који живе и раде на простору општине Панчево, према броју деце предшколског узраста у породици 2002. године
 Table 3. Families of in-commuters and out-commuters in the municipality of Pančevo according to number of preschool children

Број деце до седам година старости	Раде у Панчеву		Станују у Панчеву	
	Број породица	% од укупног броја породица	Број породица	% од укупног броја породица
0	5.541	72,7	1.963	72,1
1	1.524	20,0	559	20,5
2	522	6,8	189	6,9
3	32	0,4	12	0,4
4	6	0,1	2	0,1
Укупно	7.624	100,0	2.724	100,0

Извор: РЗС, 2007 Посебна обрада података; прорачун аутора.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.114(497.11)"1921/2002"
314.15(497.11)

ЛУКИЋ, Весна, 1974-
Демографски развитак и функционална
структура Панчева = Population change and
functional structure of Pančevo / Весна
Лукић. - Београд : Географски институт "Јован
Цвијић" Српске академије наука и уметности
=Belgrade : Geographical institute "Jovan
Cvijić" Serbian academy of sciences and arts,
2011 (Београд : Службени гласник). - 166
стр. : граф. прикази, табеле ; 25 cm. -
(Посебна издања ; #књ. #83)

Тираж 300. - Библиографија: стр. 151-158. -
Summary.

ISBN 978-86-80029-53-5

1. Уп. ств. насл.

а) Демографски развој - Панчево -
1921-2002 б) Миграције - Панчево
COBISS.SR-ID 185580812